-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri,Funding: M

रुद्र-रुद्राक्ष महिमा र उपचार-विधि

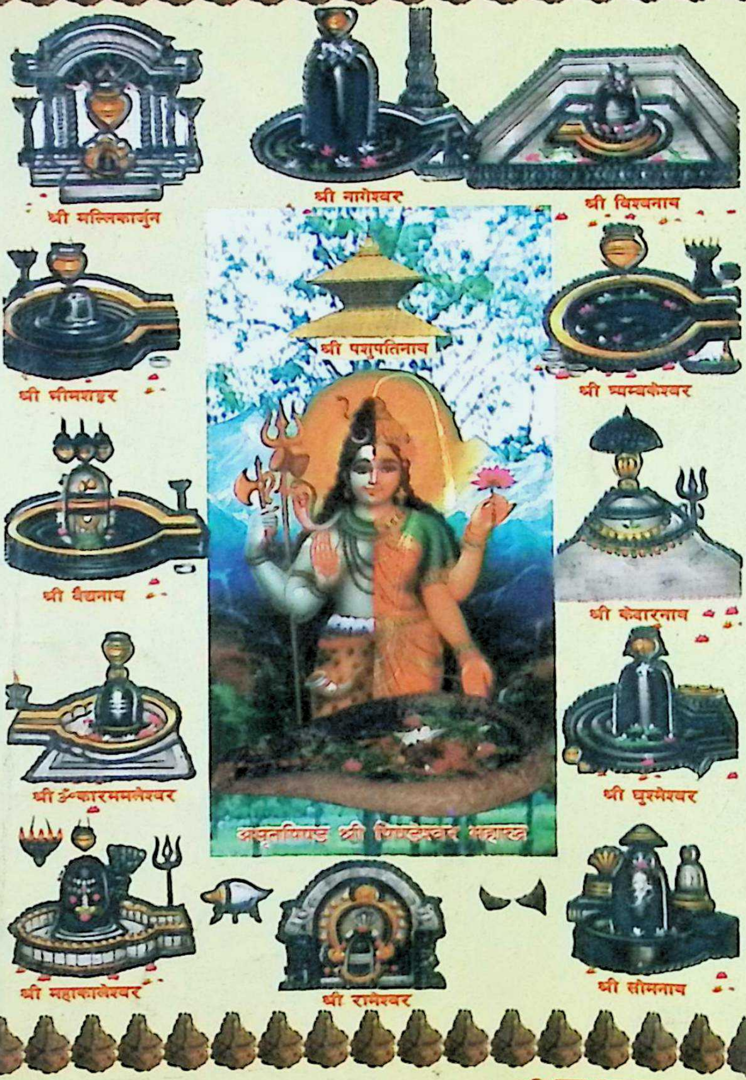

डा. भरतप्रसाद भट्टराई

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

in Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

pal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: M

RUDRA-RUDRAKSHA: SIGNIFICANCE AND METHODS OF TREATMENT

(Second flower)

Author / Editor

Reader. Dr. Bharat Prasad Bhattarai
Nepal S.U.,Pindeswar Vidyapeeth
Dharan-14, Dist-Sunsari, Nepal

Publisher

Mrs. Sarada Bhattarai
Dharan-14, Dist-Sunsari
Nepal

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

ॐ श्री गणेशाय नमः

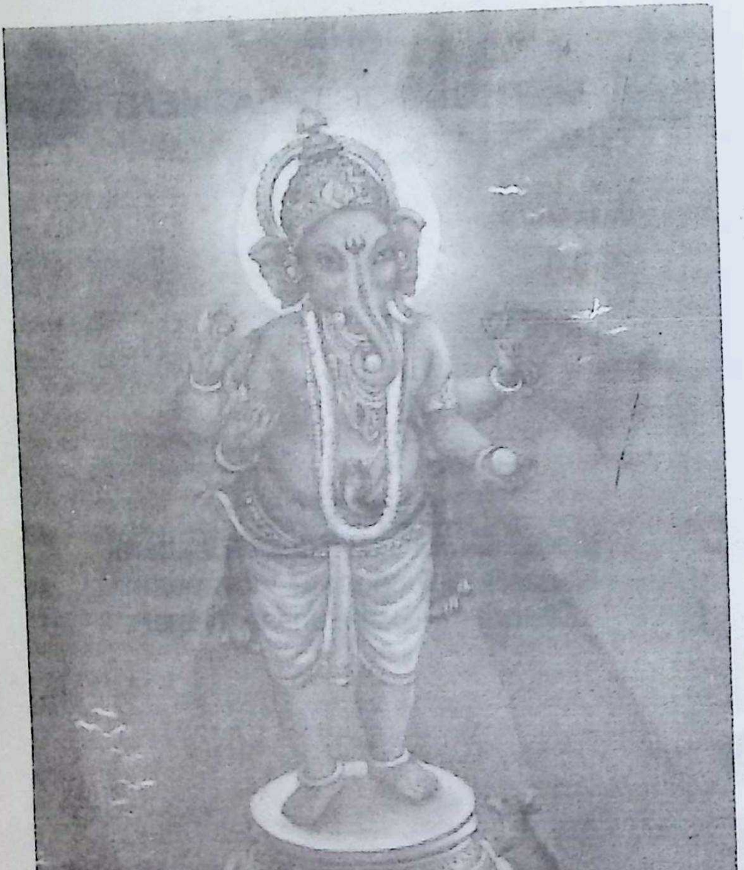

गजाननं भूतगणादिसेवितं कपित्थजम्बूफल-चारुभक्षणम् ।
उमासुतं शोकविनाशकारकं नमामि विघ्नेश्वर-पादपंकजम् ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

रुद्र-रुद्राक्ष महिमा र

उपचार-विधि

(द्वितीय पुष्प)

लेखक/सम्पादक
सहप्रा.डा. भरतप्रसाद भट्टराई
नेपाल सं.वि., पिण्डेश्वर विद्यापीठ
धरान-१४, सुनसरी, नेपाल

प्रकाशिका
श्रीमती शारदा भट्टराई
धरान-१४ सुनसरी,
नेपाल

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

कृति :- रुद्र-रुद्राक्ष महिमा र उपचार-विधि

लेखक :- सहप्रा.डा. भरतप्रसाद भट्टराई

कृति प्रकाशिका
श्रीमती शारदा भट्टराई
धरान-१४ सुनसरी नेपाल
फोन नं. ०२५-५२६६७१

प्रकाशिका

संस्करण : प्रथम

प्रकाशन मिति : २०६३ श्रीरामनवमी, चैत्र १३ गते मंगलबार

प्रकाशित प्रति : १०००।-

आवरण चित्र

(अग्रभाग)

पंचमुखी शिवलिंगी रुद्राक्षको घेराभित्र रहेको द्वादश-ज्योतिर्लिंगको बीचमा रुद्राक्ष-वृक्षको छाँयामा अमृतपिण्ड श्री पिण्डेश्वर महारुद्रको लिंगस्वरूप र गुप्त अर्धनारीश्वर विग्रह ।

(पृष्ठभाग)

लेखक परिचय तथा पिण्डेश्वर विद्यापीठको विभागीय समारोहमा समुपस्थित केही प्रमुख व्यक्तित्व र विभागीय सदस्यहरुको फोटो ।

पुस्तक प्राप्ति स्थान :- १४/४२ पंचकन्या पथ, विजयपुर, धरान
सुनसरी, नेपाल, फोन : ०२५-५२६६७१

अथवा

पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान-१४
फोन :- ०२५-५२०२८५

© सर्वाधिकार :- लेखकमा सुरक्षित

अन्य कृति प्रकाशन हेतु सहयोग रु. ११५।-

कम्प्युटर प्रिन्टिङ्ग :- श्री माधव लुईंटेल

कम्प्युटर सेटिङ्ग : श्री सुमन श्रेष्ठ/सुरेश श्रेष्ठ, रत्न कम्युनिकेशन सेन्टर
धरान-७, फोन/फ्याक्स : ०२५-५२०१०५

मुद्रक : हारती माँ अफसेट प्रेस, जि.एस. मार्केट, धरान-५, फोन: ५२३०८८

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmand

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

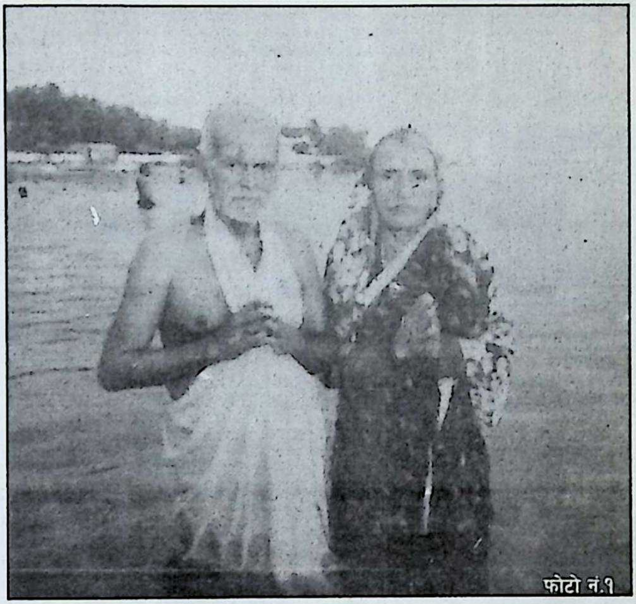

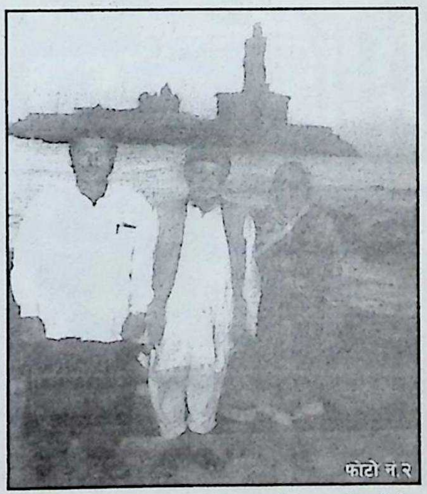

१) तीर्थयात्राको क्रममा भारतको सेतुबन्ध-रामेश्वर स्थित अग्नितीर्थ-समुद्रमा स्नान गर्नु हुँदै पिता प्रा.श्री डिल्लीराज भट्टराई एवं माता श्रीमती यशोदा देवी भट्टराई ।

२) भारतको कन्याकुमारी स्थित समुद्रतटमा सूर्योदयको समयमा आफ्ना पिता एवं माताका साथमा लेखक डा.भरतप्रसाद भट्टराई ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

२०६३ साल जेठ ११ गते बृहस्पतिवारका दिन साहित्य एवं अनिवार्य संस्कृत विभाग, पिण्डेश्वर विद्यापीठ धरान-१४, सुनसरीको समायोजना र विश्वविद्यालय अनुदान आयोग काठमाण्डौंको आर्थिक सहयोगमा आफ्नो कार्यपत्र "रुद्राक्षमाहात्म्य एवं उपचारविधि" प्रस्तुत गर्दै विभागीय प्रमुख सहप्रा.डा. भरतप्रसाद भट्टराई ।

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmanc

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

INSTITUTE ADVISORY AUTHORITY
B. P. KOIRALA INSTITUTE OF HEALTH SCIENCES
(A Govt. of India Aided Project)
DHARAN, NEPAL

PROF. G.K. SINGH, MBBS (Hons.), MS (Ortho.), FICS, DNB, MS (Clinic. Epid-USA)
Government of India Adviser to B.P.K.I.H.S

मिति: २०६३/१०/२८

शुभ सन्देश

गुरु पितु मातु महेस भवानी । प्रनवउँ दीनबंधु दिन दानी ।
सेवक स्वामि सखा सिय पी के । हित निरुपधि सब विधि तुलसी के ।

भगवान् पिण्डेश्वर एवं भगवती भवानीको कृपाले भगवान् पिण्डेश्वर महारुद्रको सान्निध्यमा रहेको विद्यापीठमा अध्यापन गराउनुहुने विद्वान्, सहप्राध्यापक डा. भरतप्रसाद भट्टराई, विभागीय प्रमुख साहित्य एवं अनिवार्य संस्कृत विभाग, पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान-१४ सुनसरी-नेपाल, सँग मेरो पहिलो भेट वि.सं. २०६३ साल जेठ ११ गते बिहीवारका दिन **"रुद्राक्षमाहात्म्य एवं उपचारविधि"** नामक कार्यपत्र प्रस्तुत गरिने समारोहमा उक्त विद्यापीठमा भएको हो । त्यसमा डा. भट्टराईद्वारा प्रस्तुत गरिएको उक्त कार्यपत्र र विभिन्न टिप्पणीकर्ताहरुद्वारा गरिएको टिप्पणी तथा प्रस्तोताद्वारा गंभीर विषयवस्तु सहितको प्रत्युत्तरको विषयलाई मैले गंभीरतापूर्वक सुनें एवं डा. भट्टराईज्यूको उक्त विषयवस्तु प्रस्तुतीकरणको शैलीलाई हेरेर अत्यन्त प्रभावित पनि भएँ ।

अहिले पुनः उक्त विषय वस्तुलाई समेट्दै, नयाँ विषयलाई समेत राख्दै ज्यादै छोटो समयमा डा. भट्टराईज्यूले तयार पार्नुभएको **"रुद्र-रुद्राक्ष महिमा र उपचार विधि"** नामक पुस्तकको पाण्डुलिपी समेत हेर्ने सुअवसर पाएँ । जो खण्ड ५ र परिशिष्ट ३ मा विभक्त गरिएको छ । जसमा रुद्राक्ष महिमा, रुद्राक्ष उपचार महिमा, रुद्र महिमा, रुद्राभिषेक महिमा र श्री पिण्डेश्वर महारुद्रोत्पत्ति महिमा आदि विषय वस्तुहरु गहन अध्ययनका साथ अत्यन्त परिश्रमपूर्वक राखिएका छन् । तथा उक्त विषयहरु शोध शैलीमा प्रस्तुत गरिएका छन् । यस्ता कार्यहरु विरलै हुने गर्दछन् ।

तसर्थ डा. भट्टराईज्यूद्वारा विभिन्न वेद, पुराण, उपनिषद्, धर्मसिन्धु, निर्णयसिन्धु एवं आह्निक सूत्रावली आदि ग्रन्थमा रहेका प्रमाणलाई समेत उद्धृत गर्दै लेखिएको उक्त पुस्तकको हृदयतः म प्रशंसा गर्दछु र यस पुस्तकले सबैको कल्याण गर्नेछ भन्ने कुरामा आशावादी पनि छु । यसको अलावा यसले रुद्राक्षमहिमा र रुद्राक्षद्वारा गरिने विविध उपचारको बारेमा समेत सबैमा अझ बढी प्रेरणा, अध्ययन र अनुसन्धानतर्फ मार्गदर्शन गर्नेछ भन्ने कुरोमा म पूर्ण विश्वस्त छु । तथा उहाँलाई उत्तरोत्तर प्रगतिपथमा बढ्ने शक्ति महेश-भवानीबाट प्राप्त होस् भन्ने कामनाका साथ यो शुभ सन्देश दिन चाहन्छु ।

गिरीश कुमार सिंह

(प्रा. डा. गिरीश कुमार सिंह)
भारत सरकारको सल्लाहकार
बी.पी.को.स्वा.वि.प्र.
घोपा, धरान, सुनसरी, नेपाल

Tel. +977-25-520979, PABX: 525555 (Ext. 2000), Fax: 520989, Email : iaadharan @yahoo.com
Indian postal Address : Post Box No. : 27, Jogbani, Bihar-854328

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

॥ ॐ शन्नो विष्णुरुरुक्रमः ॥

प्राध्यापक :
टीकाप्रसाद शर्मा वस्ती
साहित्याचार्य, काव्यतीर्थ
फोन : ०२५-५२०७२१

महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालय
पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान-१४
कौशिकी प्रदेश, सुनसरी, नेपाल
मिति : २०६३/११/०४

आशंसा

नेपाल राष्ट्रको पूर्वीय अञ्चल, पतितपावनी सप्तकौशिकी नदीको निकटवर्ती, पूर्वीप्रदेश, पहाड र मैदानको संगमस्थल यस विजयपुर धरानको पौराणिक र ऐतिहासिक पनि परिचय उत्तिकै गौरवपूर्ण रहेको छ । इतिहासविद्हरु यसलाई राजा विजयसेनको राजधानी भन्दछन् । वुढासुव्वाको उदात्त चरित्रको वर्णन गर्दछन् र यहाँका गढी डाँडो-दरवार आदिलाई पुरातात्त्विक महत्त्वका स्थल मान्दछन् । यस विजयपुर पिण्डेश्वर रुद्राक्षारण्यको पौराणिक माहात्म्य झण्डै अर्धशताब्दी अगि, योगी नरहरिनाथजीको पूर्वाञ्चल भ्रमणका क्रममा २०१४-१५ सालतिर "हिमाद्रिखण्ड पूर्वभाग" को 'रुद्राक्षारण्य माहात्म्य' हस्तलिखित प्राचीन पुस्तक फेला परे पछि अझ स्पष्ट भएको हो । यो पुस्तक त्यसैबेला प्रकाशित भै सकेको छ । यसले शीताचल विजयपुर, रुद्राक्षारण्य र त्यसका अधिष्ठातृ देवता भगवान् पिण्डेश्वर, रुद्रको कथा, यशोगाथालाई प्राञ्जल, प्रौढ र भव्य शैलीमा प्रस्तुत गर्दछ । भगवान् पिण्डेश्वरको स्थापना विष्णुले समुद्र मन्थनवाट निस्केको अमृतको सारतत्त्ववाट, गोलापिण्डवाट गर्नुभयो-यहाँ र यसका वरिपरि गणेश, कुमार, दक्षिणामूर्ति, भैरव, नन्दीश्वर र रुद्रप्रिया भगवती वालाम्वा शिव परिवारको स्थापना भएको-वसेको मीठो माहात्म्य त्यहाँ छ र कर्त्रीगंगा (खत्रीधारा), अरु अरु पानीका स्रोत झरनाको पनि वर्णन छ । यहाँ भगवान् पिण्डेश्वरको परिवार समेतको प्राचीन शैलीको विशाल र भव्य मन्दिर छ, यो मन्दिर कहिले कसरी कसवाट वन्यो यो कुरा अझै अनुसन्धेय नै रहे पनि यसको पछिल्लो पल्टको परिष्कार संस्कार भने सम्वत् १८८५ तिर भएको कुरा, उत्खननवाट प्राप्त शिलालेखवाट अवगत हुन्छ ।

पथिक कविः- लक्ष्मी आचार्य (स्वर्गीय) को यस भेगमा २०२८ सालदेखि नैरन्तर्य रह्यो र उहाँले रुद्राक्षारण्य, विजयपुर पिण्डेश्वर आदि धार्मिक क्षेत्रको विशेष खोज अन्वेषण गरी लेख र पुस्तक समेत प्रकाशित गर्न लाग्नु भए पछि यो क्षेत्र अझ चर्चामा आयो र केही वर्ष यतादेखि साउनमा एक महिना - वावाधाम पिण्डेश्वरको ठूलो मेला लाग्दै आएको छ र यसै आधारमा ६ वर्ष अघि चैत्र महिनामा सप्तकौशिकी किनार चत्राधाममा भक्तहरुले एक महिना पूर्णकुम्भ महोत्सव मनाएका थिए भने अव यस आउँदो २०६३ को चैत्रमा त्यहाँ अर्धकुम्भ महोत्सव सम्पन्न हुँदैछ । यसरी यस क्षेत्रको पहिचान दिनानुदिन उजागर हुँदै जाँदैछ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

हामी सनातन वैदिक धर्मावलम्बी हौं, हाम्रो परम्परा, विश्वकै प्राचीन, वैदिक सभ्यताको परम्परा हो, विश्वकै उत्कृष्ट तम जीवन-शैली हो । यसले 'अस्ति' लाई ईश्वरलाई मान्दछ, वहु-देवलाई स्वीकार गर्दछ र सबैमा उसै एक परमेश्वरको अस्तित्त्वलाई ठम्याउँदछ- "एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति ।" वेदको व्याख्या इतिहास-पुराण-सन्दोहले गर्दछ । संसारको उद्भव, जीवन र अवसानमा ब्रम्हा-विष्णु-रुद्र (महेश) त्रिदेवलाई औंल्याउछ । यसरी शिव-रुद्र लयका देवता ठहरिन्छन् । तर 'लय' साथ 'सृष्टि' पनि संगसंगै छ- "लय-साथ रहन्छ सिर्जना, लय छोडी कुन सृष्टि कल्पना ?" "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ।" भगवान् शिव-रुद्र ईश्वर छन्, ऐश्वर्य सम्पन्न छन्, अझ महेश्वर छन् र उनै मात्र महेश्वर छन्- "महेश्वरस्त्र्यम्बक एव नापरः ।" उनी 'अष्टमूर्त्ति' छन् र छन् सृष्टिका बीज । रुद्र, शिव कहाँ छैनन् ? जतिखेर र जहाँ पनि छन् । लोक कल्याणको लागि उनले विष पिएर बने आफू 'नीलकण्ठ' । अरूलाई अमृत, उनलाई विष । विषपायी उनी मृत्युञ्जय, महामृत्युञ्जय । महेश्वर, आशुतोष । वस्छन् दिगम्बरबाबा खरानी घसेर महामसानमा, तर अरू अभ्यर्थि-भक्तजनलाई गर्छन्- मालामाल । ठीकै हो उनी समुझदेखि पर छन्, वुझेरसकिन्न- "न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिनः ।"

प्रस्तुत ग्रन्थ यिनै रुद्र, शिव, बाबा पिण्डेश्वर-महादेव पशुपतिको महिमा, एवं रुद्राक्ष माहात्म्यले भरिएको छ । यसको नाम हो "रुद्र-रुद्राक्ष महिमा र उपचार-विधि ।" यसका लेखक वरिष्ठ विद्वान्, विभागीय प्रमुख-सहप्राध्यापक, डा. भरतप्रसाद भट्टराई हुनुहुन्छ । विद्वान्को दृष्टि तलस्पर्शी हुन्छ, भविष्यदर्शी हुन्छ । यसरी पिण्डेश्वर बाबाधामको रूपमा दिनानुदिन सुसमृद्ध हुदैछ, तर सवै सर्वसाधारणलाई सुलभ उपासना-पूजापद्धति खै त ? त्यसैले करीव एक वर्ष अघि एतदर्थ- "श्री पिण्डेश्वर-पूजन-पद्धति" नामक पुस्तक लेखी प्रकाशित गरिदिनुभयो । यसले भक्तहरुलाई भारि राहत दियो । सबैले रुद्र, शिव, पिण्डेश्वर बाबाको पूजा गर्ने मेलो-मेसो पाए, भेटे । पुस्तक खोजी खोजी पढियो, धेरै जानियो पनि । तर यत्तिले मात्र लेखक, विद्वान्, डा. भरतप्रसाद भट्टराई आफैलाई भने चित्त वुझेन । "के हो सृष्टि को बीज, रुद्र, शिवतत्त्व, पिण्डेश्वर, महादेव ? र के-के छन् उनका विशेषता ? कस्तो र कस्तो छ व्यापकता उनको ? यी र यस्तै उनको वैशिष्ट्य, विशेषतामा अझ प्रकाश पार्न सके भगवद् भक्त आस्तिक-जगतको अझ कल्याण हुने थियो" भन्ने उहाँको मानसमा तरङ्गित हुन आएको यस 'शिव संकल्प' ले रूप-आकार ग्रहण गऱ्यो र त्यसकै सुपरिणाममा यो ग्रन्थ तयार भयो ।

यस ग्रन्थमा रुद्रमहिमा, रुद्राभिषेक महिमा, पिण्डेश्वर महारुद्रोत्पत्ति महिमा, रुद्राक्ष-महिमा र रुद्राक्ष-उपचार-महिमा समेत जम्मा पाँच खण्ड छन्- पञ्च वक्त्र रुद्र-शिवको पञ्चआनन जस्तै । यी पाँचै खण्डले विभिन्न पक्षबाट एउटै रुद्र-शिव-को महिमा-माहात्म्य अथवा वैशिष्ट्यलाई प्रस्तुत गर्दछन्, अनि तल टिप्पणीमा दिइएका अनेक. शास्त्र-ग्रन्थहरुका तथ्यहरुले, यहाँ प्रतिपादन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

गरिएका विषय सुदृढ, श्लक्ष्ण एवं प्राञ्जल बन्न गएका छन् । विषयका घनत्वले परिपुष्ट यी पाँच खण्ड, प्रत्येक खण्ड स्वतन्त्र ग्रन्थाकारका देखिन्छन् । रुद्र, शिव सम्वन्धी ज्ञातव्य तथ्यहरु यहाँ "गागरमा सागर" को शैलीमा पुष्ट एवं स्पष्ट रूपमा, संक्षेपमा प्रस्तुत भएका छन् । तेस्रो खण्डको अन्त्यमा आएका ६ वटा अति-रमणीय स्तुतिहरुले विशेषत: भगवान् पिण्डेश्वर, रुद्र, शिवको महिमा-माहात्म्यलाई आकण्ठ तृप्ति दिने गरी, उजागर गरेका छन् । अगाडी परिशिष्ट संख्या-१ मा प्रस्तुत गरिएका ६ वटा स्तोत्रहरु र परिशिष्ट संख्या-२ मा प्रस्तुत पञ्चदेवको स्तुतिपरक, ७ प्रार्थनाहरुको, एक एकको आ-आफ्नो छुट्टै विशेषता छ र यी स्तोत्रहरुको संकलनमा पनि विद्वान् लेखकको प्रज्ञा वैशद्य स्पष्टत: झल्किन्छ । र -

अन्त्य-परिशिष्ट संख्या-३ मा "श्रीपिण्डेश्वरसंस्कृताध्ययन केन्द्र परिचय" शीर्षकमा- (क) २०४१ सालमा विजयपुर नारायणपुरमा स्थापित- "संस्कृत-विद्या-संवर्द्धिनी-समिति" वाट सञ्चालन गरिएका १-ऋषि (गुरु) कुल विद्यापीठ, २-पिण्डेश्वर संस्कृत माध्यमिक विद्यालय र ३-संस्कृत विद्यापीठको अति संक्षिप्त परिचय प्रस्तुत भएको छ र (ख) देशको पहिलो संस्कृत महाविद्यालयको रूपमा २००८ साल मार्गशीर्ष २७ गते, बुधवार मार्गशीर्ष पूर्णिमाका दिन, विजयपुरमा शशिखण्ड मण्डन, भगवान् पिण्डेश्वरको अङ्कपालीमा स्थापित, परमयशस्वी श्रीपिण्डेश्वर विद्यापीठको, आफूले थाह पाए सम्मको संक्षिप्त परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । "विद्याकामस्तु गिरिशं यजेत" यस आर्ष-उक्ति अनुसार भगवान् सदाशिव कै कृपावाट हाम्रो प्राच्य-विद्या-वैभव एवं गरिमा उक्त श्री पिण्डेश्वर संस्कृताध्ययन केन्द्रद्वयवाट वढेको याथार्थ्यलाई प्रवुद्ध लेखक यहाँ प्रकारान्तरवाट प्रस्तुत गरिरहनु भएको प्रतीत हुन्छ ।

कृति, यो ग्रन्थ, गरिमामय छ, गंभीर छ र छ, अत्यन्तै उपादेय-उपयोगी । म विद्वान् लेखकको उत्तरोत्तर प्रगतिको कामना गर्दछु र उहाँको यो विश्वजनीन मार्ग अझ प्रशस्ततर वन्दै जावस्, भगवान्, देवाधिदेव पिण्डेश्वर-महादेवसँग प्रार्थना गर्दछु । शुभम् ।

महाशिवरात्रि:, २०६३
सन्मार्ग-सदन, धरान-१६

(प्राध्यापक टीकाप्रसाद शर्मा)
पूर्व प्राचार्य
म.सं.वि. पिण्डेश्वर विद्यापीठ
धरान-१४, कौशिकी प्रदेश
सुनसरी, नेपाल

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

डा. छत्रपति दाहाल
बी.ए.एम.एस. (ग्वालियर)
अधिकृत कविराज
जिल्ला आयुर्वेद स्वास्थ्य केन्द्र
इनरुवा, सुनसरी
☎:०२५-५६०००४ (Office)

Dr. CHHATRAPATI DAHAL
BAMS (JU-Gwalior)
Ayuvedic Medical Officer
District Ayurved Health Center
Inaruwa, Sunsari
Date :- 2063/11/04

शुभाशंसा

पिण्डेश्वर विद्यापीठ धरानका सहप्राध्यापक विद्वान् डा. भरत प्रसाद भट्टराईको **"रुद्र-रुद्राक्ष महिमा र उपचार-विधि"** नामक कृतिको पाण्डुलिपि अध्ययन गर्ने अवसर मैले पनि पाएँ । कुनै कृति तयार हुनुपूर्व त्यसको पाण्डुलिपि हेरी त्यसमा आवश्यक परामर्श दिने महत् कार्यका लागि मलाई पनि योग्य ठान्दिनुभएकोमा यसका रचयिता प्रति कृतज्ञता प्रकट गर्नु मेरो पहिलो कर्तव्य हो । २०६३ साल ज्येष्ठ ११ गते श्री पिण्डेश्वर विद्यापीठ, साहित्य एवं अनिवार्य संस्कृत विभागद्वारा आयोजित गोष्ठीमा "रुद्राक्षमाहात्म्य एवं उपचारविधि" नामक कार्यपत्रको टिप्पणीकारको रूपमा आफू आमन्त्रित भएकोले सो दिन आफ्नो टिप्पणीकारको भूमिका निर्वाह गर्ने क्रममा केही कुरा औंल्याउन पुगेको थिएँ होला । आठ महिना पुगेर नौ महिना लाग्नासाथै यति महत्वपूर्ण कृतिको पाण्डुलिपि आफूलाई अध्ययनार्थ प्राप्त भएपछि म झसङ्ग हुनपुगें । गोष्ठीको कार्यपत्रमा भएका टिप्पणीहरुले यस महत्तम कृतिको जन्मका लागि नजानिंदो गरी सोही दिन गर्भको रूप धारण गर्न पुगेछन् क्यार ! यस निम्ति म अत्यन्त हर्षित छु ।

कृतिको समीक्षा विज्ञ-पाठकवर्ग एवं विषय-विशेषज्ञहरुले यसको अध्ययन गरिसकेपछि अवश्य गर्नुहुनेछ । म आफू आयुर्वेदको चिकित्सक भएको र यस क्रममा आफूसित विरामी भएर आउने रोगी देखि लिएर जिज्ञासु भएर आउने विभिन्न व्यक्तित्वहरु समेतले रुद्राक्षको वारेमा विभिन्न प्रश्नहरु गर्ने गरेको र त्यस्तो जिज्ञासालाई पूर्णतः शान्त गर्न नसकेको आफ्नो लघुताभासलाई यस कृतिको अध्ययनपश्चात् धेरै पूर्णताको आभास मिल्नथालेको छ । नेपाल शिवको देश हो । शिवको अर्को नाउँ रुद्र पनि हो । शिव नेत्रवाट उत्पन्न भएको रुद्राक्ष शिवद्वारा नै नित्य धारण गरिएको दिव्य वनस्पति विशेष हो । एकातिर विष, भाङ, धतुरोको सेवन गर्ने, सर्पका गहना लगाउने, घोर र अघोर अनेक रूप धारण गर्ने र अर्कातिर लोकलाई 'शिव' अर्थात् कल्याण पनि प्रदान गर्ने भगवान् रुद्रको विविधता युक्त स्वरूप र कार्यमा पक्कै पनि रुद्राक्षको आफ्नै विशिष्टता थियो होला र यसलाई शिवद्वारा शिव-कार्यका निम्ति नित्य धारण गर्नुपर्‍यो होला । आगम र तन्त्रमा गुप्त रूपमा विकीर्ण रहेका रुद्राक्षका ती सबै गुह्यकुराहरुलाई डा. भट्टराईले एकत्र संकलन गरी राखिदिनुभएको छ । रुद्र-महिमा, रुद्राक्ष-महिमा, रुद्राक्षद्वारा विभिन्न रोगहरुको उपचार-विधिको विस्तृत विवरणका साथसाथै रुद्र-रुद्राक्ष सम्वन्धि अनेक विषयका प्राचीन अर्वाचीन पद्धति र प्रयोगहरुको मनग्गे विवरण यस कृतिमा प्राप्त गर्न सकिने छ । ज्यादै छोटो समयमा अनुसन्धान-मूलक यस कृतिको जन्म भएकोले सरसर्ती पढ्दैजांदा केही छुट्यो कि जस्तो भान पर्न गए पनि रुद्र र रुद्राक्षको सम्वन्धमा लेखिएको यस कृति रूपी 'सागर' मा यौटा 'गागर' लिएर आइपुगेको मैले यो भन्दा बढी बोल्नु शायद पराेइन । डा. भरतप्रसाद भट्टराईको यस महत्तम कार्यमा पूर्ण सफलता मिलोस् ! यस कृतिले धेरै पाठक पाओस् अनि त्यो भन्दा धेरै समीक्षक, समालोचक र अन्वेषक पाओस् र हरेक वर्षका यसका नयाँ-नयाँ संस्करणहरुले आकार बढाउँदै र बदल्दै जाऊन्-यही शुभकामना रुद्र र रुद्राक्षको भूमिको एउटा नागरिकको हैसियतवाट ।

किमधिकं शिवभावयुतं महत् भरत-कार्यमहो ! सुकृतं हि यत् ।
न खलु रुद्र-प्रभावप्रकाशकं भवतु लोक-हिताय च सार्थकम् ॥

डा. छत्रपति दाहाल
अधिकृत कविराज

२०६३ महाशिवरात्री

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

आत्मनिवेदनम्

सनातन वैदिक कालदेखि नै चल्दै आएको प्रमुख देवी-देवताहरुको पूजन गर्ने प्रसंगमा "आदित्यं गणनाथं च देवीं रुद्रं च केशवम् । पञ्चदैवतमित्युक्तं सर्वकर्मसु पूजयेत् ॥" उक्ति अनुसार सूर्य, गणेश, देवी, रुद्र र केशव (विष्णु) गरी ५ देवताको पूजन गर्ने चलन चल्दै आएको देखिन्छ र उक्त देवी देवताको विस्तृत महिमाको वर्णन वेद, उपनिषद् पुराणआदि ग्रन्थहरूमा गरिएको पाइन्छ । यसै संदर्भमा यस पुस्तकमा आशुतोष भगवान् रुद्र एवं रुद्राक्षको केही विस्तृत रूपमा वेद, विभिन्न उपनिषद्, र पुराणआदि ग्रन्थमा रहेका प्रमाणको आधार प्रस्तुत गर्दै ब्रह्मस्वरूप रुद्र भगवान्‌को महिमा बारे केही विषय वस्तु राख्ने प्रयास गरिएको छ । यो पुस्तक जम्मा ५ खण्ड र २ परिशिष्टमा विभक्त गरिएको छ । जसको प्रथम खण्डमा- रुद्र महिमा, ॐ कारस्वरूप रुद्र, लिंगशब्द व्युत्पत्ति, प्रदोषव्रत एवं महाशिवरात्रिव्रत बारे केही जानकारी र रुद्र निर्माल्य भक्ष्य-अभक्ष्यको केही छलफलपूर्वक समाधान समेत राखिएको छ । द्वितीय खण्डमा- रुद्राभिषेक महिमा, रुद्रीपाठ भेदको शतरुद्रीय एवं नमक-चमक पद्धति र यसको फलश्रुति बारे केही निष्कर्ष राखिएको छ । तृतीय खण्डमा- श्री पिण्डेश्वर महारुद्रसम्बन्धी महिमा, दर्शनपूजन-फल, शिवपंचाक्षरीमन्त्रको महत्त्व र ब्रह्मा, विष्णु एवं विष्णुमित्र द्वारा गरिएका श्री पिण्डेश्वर महारुद्रका ६ स्तुति (नेपाली भाषामा अर्थ सहित) अलग-अलग प्रस्तुत गरी राखिएको छ । चतुर्थ खण्डमा- शिवनेत्रबाट उत्पन्न अनेकमुखी रुद्राक्षको महिमा, महत्त्व, संस्कार र धारणाविधिआदि विषय वस्तुहरू राखिएका छन् भने पंचम खण्डमा- रुद्राक्षद्वारा गरिने विविध उपचार सम्बन्धी केही धार्मिक एवं प्रयोगात्मक विधि समेत विभिन्न चरकसंहिता, निघण्टु एवं आयुर्वेदीय ग्रन्थको आधारमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी नै परिशिष्ट खण्ड १ मा- क्रमशः मृतसंजीवनकवच, हरिहराद्वैत एवं सरस्वतीस्तोत्र लगायत ६ प्रार्थना राखिएका छन् । परिशिष्ट खण्ड २ मा पंचदेवस्तुति अन्तर्गत गणेश, देवी, शिव, विष्णु र सूर्य आदि देवीदेवताहरुको र अन्तमा लक्ष्मीनारायणको प्रार्थना समेत राखिएको छ भने परिशिष्ट खण्ड-३ मा पिण्डेश्वर संस्कृताध्ययन केन्द्र परिचय-अन्तर्गत (क) मा संस्कृत-विद्या-संवर्धिनी समिति भित्र रहेका ३ संस्था र (ख) मा श्री पिण्डेश्वर विद्यापीठको आंशिक परिचय-जो स्थापना कालदेखि अहिले सम्म आफ्नो जानकारीमा आएका केही महत्त्वपूर्ण गतिविधि, (ग) श्रीरामस्तुति र (घ) मननयोग्य केही कुराहरु समेत छोटकारीमा राख्ने प्रयास गरिएको छ ।

यसै क्रममा उक्त खण्ड २ र ३ मा प्रस्तुत विषयवस्तु पूर्वप्रकाशित "श्री पिण्डेश्वरपूजनपद्धति" मा आंशिक रूपमा रहेका केही विषयगत त्रुटिहरूलाई सच्याई अझ बढी विशिष्टीकरण गर्दै प्रामाणिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ भने चतुर्थ एवं पंचम खण्डमा प्रस्तुत गरिएका विषयवस्तु-२०६३ साल जेठ ११ गते बृहस्पतिबारका दिन "रुद्राक्षमाहात्म्य एवं उपचारविधिः" नामक कार्यपत्रको रूपमा यसै विद्यापीठमा प्रस्तुत भईसकेको विषय वस्तुको परिमार्जित रूप हो । जो यसै विद्यापीठको साहित्य एवं अनिवार्य संस्कृत विभागको आयोजना तथा विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, काठमाडौंको केही आर्थिक सहयोगमा प्रस्तुत कार्यपत्रको विषय पनि हो । जसमा वी.पी. कोइराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान हाडजोर्नी विभागका विशेषज्ञ प्रा.डा.जी.के. सिंहज्यू प्रमुख अतिथिको रूपमा उपस्थित हुनुहुन्थ्यो भने टिप्पणीकारको रूपमा तत्कालीन

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

म.सं.वि.का पूर्व शिक्षाध्यक्ष पं. श्री पुरुषोत्तम भट्टराईज्यू र जिल्ला आयुर्वेद स्वास्थ्य केन्द्र, इनरुवा का अधिकृत कविराज डा.छत्रपति दाहालज्यूको पनि समुपस्थिति रहेको कुरा समेत यहाँ उल्लेख गर्न चाहन्छु।

अर्को कुरा सनातन-हिन्दू धर्ममा चलेका विभिन्न सम्प्रदाय मध्ये शैव र वैष्णव सम्प्रदायका अनुयायी केही भक्तहरुले अज्ञानताका कारण दुवै देवतामा भेद दृष्टि राख्ने र हेर्ने समेत गरेको देखिन्छ। यति मात्र हैन, कुनै-कुनै वैष्णव सम्प्रदायका व्यक्ति त शिव मन्दिरमा जादै नजाने, गएपनि शिव-प्रसाद कुनै पनि हालतमा ग्रहण नगर्ने, गर्दा पाप लाग्दछ जस्तो ठान्ने गरेको देखिन्छ। जो शास्त्रीय प्रमाणको आधारमा गलत सिद्ध भई सकेको छ र त्यसो गरे पापको भागीदार हुइन्छ भन्ने कुरो समेत प्रामाणिक रूपमा प्रस्तुत भई सकेको छ। यसै प्रसंगमा पद्मपुराण-उत्तर खण्डको माघमाहात्म्य-अध्याय-९ मा समेत वैष्णवले शिव निन्दा गर्नु हुँदैन भनी उल्लेख गरिएको पाइन्छ- "वैष्णवः पुरुषो वैश्यः शिवनिन्दां करोति यः। न गच्छेद् वैष्णवं लोकं स याति नरकं ध्रुवम् ॥" तसर्थ यस्ता कुराको अन्त्य हुनु पर्दछ भन्ने आफ्नो धारणा समेत यहाँ राख्न चाहन्छु। जसलाई परिशिष्ट-१ मा उल्लेखित "श्री हरिहराद्वैतस्तोत्रम्" ले समेत पुष्टि गरी सकेको छ। तसर्थ दुवै देवको उक्त दुवै सम्प्रदाय लगायत अन्य सम्प्रदायका व्यक्तिले समेत अभेददृष्टि राखी पूजन, भजन र निर्धक्क भई प्रसाद ग्रहण गर्नु पर्दछ। यसरी उक्त विषयवस्तु "आपरितोषात् विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम्" अनुसार जबसम्म विद्वान् पाठक समुदायबाट अध्ययन गरी अनुमोदित हुदैन तवसम्म उपयुक्त ठहरिदैंन। यसमा मानव सुलभ विभिन्न त्रुटिहरु पनि हुन सक्तछन्। तसर्थ "गच्छतः स्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः। हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥" अनुरूप यसमा रहेका त्रुटिहरुलाई औंल्याउँदैं समाधानको बाटो समेत देखाउँदै यसलाई सूचित गरिदिनु भए आभारी हुने थिएँ र अर्को संस्करणमा सच्याउने मौका पाउने थिए भन्ने कुरो समेत सबैमा नम्र निवेदन गर्न चाहन्छु।

अन्तमा यस पुस्तकको पाण्डुलिपि हेरी आफ्नो व्यस्त समयमा पनि शुभाशीर्वचन प्रदान गर्नु हुने प्रा.डा. श्री जी.के.सिंहज्यू, प्रा.श्री टीकाप्रसाद शर्मा वस्तीज्यू एवं डा.श्री. छत्रपति दाहालज्यू आदि विद्वान् व्यक्तित्वहरूमा कृतज्ञता प्रकट गर्न चाहन्छु। यसरीनै उक्त पुस्तकको पाण्डुलिपि तैयार पार्ने क्रममा आई परेका विभिन्न अप्ठ्यारा स्थानहरुमा ज्ञानको बत्तीद्वारा पथ प्रदर्शन गर्नु हुने श्रद्धेय गुरुवर पं. श्री पुरुषोत्तम भट्टराईज्यू प्रति र यस विद्यापीठ सम्बन्धी विभिन्न जानकारीमा सहयोग पुऱ्याउनु हुने व्यक्तित्व प्रा. श्री नारायण प्रसाद कट्टेलज्यू, तथा यस पुस्तकको पाण्डु लिपि मा रहेको शुद्धाशुद्धि प्रति विचार गरी वेला-बेलामा सहयोग पुऱ्याउनु हुने विद्वान् प्रा. श्री नारायणदत्त पौडेलज्यू एवं उपप्रा. श्री चन्द्रमणि नेपालज्यूमा समेत कृतज्ञता प्रकट गर्न चाहन्छु। यसका साथै कम्प्यूटर गर्ने श्री माधव लूइटेलज्यू, समयमा नै पुस्तक छापी हस्तान्तरण गर्ने श्री हारती माँ अफसेट प्रेस लगायत यस पुस्तकको प्रकाशनार्थ आर्थिक रूपमा सहयोग पुऱ्याउनु हुने स्व-नामधन्य व्यक्तित्व तथा अन्य सबै तहका महानुभाव एवं सहयोगी गुरुवर्ग तथा विद्यार्थी समुदायमा समेत धन्यवाद दिन चाहन्छु। अस्तु,

ॐ असतो मा सद्गमय। तमसो मा ज्योतिर्गमय। मृत्योर्मा अमृतं गमय।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

निवेदक :
सहप्रा.डा. भरतप्रसाद भट्टराई
पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान-१४

२०६३ महाशिवरात्रिपर्व
विजयपुर, नेपाल
सम्पर्क मो. ९८४२०-५५५३७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

फोटो नं.१

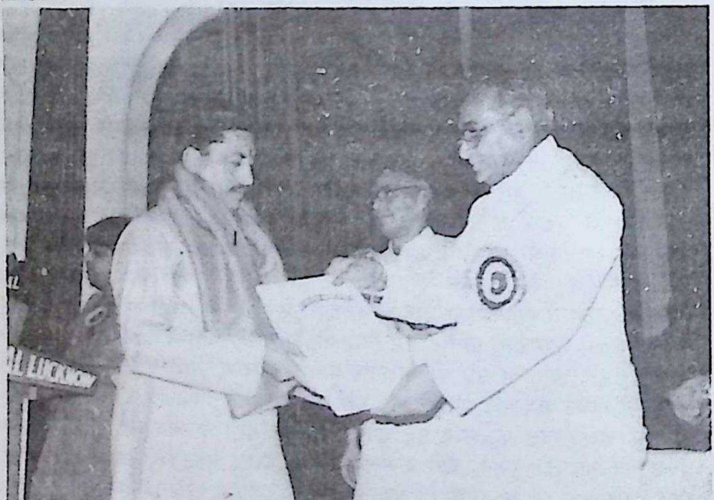

फोटो नं.२

१) २०६२ साल रामनवमीका दिन आयोजित समारोहमा सहप्रा.डा.भरतप्रसाद भट्टराईद्वारा प्रस्तुत कृति "श्रीपिण्डेश्वर-पुजनपद्धति"को विमोचन गर्नु हुँदै महेन्द्र सस्कृत विश्वविद्यालयका पूर्व शिक्षाध्यक्ष एवं प्रमुख अतिथि पं. श्री पुरुषोत्तम भट्टराईज्यू ।

२) ६अगस्त सन् १९९४ ई.मा उत्तर प्रदेश संस्कृत अकादमी लखनऊद्वारा आयोजित समारोहमा उत्तर प्रदेश (भारत) का राज्यपाल श्री मोतीलाल वोराज्यू बाट "वेदपण्डित पुरस्कार" ग्रहण गर्दै डा.भरतप्रसाद भट्टराई ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: N

विषय-सूची

विषय : पृष्ठसंख्या

प्रथम खण्ड - रुद्रमहिमा :- १–२४
रुद्रशब्द विचार, रुद्रस्वरूप, ॐकारस्वरूप रुद्र, पंचाशत्वर्णमय रुद्र, महाकालस्वरूप रुद्र, रुद्रावतार, रुद्रमुख, पंचवक्त्रस्थापनक्रम, पंचमुखवर्णस्वरूप, पंचमहाभूतस्वरूप, चारधामस्वरूप, पंचब्रह्मस्वरूप, पंचवेदस्वरूप, पंचमुखको लैकिक एवं वैदिक पूजन मन्त्र, रुद्रमूर्ति या लिंगपूजन प्रारम्भ, रुद्रलिंगविचार, रसलिंगविचार, भस्म-महिमा, विल्वपत्र-महिमा, रुद्रार्चनविधिः, सर्वदुःखनाशक प्रदोषव्रत महिमा, प्रदोषव्रत पूजनविधिः, प्रदोषव्रत अनुष्ठानफल, महाशिवरात्रिपर्व महिमा, महाशिवरात्रिव्रत संक्षिप्त पूजनविधि, महाशिवरात्रिव्रत पारण-महिमा, रुद्र-निर्माल्य भक्ष्य-अभक्ष्य विचार, रुद्रलिंग पूजन फलश्रुति आदि ।

द्वितीय खण्ड - रुद्राभिषेकमहिमा :- २५–३६
रुद्राभिषेक, रुद्राभिषेकका छ अंग, रुद्री जुराउने, रुद्री पाठभेद, शतरुद्रीय पद्धति, नमकचमक पद्धति, रुद्राभिषेक-द्रव्य, रुद्राभिषेकको-फल, निष्कर्ष आदि ।

तृतीय खण्ड - श्री पिण्डेश्वर महारुद्रोत्पत्तिमहिमा :- ३७–६३
श्री पिण्डेश्वर स्वयंभूलिंग, पिण्डेश्वर महारुद्र महिमा, शिवपंचाक्षरी मन्त्रमहिमा, पिण्डेश्वर महारुद्रदर्शन-पूजनफल, अमृतपिण्ड श्री पिण्डेश्वर महारुद्रको (नेपाली भाषामा अर्थ सहित) षट्स्तुति १-ब्रह्माकृत-स्तुति, २-ब्रह्माकृत-स्तुति, ३-महाविष्णुकृत-स्तुति, ४-महाविष्णुकृत-स्तुति, ५-विष्णुमित्रकृत-स्तुति, ६-विष्णुमित्रकृत-स्तुति ।

चतुर्थ खण्ड - रुद्राक्षमहिमा :- ६४–७६
रुद्राक्षोत्पत्ति, रुद्राक्षको जातिगत भेद, रुद्राक्ष प्रकार, एकमुखी देखि चौदहमुखी पर्यन्त रुद्राक्षको विशेषता, रुद्राक्षको महत्व, रुद्राक्षधारण नियम, रुद्राक्ष परीक्षण, रुद्राक्ष संस्कार, रुद्राक्ष धारक व्यक्ति, रुद्राक्षमाला निर्माण एवं धारण विधिः, राशी अनुसार रुद्राक्ष धारण आदि ।

पंचम खण्ड - रुद्राक्ष- उपचारमहिमा :- ७७–८६
एक मुखीदेखि चौदहमुखी पर्यन्त रुद्राक्षको धार्मिक दृष्टिकोण अनुसार उपचार, रुद्राक्षद्वारा गरिने अन्य २७ प्रयोगात्मक उपचार, उपचारमा समस्या र समाधानका केही उपायहरू, निष्कर्ष आदि ।

परिशिष्ट खण्ड १ - विभिन्न स्तोत्रहरू :- ८७–१०६
(क) अथ श्रीमृतसंजीवनकवचम् (ख) श्रीरुद्राष्टकस्तोत्रम् (ग) श्रीहरिहराद्वैतस्तोत्रम् (घ) श्रीसरस्वतीस्तोत्रम् (ङ) श्रीसरस्वतीस्तोत्रम् (च) श्रीशिवापराधक्षमापनस्तोत्रम्

परिशिष्ट खण्ड २ : पञ्चदेवस्तुति र श्रीलक्ष्मीनारायणस्तुति :- १०७–११५
(क) गणेश (ख) देवी (ग) शिव (घ) विष्णु (ङ) सूर्य र (च) श्रीलक्ष्मीनारायणस्तोत्र ।

परिशिष्ट खण्ड ३ - श्री पिण्डेश्वर संस्कृताध्ययनकेन्द्र-परिचय :- ११६–१२६
(क) संस्कृतविद्या- संवर्धिनी- समितिको- आंशिक परिचय :
I-ऋषिकुल विद्यापीठ नाम गुरुकुल, II- पिण्डेश्वर मा.वि., III- संस्कृत विद्यापीठ ।
(ख) पिण्डेश्वर विद्यापीठ को वि.सं. २ हजार देखि हालसम्मको ऐतिहासिक संक्षिप्त परिचय ।
(ग) श्रीरामचन्द्रस्तुति (घ) मननयोग्य केही कुराहरु ।

अन्तिम खण्ड-सन्दर्भ-ग्रन्थ-सूची र बी.पी. कोइराला स्वा.वि.प्र.धरानको फोटो १२७-१२८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

ॐनमः शिवाय

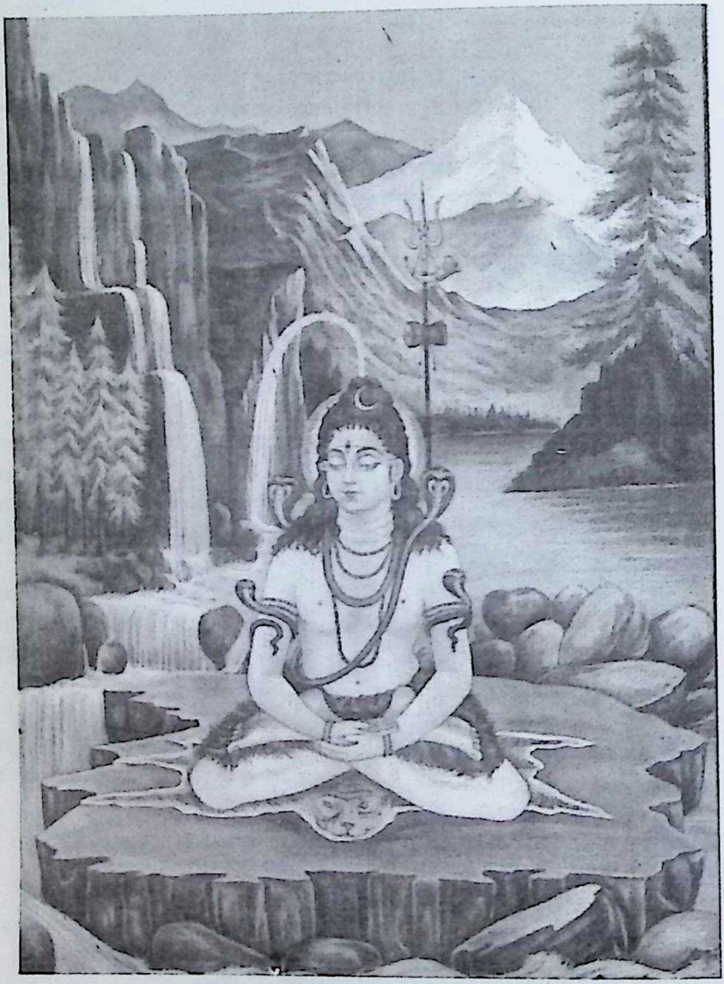

रामप्रियाय रघुनाथ-वरप्रदाय नागप्रियाय नरकार्णवतारकाय ।
पुण्येषु पुण्यभरिताय सुरार्चिताय दारिद्र्य-दुःखदहनाय नमःशिवाय ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: I

प्रथम खण्ड

रुद्रमहिमा :-

ॐ ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रावतंसं
रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गं परशु-मृग-वराभीतिहस्तं प्रसन्नम् ।
पद्मासीनं समन्तात् स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानं
विश्वाद्यं विश्वबीजं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥

रुद्रका अनेकौं नाम छन् जसमध्ये केही नाम शिवमहिम्न स्तोत्रमा वर्णित छन् । भवः शर्वो रुद्रः पशुपतिरथोग्रसहमहान् । तथा भीमेशानाविति यदभिधानाष्टकमिदम् ॥' अर्थात् रुद्रका आठ मूर्तिका वारेमा कुराकानी गर्दै गन्धर्व पुष्पदन्त भन्दछन्-भव, शर्व, रुद्र, पशुपति, उग्र, सहमहान्-(महता सहवर्तते), महादेव, भीम, ईशान आदि । जो उक्त अष्टमूर्ति रुद्र - पृथिवी, जल, तेज (अग्नि), वायु, आकाश-(पंच महाभूत) सूर्य, चन्द्र र यजमान-(क्षेत्रज्ञ) स्वरूप हुन् । जसलाई ई.पू. प्रथम शताब्दीका महाकवि कालिदासले समेत आफ्नो विश्व प्रसिद्ध नाटक 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' को मंगलाचरण श्लोकमा यसरी उद्धृत गरेको पाइन्छ :-

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
यामाहुः सर्ववीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिःप्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥

उक्तश्लोकमा भगवान् अष्टमूर्तिरुद्रको वर्णनगर्दै भनिएकोछ- १-जलरूपमूर्ति २-अग्निरूपमूर्ति ३-यजमानरूपमूर्ति ४-सूर्यरूपमूर्ति ५-चन्द्ररूपमूर्ति ६-आकाशरूपमूर्ति ७-पृथिवीरूपमूर्ति र ८-वायुरूपमूर्ति गरी रुद्र स्वरूपको वर्णन गरिएको पाइन्छ । यसरी नै विष्णु पुराणमा पनि- "सूर्यो जलं मही वन्हिर्वायुराकाशमेव च । दीक्षितो ब्राह्मणः सोम इत्येतास्तनवः स्मृताः ॥" भनी रुद्रमूर्तिको वर्णन गरिएको देखिन्छ ।

यसका अतिरिक्त रुद्रका अन्यनाम पनि छन् । शिव, महेश्वर, शंभु, शंकर, जलेश्वर, भोलेनाथ, पिण्डेश्वर, महादेव, भोलेवावा, पशुपतिनाथ आदि । भगवान्[1] रुद्र लुगाको रूपमा कम्मरमा वाघको छाला (व्याघ्रचर्म) वेर्ने, शरीरमा खरानी घस्ने, हातमा डमरू र त्रिशूल लिने, मालाको रूपमा सर्प वेर्ने, रुद्राक्षको

१) श्मशानेष्वाक्रीडा स्मरहर पिशाचाः सहचराः, चिताभस्मालेपः स्रगपिनृकरोटीपरिकरः । अमंगल्यं शीलं तव भवतु नामैवमखिलं, तथापि स्मर्तृणां वरद परमं मंगलमसि ॥ शिव.म.स्तोत्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

माला लगाउने, नीलो घाँटी भएका, निधारमा तेस्रो आँखा भएका, आफ्नो जटामा गंगा र चन्द्रमालाई धारण गर्ने, श्मशानवासी भएता पनि सवै भक्तहरुको सधैंभरी मंगल कामनागर्ने स्वरूपले युक्त हुनुहुन्छ। रुद्र र शिवमा कुनै भेद छैन र भेद दृष्टि पनि राख्नु हुँदैन। यदा कदा वस्त्र रहित हुने हुँदा दिगम्वर, नन्दी-साँढे (धर्म स्वरूप) मा चढ्ने भएकाले नन्दीश्वर, कैलाश पर्वतमा वस्ने भएकाले कैलाशवासी, देवताहरुका पनि ईश्वर भएकाले महेश्वरका नामले वोलाउने गरिन्छ। यद्यपि[२] ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र (शिव) आदि निर्गुण, सगुण सवै रुद्र स्वरूप नै हुन्। रुद्रवाट नै उत्पन्न भएका हुन्। किनकि ब्रह्मा देखि सिन्का (तृण) सम्म जो यस संसारमा देखिन्छन् ती सवै शिव (रुद्र) स्वरूप नै हुन्, शिव नै रुद्र हुन्। तसर्थ सृष्टिभन्दा पहिले पनि निर्गुण रुद्र स्वरूप शिव, सृष्टिको मध्यमापनि शिव, सृष्टिको अन्तमा पनि शिव र सर्वत्र शून्य अवस्थामा पनि शिवमय यो जगत् छ। यसकारण[३] शिवस्वरूप रुद्र चार गुणले युक्त हुनुहुन्छ। शिव नै सगुण हुनुहुन्छ भने रुद्रस्वरूप शिवनै निर्गुण हुनुहुन्छ भन्नेकुरो वुझ्न आवश्यक छ। शिवस्वरूप रुद्रलाई केही लीला गर्ने इच्छा हुँदा केही कार्य वेला-वेलामा गर्नु हुन्छ। यसै प्रसंगमा - शिवको विवाह दक्षप्रजापतीकी छोरी सती देवी सँग भयो। दक्षप्रजापतीले ठुलो यज्ञ गरे। त्यसमा सवै द्यौ-द्यौतालाई वोलाए तर शंकर र सती देवीलाई वोलाएनन्। तैपनि सतीदेवीलाई आफ्ना वुवाले गरेको यज्ञ हेर्न मन लाग्यो र जिद्दी गरिकन यज्ञ हेर्न गइन् र त्यहाँ नवोलाईकन गएकाले दक्षले आफ्नी छोरी सतीको उतीराम्रो स्वागत गरेनन् र ज्वाई शंकरको वारेमा धेरै नराम्रा कुरा गरे। जो सुन्न नसकी सती देवीले आफ्नो शरीर योगाग्निद्वारा भस्म गराई त्यही अग्निकुण्डमा खसिन् र दोस्रो जन्ममा हिमालयपुत्री पार्वतीको रूपमा जन्म लिन पुगिन्। आफ्नो शैशवावस्था देखि नै महादेव वर (पति) पाँउ भनी एकाग्रचित्त भई तपस्या गर्न थालिन्। उनको तपस्या, उमेरको हिसावले क्रमशः वढ्दै गयो। प्रत्येक सोमवार, श्रावण महिना, महाशिवरात्रिपर्व, तीज आदिको दिन निराहार, निर्जल रही व्रत वस्न थालिन्। तिनको त्यस्तो कठोरतम व्रत देखि भगवान् रुद्र स्वरूप शंकर प्रसन्न हुनु भयो र कृपा गरी परीक्षालिनु भयो। व्राह्मणको भेषमा प्रत्यक्ष प्रकट भई स्वयं आफ्ना विषयमा धेरै नराम्रा कुरा पार्वतीलाई भन्नु भयो- "त्यस्ता भूत, प्रेत, पिशाच, राक्षस आदिलाई साथमा लिई हिड्ने दिगम्वर, क्रोधी शंकरको आराधना गर्नु हुदैन र पति रूपमा माग्नु (स्वीकार्नु) हुदैन"। तर

---

२) ऋषय ऊचुः-

शिवःको वा हरिः को वा रुद्रः को वा विधिश्च कः। एतेषु निर्गुणः को वा ह्येतं नश्छिन्धि संशयम्॥
यच्चादौ हि समुत्पन्नं निर्गुणात् परमात्मनः। तदेव शिवसंज्ञं हि वेद वेदान्तिनो जनाः॥रु.सं४अ.४१/१

३) शिवे त्रिगुणसम्पन्ने रुद्रे तु गुणधामनि। वस्तुतो नहि भेदोऽस्ति स्वर्णे तद् भूषणे यथा॥
ध्यानार्थं चैव सर्वेषामरूपो रूपमानभूत्। सर्वथा शिवरूपो हि रुद्रोरौद्रपराक्रमः॥
सर्वे रुद्रं भजन्त्येव रुद्रः कंचित् भजेन्नहि। रु.सं.४।४१।१२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: I

पार्वतीले त्यसकुरालाई स्वीकार गरिनन् । पछि शंकरले प्रसन्न भई आफ्नो सगुण स्वरूपको दर्शन दिनुभयो र पार्वतीको इच्छा पुरा गरिदिनु भयो । तत्पश्चात् दुवैमा अगाध प्रेम वस्यो । जसको फलस्वरूप शिव(रुद्र)को दाँया भाग र पार्वतको वाँयाभाग आधा-आधा अंग मिली एक दिव्य शरीरको उत्पत्ति भयो । जसलाई अर्धनारीश्वरको नाम दिइयो । जो दिव्यमूर्ति शब्द-अर्थ सदृश मिलेकोझैं देखियो जसलाई महाकवि कालिदासले आफ्नो रघुवंशमहाकाव्यको प्रारम्भमा यसरी उद्धृत गरेको देखिन्छ -

"वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये । जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ।"

भगवान् रुद्रको आराधना पूजाआदि नगरिकन गरिएको कुनैपनि यज्ञ अनुष्ठान सफलहुन सक्तैन । तसर्थ कुनै पनि कार्य गर्दा भगवान् रुद्रको पूजन गर्नै पर्दछ । नत्र विघ्न हुन्छ । जसको ज्वलन्त उदाहरण दक्षको यज्ञविध्वंस हो । शिव द्रोहको कारण उसको दुर्गति भयो । भगवान् रुद्र या शिवको उपासना ब्रह्मादि देवता देखि मनुष्यपर्यन्त सवैले गर्ने गर्दछन् । तर अनन्य भक्तको कोटिमा विष्णुको तुलनामा अन्य कुनै भक्त आउन सक्तैनन् । एक समय भगवान् विष्णुले शिवपूजन गर्न एक सहस्त्र कमल चढाउने संकल्प गर्नु भयो । चढाउदा चढाउदै एक कमल कम हुन पुग्यो । उठौं भने पूजा खण्डित हुने, न उठौं भने संकल्प पूरा नहुने, दोष लाग्ने । तसर्थ विचार गरी विष्णुले आफ्नो एउटा आँखा निकाली भगवान् रुद्रसमक्ष (माथी) चढाइदिनु भयो र आफ्नो संकल्प पूरा गर्नु भयो । त्यस कार्यबाट रुद्रस्वरूप सदाशिव अति प्रसन्न हुनुभयो र सुदर्शन चक्रसमेत प्रदान गरी विष्णुलाई कमलनयन, पुण्डरीकाक्षआदि नामद्वारा विभूषित गरिदिनु भयो । विष्णुको नेत्र (आँखा) जस्ताकोतस्तै (पहिलेजस्तै) पारिदिनु भयो । यसरी दुवैमा परस्पर प्रेम वढ्दै गयो र एक निमेष पनि अलग हुन न सक्ने अवस्था उत्पन्न भयो । अनि हरि-विष्णुको आधाअंग र हर-शिवको आधा अंग मिली एक अर्कै दिव्य शरीर वन्न पुग्यो । जसको नाम लोकमा हरिहर को नामले प्रख्यात हुन गयो । जसलाई लोकले यसरी स्तुति गरेको पाइन्छ -

"यौ द्वौ शङ्खकपालभूषितकरौ मालास्थिमालाधरौ
देवौ द्वारवती श्मशाननिलयौ नागारिगोवाहनौ ।
द्वित्र्यक्षौ वलिदक्षयज्ञमथनौ श्रीशैलजावल्लभौ
पापं मे हरतां सदा हरिहरौ श्रीवत्सगंगाधरौ ॥"

शिवको लिंग एवं विग्रह (शरीर)को पूजन दुवै रूपमा गर्ने प्रचलन पाइन्छ । लिंग रूप निर्गुण मानिन्छ भने विग्रह- सगुण मानिन्छ । सगुण मूर्तिभन्दा निर्गुण स्वरूपको नै पूजन गर्ने महिमा विभिन्न धार्मिक ग्रन्थ वेद, उपनिषद् पुराणमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । शिवलिंगको पूजनको वारेमा शिवपुराण, शिवमहापुराण आदि ग्रन्थमा वर्णन गरिएको पाइन्छ । लिंग चिन्मय स्वरूप हुन्छ । जसवाट चराचर जगत्को उत्पत्ति हुन्छ । रुद्र स्वरूप शिव नै जगत्का

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

in Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

लिंग या आदिकारण स्वरूप हुनुहुन्छ । लिंगको[४] पीठ या आधारमा प्रकृति स्वरूपा भुवनेश्वरी पार्वतीदेवीको निवास स्थान हुन्छ । निर्गुण स्वरूप लिंगनै परब्रह्म परमात्मा स्वरूप कहलाउँछ । तसर्थ प्रत्येक शिव मन्दिरमा विधिविधान पूर्वक वेदमन्त्रोच्चारण सहित प्राण प्रतिष्ठा गरी स्थापित शिवलिंग प्रकृति-पुरुषात्मक ब्रह्माण्ड चिन्हाउने आकृति हो । स्थूल अंग विशेष होइन, न यो उपहासको वस्तु नै हो । तसर्थ आफ्नो कल्याण चाहने वाला व्यक्तिले लिंग पूजन गर्नु पर्दछ । किनकि 'शिवमहापुराण'मा भनिएको छ-जसले[५] शिवलिंगको समीपमा गई पूजा, अर्चना, अभिषेक आदि गर्दछ, त्यसको (पुण्यफल) वर्णन गर्न सकिदैन । पूजा गरे अनन्त फल प्राप्त हुन्छ । यस्ता अनन्त पुण्यफल दिने भगवान् रुद्रको वारे केही विचार विमर्श गर्ने मनमा तरंग उत्पन्न भएकाले घुणाक्षरन्यायले यो लेखनी अगाडी बढ्दैछ ।

रुद्र शब्द विचार :- शास्त्रमा रुद्र शव्दको अर्थ यसरी व्यक्त गरिएको पाइन्छ । रु-दु:खम् द्रावयति-इति रुद्रः । रुत्-ज्ञानम्, राति ददाति-इति रुद्रः । अथवा-रोदयति पापिनः इति रुद्रः । अर्थात् भगवान् रुद्र सवै भक्तको दु:ख हरण गर्नेवाला, पाप नाश गर्नेवाला र ज्ञान वढाउनेवाला हुनुहुन्छ । कतै शिव शब्द र रुद्र शव्दमा केही विवाद देखिन्छ । कोही शिव शान्ति, कल्याणप्रदाता हुनुहुन्छ भन्दछन् भने कोही रुद्र संहारकर्ता मात्र भनेर भेद दृष्टिले हेर्ने गर्दछन् । तर तत्त्वतः हेर्दा भेद गर्नु हुदैन । किनकि भेद नगर्नु भनेर स्वयं[६] महेश्वरले नै शिव महापुराणमा शिवतत्त्व वर्णनको क्रममा भन्नु भएको छ -

"मद्रूपं परमं ब्रह्मन् ईदृशं भवदंगतः । प्रकटी भविता लोके नाम्ना रुद्रः प्रकीर्तितः ॥"

रुद्र स्वरूप :- रुद्रको[७] सगुण-मूर्ति यस्तो रहेको छ । रुद्र ५ मुख तीन आँखा मस्तकमा चन्द्रमालाई धारण गर्ने, जटाधारी, शुभ्रवर्ण, ठूला-ठूला तीन आँखा, दश हाथ भएका, नीलकण्ठले युक्त भएका, सर्पका गहना लगाएका, भस्मको त्रिपुण्ड्र निधारमा र कण्ठमा रुद्राक्षमाला धारण गर्ने वाला हुनुहुन्छ । यसको अतिरिक्त रुद्रको निर्गुण स्वरूप यसप्रकार रहेको पाइन्छ-सत्य स्वरूप, सत् ,

---

(४) लिंगवेदिर्महादेवी लिंगं साक्षात् महेश्वरः । लयनात् लिंगमित्युक्तं तत्रैव निखिलं जगत् ॥
रु.सं. २/१/१०

(५) यस्तु लिंगं समीपे तु कार्यं किंचित् करोति यः । तस्य पुण्यफलं वक्तुं न शक्नोमि महामुने ॥
रु.सं. २/१०/४१
अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च । महेशार्चनपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
मत्स्यसूक्त १६ पटल

(६) शिवरूपं ममैतञ्च रुद्रोऽपि शिववत्तदा । न तत्र परभेदो वै कर्तव्यञ्च महामुने ।
वस्तुतो ह्येकरूपो हि द्विधा भिन्नं जगत्युत । अतो न भेदो विज्ञेयः शिवे रुद्रे कदाचन ॥
रु.सं.२/ख१/अ९

(७) पंचवक्त्र त्रिनयनो भालचन्द्रो जटाधरः । गौरवर्णो विशालाक्षो भस्मोद्धूलित विग्रहः ॥२॥
दशवाहुर्नीलगल सर्पाभूषणभूषितः । सर्वांगसुन्दरो भस्म त्रिपुण्ड्राङ्कितमस्तकः ॥३॥

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

चित् , आनन्दमय, निर्गुण, उपाधि (नाम) ले रहित रातो, सेतो, पहेलो र नीलो आदि रंगले रहित ह्रस्व, दीर्घ, स्थूल, सूक्ष्म आदि आकारले रहित एवं मुक्ति प्रदाता हुनुहुन्छ । ब्रह्मा[८] विष्णुआदि तीनगुणले युक्त या अधिपति हुनुहुन्छ भने भगवान् रुद्र तीन गुण भन्दा निकै माथी (निर्गुण) गुणरहित हुनुहुन्छ । तसर्थ परब्रह्म परमात्मा भगवान्‌रुद्रको निराकार-(निर्गुण) स्वरूप वर्णन गर्न सकिदैन । किनकि शिव ॐकारस्वरूप, पंचाशत्‌वर्णमयस्वरूप तथा महाकालस्वरूप समेत हुनुहुन्छ ।

ॐकारस्वरूप रुद्र :- ॐकारलाई प्रणव भन्ने गरिन्छ । प्रणव शब्द या ॐकारमा ५ वर्ण हुन्छन् । १) अकार २) उकार ३) मकार ४) विन्दु र ५) नाद । प्रणव मोक्ष[९] स्वरूप पनि हुन्छ । प्रणव-ॐकारमा नै भगवान् परब्रह्म रुद्रको स्वरूप गुप्त रूपमा रहेको हुन्छ । जसलाई शिवमहापुराणमा यसरी व्यक्त गरिएको पाइन्छ । "अकारश्च उकारश्च मकारश्च ततः परम् । विन्दु-नाद युतं तद्धि शब्दकाल कलान्वितम् ।" भगवान् ईश्वर स्वयं भन्नुहुन्छ :- त्रिगुणद्वारा रहित, सर्वज्ञ, ॐकारमा सधैंभरी स्थित रहने वाला, शिवस्वरूप रुद्र म नै हूँ । किनकि शिव, रुद्र या प्रणव यसमा केही भेद छैन, जो रुद्र या प्रणवनै रुद्र हुन् र रुद्र या शिवपनि प्रणव हुन्, यसमा केही भेदछैन, भनिएको छ-

देवो गुणत्रयातीत सर्वज्ञः सर्वकृत् प्रभुः । ओमित्येकाक्षरे मन्त्रे स्थितोऽहं सर्वगः शिवः ॥४॥
शिवो वा प्रणवो ह्येष प्रणवो वा शिव स्मृतः । वाच्यवाचकयोर्भेदो नात्यन्तं विद्यते यतः ॥७॥
तस्मादेकाक्षरं देवं मां च ब्रह्मर्षयोः विदुः । वर्णपंचक-रूपोयमेवं प्रणव उद्धृतः ॥८॥
रु.सं.६,अ.१४

यस्तै[१०] ॐकारस्वरूप रुद्रवाट नै ब्रह्मा विष्णु, प्रजापति आदिको उत्पत्ति भएको हो भन्ने कुरो उक्त महापुराणमा पनि उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यसको अतिरिक्त[११] यसै ॐकारवाट ऋग्, यजु, साम र अथर्वआदि गरिएका चार वेदको उत्पत्ति भएको कुरा स्पष्ट हुन्छ । जसलाई रु.मा.७ अ.३५ले पुष्टि गर्दछ । यसरी नै ॐकार नै अ-उ-म र नाद रूपमा विकृत हुन पुग्यो र त्यो चार वेदको रूपमा परिणत भयो भन्ने पनि वर्णन गरिएको पाइन्छ ।

---

८) ब्रह्माद्यास्त्रिगुणाधीशाः शिवस्त्रिगुणतः परः । निर्विकारी परब्रह्म तुर्यः प्रकृतितः परः ॥५॥
यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । तदेव परमं प्रोक्तं ब्रह्मैव शिव संज्ञकम् ॥१४॥
रु.सं ४/अ ४१

९) प्रकर्षेण नयेद्यस्मात्मोक्षं वै प्रणवं विदुः । रु.सं.४अ.४१

१०) अकारस्तु महद्‌वीजं रजः स्रष्टा चतुर्मुखः । उकारः प्रकृतिर्योनिः सत्त्वं पालयिता हरिः ॥२१॥
मकार पुरुषो बीजी तमः संहारको हरः । विन्दुर्महेश्वरो देवस्तिरोभाव उदाहृतः ॥२२॥
नादः सदाशिवः प्रोक्तः सर्वानुग्रहकारकः । नादमूर्द्धनि संचिन्त्य परात्परतरः शिवः ॥२३॥

११) अ-उ-मेति त्रिमात्राभिः परस्ताच्चार्द्धमात्रया । वेदात्मना तदा व्यक्तः प्रणवो विकृतिं गतः ॥
तत्राकारो ऋगभवदुकारो यजुरव्ययः । मकारः साम संजातो नादस्त्वाथर्वणी श्रुतिः ॥७॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

पंचाशत्वर्णमय रुद्र :- ब्रह्मा विष्णुको विवाद शान्त गर्नका निम्ति प्रकट हुनुभएका शिवको साक्षात् पंचाशत्वर्णमय शब्द (रुद्र स्वरूप) मूर्ति कस्तो छ भन्ने वर्णन क्रममा ब्रह्माद्वारा वर्णन गरिएको स्वरूप यस प्रकार रहेको छ। जसमा अकार देखि अं अक्षर सम्म र क देखि क्षकार सम्म सवै वर्णमय अक्षर एवं ॐकारवाट रुद्रको तत्तत् अंगको प्रादुर्भावको वर्णन गरिएको पाइन्छ। जो यस प्रकार रहेको छ -

ब्रह्मोवाच -

अकारस्तस्य मूर्द्धा हि ललाटो दीर्घ उच्यते। इकारो दक्षिणं नेत्रं ईकारो वामलोचनम् ॥
उकारो दक्षिणं श्रोत्रमूकारो वाम उच्यते। ऋकारो दक्षिणं तस्य कपोलं परमेष्ठिनः ॥
वामं कपोलं ॠकारोलृलॄ नासापुटे उभे। एकारश्चोष्ठ ऊर्ध्वश्च ह्यैकारस्त्वधरो विभोः ॥
ओकारश्च तथौकारौ दन्तपंतिद्वयं क्रमात्। अमस्तु तालुनी तस्य देवदेवस्य शूलिनः ॥
कादिपंचाक्षराण्यस्य पञ्च हस्ताश्च दक्षिणे। चादि पंचाक्षराण्येवं पञ्चहस्तास्तु वामतः ॥
टादिपञ्चाक्षरं पादास्तादिपंचाक्षरं तथा। पकारे उदरं तस्य फकारः पार्श्व उच्यते ॥
बकारो वामपार्श्वस्तु भकारः स्कन्ध उच्यते। मकारो हृदयं शंभोर्महादेवस्य योगिनः ॥
यकारादि सकारान्ताविभोर्वै सप्तधातवः। हकारो नाभिरूपो हि क्षकारो घ्राण उच्यते ॥
एवं शब्दमयं रूपमगुणस्य गुणात्मनः दृष्ट्वा तमुमया सार्धं कृतार्थोऽभून्मया हरिः ॥

महाकाल-स्वरूप-रुद्र :- कालको अर्थ समय या मृत्यु पनि हुन्छ। काललै नै संसारको उत्पत्ति गर्दछ भने कालमा नै संसार विलीन पनि हुन्छ। कालका वसमा ब्रह्मादि तृणपर्यन्त सवै हुन्छन्। तसर्थ काल अतिवलशाली हुन्छ। सवै द्यौ-द्यौता समेत कालको वसमा छन्। उनीहरुको पनि आयु सीमा निर्धारित हुन्छ। तसर्थ भनिन्छ "महती तेन कालस्य मर्यादा हि दुरत्यया।" कालको महिमा (शक्ति) लाई कसैले अतिक्रमण गर्न सक्तैन। किनकि "जातस्य हि ध्रुवोर्मृत्युः" जन्मे पछि अवश्य नै मर्नु पर्दछ। यो साश्वत सत्य हो। तर रुद्र[१२] कालका पनि काल-महाकाल हुनुहुन्छ। उहाँले काललाई पनि आफ्नो वशमा राख्नु भएको छ। तसर्थ मृत्युका मुखमा पुगेका अल्पायु मार्कण्डेय ऋषिपुत्रलाई महारुद्रले महाकाल शनिमृत्युञ्जय स्तोत्रादि पाठगरेको कारण वचाई चिरंजीवी गरिदिनु भयो। जो अहिले पनि मार्कण्डेय अष्टचिरंजीवीको कोटीमा रहेको हामी सवैलाई विदितै छ। अष्टचिरंजीवी निम्न लिखित छन्। जो यस प्रकार रहेका छन्-

"अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनूमांश्च विभीषणः। कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ॥
सप्तैतान् संस्मरेन्नित्यं मार्कण्डेयस्तथाष्टमम्। जीवेद् वर्षशतं सोऽपि सर्वव्याधिविवर्जितः ॥"

भनी गणना गरिएको पाइन्छ। अतः यस्ता सर्वशक्तिमान् भगवान् रुद्रको भजन पूजन आदि हामीले गर्नु पर्दछ। किनकि स्वयं नारायणको भनाई

---

१२) कलाकाष्ठानिमेषादि कलाकलितविग्रहम्। कालात्मेति समाख्यातं तेजो माहेश्वरं परम् ॥
तस्मात् कालवशे विश्वं न स विश्ववशे स्थितः। शिवस्य तु वशे कालो न कालस्य वशे शिवः ॥
वा.सं.७/७/१-२

न यस्य कालो न च बन्धमुक्ती न यः पुमान्न प्रकृतिर्न विश्वम्।
विचित्ररूपाय शिवाय तस्मै नमः परस्मै परमेश्वराय ॥ वा.सं.७/७/२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

छ कि यदि [13]रुद्र पूजन कसैले गर्दछ भने स्वर्ग, मर्त्य र पातालमा वसेका सवै द्यौ-द्यौता को पूजन स्वतः हुन्छ ।

रुद्रावतार :- शिवका असंख्य अवतार छन् । जसलाई स्पष्ट गर्दै शिवका वाहन नन्दी भन्नु हुन्छ - कल्प-कल्पको आधारमा शिव अवतार अनेकौं छन् । "असंख्याता हि कल्पेषु विभोः सर्वेश्वरस्य वै । अवतारास्तथापीह वच्म्यहं तान्यथामतिः ।" रुद्रावतारमा पहिलो [14]अवतार १-सद्योजात, २-वामदेव, ३-तत्पुरुष, ४-अघोर ५-ईशानावतार । यसको अतिरिक्त रुद्रावतारमा- हनुमान्, कपिल, दुर्वासा, भैरवावतार, वृषभावतार, पिप्पलादावतार, वैश्यनाथावतार, द्विजेशावतार, अवधूतावतार, अश्वत्थामावतार, किरातावतार इत्यादि गरी ८८ रुद्रावतार र १२ ज्योतिर्लिङ्गावतार गरी जम्मा १०० रुद्रावतारको वर्णन शिवमहापुराणमा[15] उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यसको अतिरिक्त [16]एकादश रुद्रका नामले १-अजैकपाद २-एकपाद ३-अहिर्वुध्न्य ४-विरूपाक्ष ५-रैवत ६-हर ७-वहुरूप ८-त्र्यम्वक ९-सुरेश्वर १०-जयन्त र ११-अपराजित आदि एकादशरुद्रको गणना गर्ने गरिन्छ ।

रुद्रमुख :- विभिन्न देवताहरुका एकदेखि अनेक मुख हुन्छन् । जसमा ब्रह्माका ४ मुख भएकाले चतुरानन भन्ने गरिन्छ । दत्तात्रेयका ३ मुख, शंकरपुत्र कार्तिकेयका ६ मुख अन्य देवी देवताहरुको १ मुख देखिन्छन् । यसरी नै भगवान् रुद्रको पनि १ मुख, ५ मुख र कतै कतै ६ मुखको समेत वर्णन गरेको पाइन्छ । यी भगवान् रुद्रको १ मुख सम्मुख देखिने गर्दछ भने, ५ मुख एवं ६ मुख चारै दिशामा र माथी र तल फर्किएका छन् । अतः यिनीहरुको पूजन गर्ने क्रम पनि रहेको छ । तसर्थ उक्त रुद्रमुखको पूजनको क्रमवारे शास्त्रमा वर्णित विधि यस्तो पाइन्छ । प्राक् संस्था-पश्चिमवाट पूर्वतिर र उदक् संस्था दक्षिण वाट उत्तर तिर गरी पूजाको प्रारम्भ गर्ने दुवैक्रम पाइन्छ । तर पूजन क्रम

(१३) स्वयं नारायणः प्रोक्तो यदि शंभुं प्रपूजयेत् । स्वर्गे मर्त्ये च पाताले ये देवा संस्थिता सदा ॥
तेषां पूजा भवेत् देवी शंभूनाथस्य पूजनात् ॥ मातृका भेदतन्त्रम् ।

(१४) सद्योजातावतारस्तु प्रथमः परिकीर्तितः । वामेदवः स वै शम्भुर्ददौ ज्ञानं च वेधसे ॥
तं दृष्ट्वा ध्यानसंयुक्तं ज्ञात्वा तत्पुरुषं शिवं । अघोरं तु ततो ब्रह्मा ब्रह्मरूपं व्यचिन्तयत् ॥
तथाविधः स भगवान् ईशानः परमेश्वरः । शुद्धस्फटिकसंकाशः सर्वाभरणभूषितः ॥ रु.सं ३ अ १/३३

(१५) अवताराञ्छृणु विभोर्द्वादश प्रमितान् परान् । ज्योतिर्लिङ्गस्वरूपान्वै नानोक्तिकारकान्मुने ॥
सौराष्ट्रे सोमनाथं च श्रीशैले मल्लिकार्जुनम् । उज्जयिन्यां महाकाल ओंकारे चामरेश्वरः ॥
केदारो हिमवत् पृष्ठे डाकिन्यां भीमशंकरः । वाराणस्यां तु विश्वेशस्त्र्यम्वको गौतमी तटे ॥
वैद्यनाथश्चिताभूमौ नागेशो दारुकावने । सेतुबन्धे तु रामेशो घुश्मेशश्च शिवालये ॥
अवतारद्वादशकमेतच्छम्भोः परात्मनः । सर्वानन्दकरं पुंसां दर्शनात्स्पर्शनान्मुने ॥ रु.सं ३ अ.४१श्लोक१-५

(१६) अजैकपादाहिर्वुध्नो विरूपाक्षोऽथ रैवतः । हरश्च वहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजिताः । एते रुद्राः समाख्याताः एकादश गणेश्वराः ॥ जटाधरः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

चाहि दक्षिणावर्त-दाहिने पारेर गरिने हुनु पर्दछ । यहाँ सर्वप्रथम पश्चिमवाट पूजनको क्रमलाइ प्रारंभ गरी लौकिक एवं वैदिक विधि अनुरूप ५ एवं ६ रुद्रमुखको पूजन क्रमको वर्णन यसरी गरिएको छ ।

पंचवक्त्र-स्थापन-क्रम :- पंचमुख रुद्रको पूजन क्रम यस प्रकार छ । १-सद्योजात, २-वामदेव, ३-अघोर, ४-तत्पुरुष र ५-ईशान । कसैकसैले छैठौं अधोमुख रुद्र लाई हाटकेश्वर भनी मानेका छन् । जसलाई लिंगाचर्नतन्त्र पटल ६ मा यसरी भनिएको छ -
"सद्योजातं वामदेवमघोरञ्च ततः परम् । तत्पुरुषं तथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्तितम् ॥"

पंचमुखवर्णस्वरूप :- पंचमुख[१७] रुद्रस्वरूप मध्ये सद्योजातमुख-सेतो, वामदेवमुख-पहेलो, अघोरमुख-कालो, तत्पुरुषमुख-रातो र ईशानमुखको स्वरूप (वर्ण) कालो भनिएको छ । ध्यान[१८] एवं पूजनको क्रममा सर्वप्रथम पश्चिम वक्त्र, उत्तरवक्त्र, दिक्षिणवक्त्र, पूर्ववक्त्र र ऊर्ध्ववक्त्र गरी पूजन गर्नु पर्दछ, भनिएको छ ।

पंचमहाभूतस्वरूप :- पश्चिम सद्योजातमुख-पृथिवीतत्त्व, उत्तर वामदेवमुख-जलतत्त्व, दक्षिण अघोरमुख-तेजस्तत्त्व, पूर्व तत्पुरुषमुख-वायुतत्त्व, ईशान (ऊर्ध्वमुख)-आकाशतत्त्व, अधोमुख-वरुण (कालतत्त्व) स्वरूप मानिन्छन् ।

चारधामस्वरूप :- पश्चिम सद्योजात विग्रहलाई द्वारका, उत्तर वामदेव विग्रहलाई केदार, दक्षिण अघोर विग्रहलाई-रामेश्वर र पूर्व तत्पुरुष विग्रहलाई जगन्नाथको स्वरूप मानिएको छ । जसको पूजन गर्नाले चारैधामको पूजन फल प्राप्त हुन्छ । ऊर्ध्वमुख सशक्तिक ॐकार स्वरूप परव्रह्मतत्त्व "सदाशिव" मानिनु हुन्छ भने अधोमुख कालाग्निरुद्र-हाटकेश्वर मानिनु हुन्छ । अतः उक्त ५ या ६ मुखको पूजन गरेमा सवै चार देव (धाम) एवं देवता को पूजन फल प्राप्त हुन्छ ।

पंचब्रह्मस्वरूप :- एवं रीतिले-सद्योजात[१९] मुख-ब्रह्मस्वरूप, वामदेव-विष्णु स्वरूप अघोर-रुद्रस्वरूप, तत्पुरुष-ईश्वर स्वरूप र ईशान-सदाशिव स्वरूप मुख मानिएको छ ।

---

१७) सद्योजातं च वै शुक्लं शुद्धस्फटिकसंनिभम् । पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवमनोहरम् ॥
कृष्णवर्णमघोरं च समं भीमविवर्द्धनम् । रक्तं तत्पुरुषं ज्ञेयं द्विव्यमूर्तिमनोहरम् ॥
श्यामलञ्च तथेशानं सर्वं देवशिवात्मकम् ॥ लिंगार्चनतन्त्र पटल - ६ ।

(१८) चिन्तयेत् पश्चिमं चाद्यं द्वितीयन्तु तथोत्तरे । अघोरं दक्षिणं देवं पूर्वे तत्पुरुषं तथा ॥
ईशानं मध्यतो ध्येयं चिन्तयेत् भक्तितत्परः ॥ लिंगार्चनतन्त्र पटल - ६ ।

(१९) सद्योजातस्तु वै ब्रह्मा, वामो विष्णुः प्रकीर्तितः । अघोरो रुद्र इत्युक्तस्तथा पुरुष ईश्वरः ॥
ईशानस्तु वरारोहे स्वयं देवः सदाशिवः ॥ स्वच्छन्दतन्त्रे ११/४०-४१ ॥

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

पंचवेदस्वरूप :- यसै क्रममा[२०] सद्योजातमुख-ऋगवेद स्वरूप, वामदेवमुख-यजुर्वेद स्वरूप, अघोरमुख -सामवेद स्वरूप, तत्पुरुषमुख-अथर्ववेद स्वरूप र ईशानमुख-सर्वविद्यात्मक (महाभारत) स्वरूप मानिएको छ । अत उक्तमुखको पूजन गरेमा चारैवेद र सम्पूर्ण विद्याको पूजन फल प्राप्त हुन्छ ।

पंचमुखको लौकिक एवं वैदिक पूजन मन्त्र :- यहाँ पूजनको क्रम प्राक् संस्था-पश्चिमबाट पूर्वसम्मको क्रम अनुरूप मन्त्रहरूको क्रम व्यवस्थित गरिएकाले सर्व प्रथम वृहत्पुरश्चयार्णवोक्त खण्ड २ का लौकिक मन्त्र र वेदोक्त पूजन मन्त्र प्रत्येक वक्त्रका लागि यसरी रहेको छ-

१) पश्चिमवक्त्रको लौकिक एवं वैदिक पूजन मन्त्र :-

(क) कुन्देन्दुशङ्खस्फटिकावभासो, वेदाक्षमाला वरदाभयाङ्कः ।
त्र्यक्षश्चतुर्वक्त्र उरुप्रभावः सद्योऽधिजातोऽवतु मां प्रतीच्याम् ॥१॥

(ख) ॐ सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमोनमः । भवे भवे नातिभवे भवस्व मां भवोद्भवाय नमः ॥
श्वेतवर्णं, हंसवाहनं, पृथिवीतत्त्वं, सृष्टिरूपं, ब्रह्मस्वरूपं रुद्रं नमामि ।

२) उत्तरवक्त्रको लौकिक एवं वैदिक पूजन मन्त्र :-

(क) वराक्षमालाभयटङ्कहस्तः सरोजकिञ्जत्कसमानवर्णः ।
त्रिलोचनश्चारु-चतुर्मुखो नः पायादुदीच्यां दिशि वामदेवः ॥२॥

(ख) ॐ वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमः श्रेष्ठाय नमो रुद्राय नमः कालाय नमः । कलविकरणाय नमो वलविकरणाय नमो वलाय नमो वलप्रमथनाय नमः । सर्वभूतदमनाय नमो मनोन्मनाय नमः ॥
पीतवर्णं, गरुडवाहनं, अप्तत्त्वं, अमृतरूपं श्री विष्णुस्वरूपं रुद्रं नमामि ।

३) दक्षिणवक्त्रको लौकिक एवं वैदिक पूजन मन्त्र :-

(क) कुठारखेराङ्कुशपाशशूल-कपालढक्काक्षगुणान् दधानः ।
चतुर्मुखो नीलरुचिस्त्रिनेत्र पायादघोरो दिशि दक्षिणस्याम् ॥३॥

(ख) ॐ अघोरेभ्योऽथघोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यः । सर्वेभ्यः सर्वसर्वेभ्यो नमस्तेऽअस्तु रुद्ररूपेभ्यः ॥
मेघवर्णं, महाप्रेतवाहनं तेजस्तत्त्वं, आदित्यस्वरूपं रुद्रं नमामि ॥

४) पूर्ववक्त्रको लौकिक एवं वैदिक पूजन मन्त्र :-

(क) प्रदीप्तविद्युत्कनकावभासो, विद्यावराभीतिकुठारपाणिः ।
चतुर्मुखस्तत्पुरुषस्त्रिनेत्रः, प्राच्यां स्थितं रक्षतु मामजस्रम् ॥४॥

(ख) ॐ तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ॥
रक्तवर्णं, वायुतत्त्वं, अश्ववाहनं, जगच्चैतन्यात्मकं रुद्रं नमामि ।

५) ऊर्ध्ववक्त्रको लौकिक एवं वैदिक पूजन मन्त्र :-

(क) वेदाभयेष्ठाङ्कुशपाशटङ्कः कपालढक्काक्षक शूलपाणिः ।
शिवद्युतिः पञ्चमुखोऽवतात्मा ईशान ऊर्ध्वं परमः प्रकाशः ॥५॥

---

(२०) सद्योजातस्तु ऋग्वेदो वामदेवो यजुस्मृतः । अघोरः सामवेदस्तु पुरुषोऽथर्व उच्यते ॥
ईशानश्च सुरश्रेष्ठ सर्वविद्यात्मकस्मृतः ॥ स्वच्छन्दतन्त्रे ११/४२-४३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

(ख) ॐ ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानाम् ।
ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मेऽअस्तु सदाशिवोम् ॥
श्यामवर्णं, वृषभवाहनं, आकाशतत्त्वं, सर्वव्यापकं, रुद्रं नमामि ।

यसैगरी कतै-कतै रुद्रमुख पूजनक्रमको शैवपूजा पद्धतिमा रुद्रको अधोमुख पूजनको विधानमन्त्र समेत उल्लेख गरिएको पाइन्छ । जो यस प्रकार छ :–

६) अधोमुख - हाटकेश्वरको लौकिक एवं वैदिक पूजन मन्त्र :–

(क) यं वेदान्तनितान्त-सत्तमगुणैः संपूजितं चामरैः,
पुन्नागाम्वुजनागपुष्पवकुलैर्नासासुराद्यर्चितम् ।
नित्यं भानुसहस्रदीप्तकिरणैः कालाग्निरुद्रोपमं,
तत्संहारकरं नमामि सततं पातालसंस्थं मुखम् ॥६॥

(ख) ॐ स्योना पृथिविनोभवानृक्षरा निवेशनी । यच्छानः शर्म्मसप्प्रथाः ॥
अरुणवर्णं प्रेतवाहनं अग्नितत्त्वं, पञ्चभूतात्मकं रुद्रं नमामि ॥

रुद्रमूर्ति या लिंग पूजन विचार :– काल विशेष-पूज्य देवताको वर्णन क्रममा स्कन्दपुराणमा भनिएको छ "ब्रह्मा कृतयुगे देवस्त्रेतायां भगवान् रविः । द्वापरे भगवान् विष्णुः कलौ देवो महेश्वरः ॥" यसर्थमा कलिकालमा विशेष गरेर भगवान् रुद्र - महेश्वरको पूजन गर्नु पर्दछ । प्राचीन[२१] समयदेखि नै सवै द्यौ–द्यौताको मूर्ति पूजा मात्र गर्ने चलन चल्दै आई रहेको देखिन्छ । तर शिवको लिंग एवं वेर (मूर्ति) दुवैको पूजा गर्ने गरिन्छ । यो चित्त नवुझेकोले सनत्कुमारले यही प्रश्न नन्दी सित गर्नु भयो । यसको उत्तरमा रुद्रगणमा अग्रगण्य नन्दी भन्नुहुन्छ– यो अतीव रहस्यमय (गुप्त) कुरो हो तर रुद्रभक्त तपाईलाई यो कुरो भन्दछु , सुन भनी रुद्रको लिंग र मूर्तिपूजा को भेद सुनाउन थाल्नु भयो । रुद्र[२२] साक्षात् परव्रह्म स्वरूप हुनुभएकाले उहाँको पूजन दुवै लिंग र वेर रूपमा गर्ने गैरिन्छ , जो वेदशास्त्र संमत छ । तर भगवान् जति वेर (मूर्ति) रूपमा पूजन गर्दा प्रसन्न हुनुहुन्छ त्यो भन्दा वढी लिंग रूपमा पूजन गर्दा सन्तुष्ट हुनुहुन्छ । किनकि स्वयं[२३] भगवान् रुद्रले भन्नु भएको छ – मेरो पूजन लिंग स्वरूपमा गरे म अति प्रसन्न हुन्छु र भक्तलाई मोक्ष समेत प्रदान गर्दछु । तर[२४] शिवलिंगको पूजन गर्दा "ॐ नमः शिवाय" मन्त्रले गर्ने र

---

२१) सनत्कुमारउवाच- वेरमात्रं च पूजार्थं श्रुतं दृष्टं च भूरिशः । शिवमात्रस्य पूजायां लिंगं वेरं च दृश्यते ॥
अतस्तद् ब्रूहि कल्याणं तत्त्वं मे साधुबोधनम् ॥ वि.सं.१अः ५/१८

२२) शिवस्य ब्रह्मरूपत्वाद् निष्कलत्वाच्च निष्कलम् । लिंगतस्यैव पूजायां सर्ववेदेषु सम्मतम् ॥
शिवान्येषां च जीवत्वाद् सकलत्वाच्च सर्वतः । वेरमात्रं च पूजायां संमतं वेदनिर्णये ॥
शिवस्य लिंगवेरं च दर्शने दृश्यते खलु । वि.सं. १, अ. ५ / श्लो. २१/२२

२३) लिंगं वेरं च मे तुल्यं यजतां लिंगमुत्तमम् । तस्मात् लिंगं परं पूज्यं वेरादपि मुमुक्षुभिः॥

२४) लिंगमोङ्कारमन्त्रेण वेरं पंचाक्षरेण तु । शिवस्य लिंगवेरत्वमोक्षभोक्षप्रदं शुभम् ॥
वि.सं.१/अ.१०, श्लो ३७/३८

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: N

शिवमूर्तिको पूजन गर्दा केवल "नमः शिवाय" मन्त्रले गर्नु पर्दछ, यी दुवैमा यही भिन्नता छ । शिवलिंग र मूर्ति दुवैको पूजनले मोक्ष र विभिन्न भोग्य सामग्री प्राप्त हुन्छ ।

लिंग-शब्द-व्युत्पत्ति :– लिंग[२५] आकाश स्वरूप छ । पृथिवी त्यसको आधार या पीठ हो । अतः सम्पूर्ण देवी देवताको आधार, वासस्थान, या मिलनस्थल उक्त स्थान भएकाले लिंग नामकरण गरिएको छ । यसको अतिरिक्त लिंगको अर्घा या वेदी स्वयं साक्षात् पार्वती स्वरूप मानिएको छ भने लिंग साक्षात् रुद्र हुनुहुन्छ । सधैंभरी उक्त लिंग र अर्घाको पूजन भक्तहरूले गर्नुपर्दछ । जुन[२६] व्यक्तिले लिंगपूजन गर्दैन, त्यस नराधमले आफ्नो कार्यक्षेत्रमा अनेकौं प्रकारका कठिनाईहरूको सामना गर्नु पर्ने हुन्छ । त्यसकारण आफ्नो कार्यक्षेत्रबाट केही अप्ठ्याराहरू हटुन् भन्ने उद्देश्यले र अन्तमा भगवान् रुद्रको सायुज्य प्राप्त होस् भन्ने कामनाले मनुष्यले शिवलिंगको पूजन अवश्य नै गर्नु पर्दछ । यसले यसलोक र परलोक दुवै सुध्रिन्छ । लिंग पूजालाईं कसैले अनार्य पूजा भनी उपहास गर्ने त कसैले नैवेद्य पनि न लिने गरेको देखिन्छ ती शिवद्रोही र महाअज्ञानी हुन् । यो लिंग पूजा सनातन वैदिक काल देखि नै चली आएको धर्म हो, यो अनादी पनि हो र जसलाई विभिन्न पुराणका उक्ति र वेदवाक्यले समेत पुष्टि गरी सकेका छन् ।

रुद्रलिंग-पूजन-प्रारम्भ :– रुद्रलिंग पूजनको प्रारम्भको वारेमा विभिन्न स्थलमा विभिन्न प्रकरणहरु प्राप्त हुन्छन् । एक समय ऋषिहरु आ-आफ्ना श्रीमतीहरुका साथमा दारुवनमा वसीरहेको अवस्थामा शिव दिगम्वर-भेशमा भिक्षा माग्न उनिहरुमा अगाडी आउनु भयो । त्यो देखेर ऋषिपत्नी मोहित भए, सवै शिवको पछाडी लागे । यो[२७] देखेर ऋषिहरुलाई अत्यन्त कोध उत्पन्न भयो । उनिहरुको श्रापको कारण शिवको लिंग पतन भयो र शिव अन्तर्ध्यान हुनुभयो । पछि व्रह्मा विष्णु लगायत सवै द्यौ-द्यौता आई ऋषिहरुलाई संझाउदा उनीहरुलाई आ-आफ्नो मनमा निर्गुण परव्रह्ममाथि गरेको कार्यप्रति पश्चाताप भयो । उनीहरुले शिवको स्तुति गरे । शिवले पनि तिमीहरु सवैले यदि मेरो लिंग पूजन गर्दछौं भने म धारण गर्छु, नत्र गर्दिन भन्दा सवैले लिंगपूजन गर्ने प्रतिज्ञा गरे र त्यस दिनदेखि लिंग पूजा कार्य प्रारम्भ भयो भनी वामनपुराणमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । अर्को प्रकरणमा व्रह्मा र विष्णुको घोर संग्राम भयो । दुवै एक आपसमा तँ भन्दा म ठूलो

२५) आकाशं लिङ्गमित्याहुः पृथिवी तस्य पीठिका । आलयः सर्वदेवानां लयनात् लिंगमुच्यते ॥
लिंगवेदी भवेत् देवी लिंगं साक्षात् महेश्वरः । तयोः संपूजनात् स्यातां देवौ देवश्च पूजितौ ॥

२६) विना लिंगार्चनं यस्य कालो गच्छति नित्यशः । महाहानिर्भवेत्तस्य दुर्गतस्य दुरात्मनः ॥
भुक्तिमुक्तिप्रदं लिंगं विविधापन्निवारकम् । पूजयित्वा नरो नित्यं शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥

२७) ततस्तु ऋषयो दृष्ट्वा भगवांगिरसो मुने । क्रोधान्विता ब्रुवन् सर्वे लिंगोस्य पततां भुवि ॥
ततः पपात देवस्य लिंगं पृथ्वीं विदारयत् । अन्तर्द्धानं जगामाथ त्रिशूली नीललोहितः॥ वा.पु. अ. ६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

भन्दै लडाई गर्न थाले। यो लडाई धेरै समय [२८]सम्म चल्यो। ब्रह्माले ब्रह्मास्त्र र विष्णुले नारायणास्त्रको समेत प्रयोग गरे। देवताहरुले संसारनै खतम हुन लागेको देखेर भगवान् रुद्रको स्तुति गरे। रुद्रले पनि यी दुवैको बीचमा ज्योतिलिंगाकार रूपमा प्रकट भई दुवै अस्त्रलाई आफूमा समाहित गर्नु भयो र लडाई रोकिदिनु भयो। अनि त्यस ज्योतिर्लिङ्गवाट भन्नु भयो-जसले मेरो फेद र टुप्पो पत्ता लगाई पहिले आउँछ त्यो नै ठूलो हुनेछ। त्यसपछि विष्णु श्वेतवाराह (सेतो सुगुर)को स्वरूप लिई लिंगको फेद पत्ता लगाउन जानु भयो। ब्रह्मा हंसकोस्वरूप धारण गरी लिंगको टुप्पो पत्ता लगाउन जानुभयो। एक सहस्त्र दैव वर्ष खोज्दा पनि दुवैले उक्त लिंगको फेद, टुप्पो पत्ता लगाउन सकेनन्। त्यस पछि विष्णु फर्की त्यही ठाउमा आई मैले फेद पत्ता लगाउन सकिन भने। तर ब्रह्माले केही जालसाज गरी कामधेनु गाई र केतकी नामको फूललाई आफ्नो पक्षमा मिलाई "ब्रह्माले रुद्रलिंगको टुप्पो फेला पारेका हुन्। जसका साक्षी हामी दुवै जना छौं, भनी तिमीहरुले शिवलिंग अगाडी भन्नु पर्दछ" भनी विष्णु भएका ठाउमा ती दुवैलाई लिई ब्रह्मा आये र ज्योतिलिंगका अगाडी शिवलिंगको शिर पत्ता लगायें, जसका साक्षी यी कामधेनू र केतकी छन्, भने। ती दुवैले टाउको हल्लाये। असत्यभाषण गरेकाले रुद्र अत्यधिक कोधित हुनु भयो र आफ्नो भृकुटिवाट भैरवलाई उत्पन्न गर्नु भयो। भैरवले ब्रह्माका सवै टाउका छिनाये र प्राण समेत लिन तैयार भये। तर विष्णुको स्तुतिले गर्दा ब्रह्माको ज्यान जोगियो, तर उनी रुद्र श्रापका कारण पूजावाट वहिष्कृत भये। कामधेनुलाई असत्य भाषण गरेकाले तिम्रो मुख जूठो होस् भनी रुद्र भगवान्ले श्राप दिनु भयो भने केतकीको फूल आज उप्रान्त म माथि नचढाउनु भन्नु भयो। तत् पश्चात् त्यसदिन भगवान् रुद्रको क्रोध शान्त गर्न ब्रह्मा विष्णु आदि देवताहरुले रुद्रको अनेक प्रकारले स्तुतिगान गर्दै रुद्रलिंगको विधिविधान पूर्वक पूजा गरे, स्तुति गरे। जसले भगवान् रुद्र प्रसन्न हुनु भयो। त्यस दिनदेखि रुद्रलिंगको पूजन गर्ने प्रचलन् चल्यो भनी शिवमहाँपुराणमा उल्लेख गरिएको छ।

रुद्रलिंग विचार :- रुद्रलिंग अनेक प्रकारका हुन्छन्। जसमा [२९]पार्थिवलिंग, पाषाणलिंग, स्वर्णलिंग, रजतलिंग, ताम्रलिंग, कांस्यलिंग, लाहालिंग, स्फटिकलिंग, मरकतमणिलिंग, लौह(फलाम)लिंग, रसलिंग, वाणलिंग आदि पर्दछन्। जसको पूजन गरेमा विभिन्न फल प्राप्त हुन्छन्। काँसको लिंगमा पूजनगरेमा-धननाश हुन्छ भने लाहाको लिंगको पूजन गरेमा व्यक्ति रोगी हुन्छ, तसर्थ लिंग विचार गरी पूजन गर्नु पर्दछ। सर्वोत्तम शिवलिंगमा ज्योतिलिंग, वाणलिंग, रसलिंग एवं

---

२८) अहमेव वरो न त्वमहं प्रभुरहं प्रभुः। परस्परं हन्तुकामौ चक्रतुः समरोद्यमम्॥ वि.सं. १ अ. ७/९

२९) पार्थिवे शिवपूजायां सर्वसिद्धियुतोभवेत्। पाषाणे शिवपूजायां द्विगुणं फलमीरितम्॥
स्वर्णलिंगे च पूजायां शत्रूणां नाशनं मतम्। सर्वसिद्धीश्वरो रौप्ये फलं तस्माच्चतुर्गुणम्॥
ताम्रे पुष्टिं विजानीयात् कांस्ये च धनसंक्षयः। गंगायां च लक्षगुणं लाक्षायां रोगवान् भवेत्॥
स्फाटिके सर्वसिद्धिःस्यात् तथा मरकते प्रिये। लौहलिंगे रिपोर्नाशं कामदः भस्मलिंगकम्॥
वालुकायां काम्यसिद्धिर्गोमये रिपुहिंसनम्। सर्वं लिंगस्य माहात्म्यं धर्मकामार्थमोक्षदम्॥
संस्कारेण विना देवि पाषाणादौ न पूजयेत्। मातृकाभेदतन्त्रे १२ पटले॥

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: N

पाषाणलिंग आदि पर्दछन् । यसको पूजन गरेमा उत्तरोत्तर शुभ फलको प्राप्ति हुन्छ । तर प्रत्येक लिंगको (ज्योतिर्लिंग, बाणलिंग-नर्मदेश्वरलिंग, प्रतिष्ठित शिवलिंग र स्वयंभूलिंग बाहेकका लिंगको) संस्कार र प्राणप्रतिष्ठा गरी, वेदमन्त्रले विधिविधान पूर्वक पूजन गर्नु पर्दछ, नत्र पूजनको फल पाइदैन । उपरोक्त लिंगमध्ये[३०] रसलिंग (पाराद्वारा निर्मित) ब्राह्मणका लागि, (वाणलिंग) नर्मदावाट प्राप्त लिंग क्षत्रियहरूका लागि, स्वर्णलिंग वैश्यका लागि र शिलालिंग शूद्रहरुका लागि पूजनार्थ निर्देशित गरिएको पाइन्छ । यसरी आ-आफ्नो घरमा सवै वर्णका व्यक्तिले तत्-तत् शिवलिंग प्राण प्रतिष्ठाका साथ स्थापित गरी पूजन गरेमा उनीहरुको अभीष्ट सिद्धि हुने निश्चित छ ।

रसलिंग विचार :- रसलिंग भनेको पारोद्वारा निर्मित लिंगलाई भनिन्छ । यो व्राह्मण वर्णका लागि पूजनार्थ अत्युत्तम मानिन्छ । गौघाती, गरेको गुन विर्सिने (कृतघ्न), भ्रूणहत्यारा, शरणागत माथी घातगर्ने, मातृ-पितृद्रोही समेत उक्त शिवलिंगको पूजनको प्रभावले सवै पापवाट मुक्त हुन्छन् । यसको अतिरिक्त माटोको लिंगभन्दा स्वर्णलिंग, स्वर्णलिंग भन्दा मणि, मणि भन्दा वाणलिंग, वाणलिंग भन्दा रसलिंग (पारोको लिंग), उत्तरोत्तर करोडौं गुणा वढि फलदिनेवाला हुन्छन् । तसर्थ पारदेश्वर शिवलिंगको पूजन, उक्त फलको प्राप्तिका लागि, व्राह्मणले गर्नु पर्दछ । शिवपुराणमा भनिएको छ–

दुर्लभं प्राप्य मानुष्यं येऽर्चयन्ति रसेश्वरम् । तेषां हि सफलं जन्म कृतार्थास्ते नरोत्तमाः ॥
गोघ्नश्च कृतघ्नश्च वीरहा भ्रूणहापि वा । शरणाघातधारी च मित्रविस्रम्भघातकः ॥
दुष्ट-पाप-समाचारी मातृपितृ-प्रहाणि वा । अर्चनात् शिव लिंगस्य तत्पापात् स प्रमुच्यते ॥
लिंगकोटिसहस्रस्य यत्फलं सम्यगर्चनात् । तत्फलं कोटि गुणितं रसलिंगार्चनात् भवेत् ॥
मृदः कोटिगुणं बाणो वाणात् कोटि गुणं रसः । रसात् परतरं लिंगं न भूतो न भविष्यति ॥
धन्यास्ते पुरुषाः लोके येऽर्चयन्ति रसेश्वरम् ॥ शि.पु.वि.सं.

रुद्रको मूर्ति या लिंगपूजनमा भस्म, विल्वपत्र र रुद्राक्षफलको अत्यधिक महत्त्व हुन्छ । तसर्थ सर्व प्रथम भस्म-महिमाको वारेमा केही दिग्दर्शन यहाँ गरिन्छ ।

भस्म-महिमा :– भगवान् रुद्रको प्रिय वस्तु मध्ये एक भस्म पनि हो । भस्म धारण नगरी शिव पूजन गर्नु हुदैन । भस्म[३१] (खरानी) नपाएको अवस्थामा माटोले त्रिपुंड्र धारण गर्नु पर्दछ, शास्त्रमा भनिएको छ । भस्म धारण गर्ने शिवभक्तको कहिले निन्दा गर्नु हुदैन, निन्दागरे सुगूर, राक्षस, तथा कीट आदि

---

३०) रसलिंगं ब्राह्मणानां सर्वाभीष्टफलप्रदम् । बाणलिंगं क्षत्रियाणां महाराज्यप्रदं शुभम् ॥
स्वर्णलिंगं च वैश्यानां महाधनपतित्वदम् । शिलालिंगं च शूद्राणां महाशुद्धिकरं परम् ॥ वि.सं. १, अ. १८, ४८/४९

३१) भस्माप्राप्तौ मुनिश्रेष्ठाः प्रवृत्ते शिवपूजने । तस्मात् मृदापि कर्तव्यं ललाटे च त्रिपुण्ड्रकम् ॥
ये निन्दन्ति महेश्वरं त्रिजगतामाधारभूतं हरं, ये निन्दन्ति त्रिपुण्ड्रधारणकरं दोषस्तु तद्दर्शने ।
ते वै संकर-सूकरासुरखरश्वक्रोष्टुकीटोपमा, जाता एव भवन्ति पापपरमास्तेनारकाः केवलम् ॥
वि.सं.१/२४/४६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

योनिमा व्यक्ति जन्म लिन पुग्दछ । तसर्थ ललाटमा अभिमन्त्रित भस्म द्वारा तेर्छो तीन धर्काले युक्त भएको त्रिपुण्ड्र धारण गर्नु पर्दछ । किनकि भनिएको छ -"विना भस्मत्रिपुंड्रेण शंकरं नैव अर्चयेत् ।"

विल्वपत्र-महिमा :- रुद्रको अर्को प्रिय वस्तु विल्वपत्र हो । वेल वृक्षको पातलाई विल्वपत्र[३२] भनिन्छ । विल्वपत्र शिवलिंगमा चढाउनाले दारिद्र्य नाश हुन्छ र सवै पापवाट मुक्त हुइन्छ भनी स्कन्दपुराणमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यसको अतिरिक्त विल्ववृक्षको फेदमा लिंग स्वरूप रुद्रको पूजन, विल्वमूलमा शिव भक्तलाई क्षीर भोजन र विल्वमूलको जो व्यक्ति सधैं भरी अर्चन (पूजन) गर्दछ त्यो अन्तमा शिवलोक जान्छ र यसलोकमा[३३] समेत सन्तति (पुत्रपौत्रादि)का साथ आराम पूर्वक रहन्छ । त्यसलाई कुनै प्रकारको कष्ट, पीडा हुदैन भनी शिवमहापुराण, विश्वेश्वर संहितामा वर्णन गरिएको पाइन्छ । शिवपूजन गर्दा पानीद्वारा शिवलिंग धोए पछि विल्वपत्र अवश्य नै चढाउनु पर्दछ । जसले गर्दा रुद्र भगवान् औधी प्रसन्न हुनु हुन्छ । भक्तको अभीष्ट इच्छा पूर्ति गरिदिनु हुन्छ । ताजा हरिया विल्वपत्र प्राप्त न भएमा सुकेका विल्वपत्र पनि ग्राह्य छन् ।

रुद्राक्ष-महिमा :- रुद्राक्ष महिमा खण्डमा अगाडि वर्णन गरिएको छ ।

रुद्रार्चन विधि :- भगवान् रुद्रको पूजन गर्दा सर्वप्रथम आवाहन, आसन पाद्य, अर्घ्य, आचमनीय, स्नान, दूध, दही, घ्यू, मह, चिनी स्नान, पंचामृतस्नान, महाभिषेकस्नान, शुद्धोदकस्नान, वस्त्र, जनै, उपवस्त्र, भस्म, चन्दन, अक्षता, विल्वपत्र, धत्तूरफल, फूल, माला, रुद्राक्षमाला, विभिंन्न सौभाग्यवस्तु (शिव पार्वतीकालागि गहना) धूप, दीप, नैवद्य-विभिन्न पक्वान्व, फल, पान सुपारी दक्षिणाद्रव्य, कर्पूर-आरती प्रदक्षिणा र मन्त्रपुष्पाञ्जलि सहित दण्डवत् प्रणाम गर्नु पर्दछ । अन्य देवी देवता एवं शिव प्रदक्षिणाको प्रसङ्गमा समेत केही कुरा उल्लेख गरिएको पाइन्छ-"एका चण्ड्या रवेः सप्त तिस्रः कार्या विनायके । हरेश्चतस्रः कर्तव्या शिवस्यार्धः प्रदक्षिणा ॥" एवं "शिवं प्रदक्षिणी कुर्वन् सोमसूत्रं न लङ्घयेत् ।" यसको आधारमा शिवको अर्ध(आधा) परिक्रमा सोमसूत्र पर्यन्त गर्नु पर्दछ । तर यदि उक्त सोमसूत्र (शिवको अर्घावाट निश्किएको पानी वग्ने स्थल) छोपिएको छ भने त्यसलाई नाघेर पूर्ण परिक्रमा गर्दा हुन्छ । भनिएको छ- "तृणैः काष्ठैस्तथा पर्णैः पाषाणैर्वेष्टकादिभिः । अन्तर्धानं पुनः कृत्वा सोमसूत्रं तु लङ्घयेत् ॥" अर्थात् घाँस, काठ, पात, ढुंगा, ईंटाआदि द्वारा यदि सोमसूत्र छोपिएको छ भने शिवको पूरा परिक्रमा गर्दा हुन्छ, दोष लाग्दैन । यी सवै पूजा क्रम क्रमशः रुद्रीको पञ्चम अध्याय-"नमस्ते देखि हवामहे"-

---

३२) सर्वकामप्रदं विल्वं दारिद्र्यस्य प्रणाशनम् । विल्वपत्रात् परं नास्तिं येन तुष्यति शंकरः ॥
विल्वपत्रैरखण्डैश्च यो लिंगं पूजयेत् सकृत् । सर्वपापैर्विनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥ स्क.पु.

३३) विल्वमूले महादेवं लिंगरूपिणमव्ययम् । यः पूजयति पुण्यात्मा स शिवं प्राप्नुयात् ध्रुवम् ॥
विल्वमूले क्षीरयुक्तमन्नमाज्येन संयुतम् । यो दद्यात् शिवभक्ताय स दरिद्रो न जायते ॥ वि.स.१अ२२.
पूजयेत् विल्वमूलं यो गंधपुष्पादिभिर्नरः । शिवलोकमवाप्नोति सन्ततिर्वर्द्धते सुखम् ॥
शुष्काण्यपि च पत्राणि श्रीवृक्षस्य निवेदयेत् ।-स्कान्दे । नि. सिन्धु - पृ.सं ५०६।२४-२६

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

रुद्रसूक्तोक्त १६ मन्त्र लगायत अन्य मन्त्रको समेत सहयोगमा तत्-तत् मन्त्रको अन्तमा उक्त वस्तुहरु रुद्रलाई अर्पणगरी गर्नुपर्दछ । अर्को विचार पुऱ्याउने कुरा के छ भने[३४] एकठाउँमा २-शिवलिंग, २-शालीग्राम, १ भन्दा वाहेक अन्य बिजोडी शालिग्राम, २-द्वारकाधीशचक्र (गोमतिचक्र), २-सूर्यप्रतिमा, २-शङ्ख, ३-दुर्गाप्रतिमा र ३-गणेशमूर्तिको मात्र पूजन गर्नु हुदैन, निषेध गरिएको छ । अतः पूजन गर्दा बिजोडीमा १ को पूजा गर्नु हुन्छ । शालिग्रामशिला खण्डित पनि पूजनीय हुन्छ, अन्य खण्डित देवप्रतिमा पूज्य हुदैनन् । उक्त निषेधित वाहेकका जोडी-विजोडी लिंग, मूर्ति(प्रतिमा) सवैको पूजन गर्दाहुन्छ, भनिएको छ-"अनेक-मूर्तिसम्पन्नः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।" शिवको पूजनमा धत्तुर[३५] पुष्प र फलको अत्यधिक महत्त्वपूर्ण स्थान मानिएको छ । मनुष्यले कुनै पनि कार्यगर्दा सर्वप्रथम गणेशजीको पूजन गर्नु पर्दछ । त्यसपछि भगवान् आशुतोष रुद्रको पूजन अवश्य गर्नु पर्दछ भनी पुराणग्रन्थमा समेत उल्लेख गरिएको पाइन्छ। भनिएको छ–"लिंगपूजां विना देवि । अन्यपूजां करोति यः । विफला तस्य पूजा स्यात् अन्ते नरकमाप्नुयात् । तस्मात् लिंगं महेशानि प्रथमं परिपूजयेत् ।" शिव म.पु. । अर्को कुरा[३६] पूजन गर्दा लिंगलाई पानीले पखाली भस्म रुद्राक्षमाला र बिल्वपत्रका साथ शिवलिंगको पूजा गर्नु पर्दछ । संक्षेपमा रुद्रलिंग पूजाविधि यत्ति नै हो, विशेष पूजापद्धतिमा हेर्नु पर्दछ ।

सर्वदुःखनाशक प्रदोषव्रत महिमा :–"प्रदोषं रजनीमुखम्" प्रदोष, दिन र रात्रिको संगम (सन्ध्या) समयलाई भनिन्छ । शिवजीको आराधनामा प्रदोषकाल महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । प्रदोषकालिक व्रतानुष्ठानका कारण यस व्रतको नाम प्रदोषव्रत भनिएको हो । यस व्रतको अनुष्ठान त्रयोदशी तिथिमा हुन्छ । अर्थात् सायं समयमा त्रयोदशी तिथि अवश्य हुनु पर्दछ । यस व्रतमा दिनभरी उपवास (भोजन नगरी) बसी सायंकाल भगवान् साम्वसदाशिवको पूजन गरी नक्त भोजन गर्नु पर्दछ । 'नक्त' भनेको दिनभरी भोकै बसी रात्रिमा भोजन गर्नु भनेको हो[३७] । प्रदोषको समय सूर्य अस्त भएपछि तीन मूहूर्तको समयलाई भनिन्छ । १ मुहूर्त भनेको दुई घडी "मुहूर्त्तं घटिकाद्वयम्" लाई भन्दछन् । तदनुसार ४८ मिनटको समय १ मुहूर्त्त हुन्छ । यसरी प्रदोषको समय ४८x३=१४४ मिनेट=२ घण्टा २४ मिनेट हुन जान्छ । यसमा पार्वती सहित

---

३४) गेहे लिंगद्वयं नार्च्यं गणेशत्रितयं तथा । शङ्खद्वयं तथा सूर्यौ नार्च्यौ शक्तित्रयं तथा ॥
द्वे चक्रे द्वारकायाश्च शालिग्रामशिलाद्वयम् । तेषां तु पूजनेनैव उद्वेगं प्राप्नुयात् गृही ॥ आ.पृ.सं.११७ ।
शालग्रामाः समाः पूज्या समेषु द्वितयं न हि । विषमा नैव पूज्यास्यु विषमेस्वेक एव हि ॥
शालग्रामशिला भग्ना पूजनीया सचक्रका । खण्डिता स्फुटिता वापि शालग्रामशिला शुभा ॥
नि.सि.पृ.५०३

३५) धत्तूरकैश्च यो लिगं सकृत् पूजयते नरः । स गोलक्षफलं प्राप्य शिवलोके महीयते । नि.सिन्धु

३६) विना भस्मत्रिपुंड्रेण विना रुद्राक्षमालया । विल्वपत्रं विना नैव पूजयेत् शंकरं बुधः ॥ वि.सं. १/२१,.५५

३७) त्रिमुहूर्तः प्रदोषः स्यात् भानावस्तं गते सति । नक्तं तत्र तु कर्तव्यमिति शास्त्रविनिश्चयः॥ नि.सिन्धु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

महेश्वरको यथाशक्ति उपचार पूर्वक पूजन, रुद्रीपाठ आदि गर्नु पर्दछ । तत् पश्चात् भोजन गर्नु पर्दछ । सन्ध्या[३८] समयमा भोजन लगायत अन्यकुरा समेत गर्नु हुदैन । पछी भोजन गरे हुन्छ । 'प्रदोष' यद्यपि सायंकाललाई भनिन्छ । तथापि प्रदोषव्रत भन्नाले त्रयोदशी तिथिमा सायंकालमा गरिने व्रत हो । यो व्रत प्रत्येक महिनाको शुक्लपक्ष एवं कृष्णपक्षको त्रयोदशीमा पर्ने भएकाले वर्ष भरीमा २४ प्रदोष पर्दछन् । यो प्रदोषव्रत प्रदोष–व्यापिनी हुनु पर्दछ । भनिएको छ–प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा । कहिले काहि तिथीको घटबढको कारण यदि सायंकालमा त्रयोदशी तिथि पर्दैन भने दिनमा उमामहेश्वरको पूजन गरी भोजन गर्दा हुन्छ । तर[३९] जतिवेला आफ्नो छाया दुई गुणा बढि हुन्छ । त्यतिवेलानै प्रदोषव्रत पारणा गर्नु, भनिएको छ ।

प्रदोषव्रत–पूजनविधि :– पूजकले त्रयोदशी तिथिमा दिनभरी व्रतवसी (भोजन नगरी) सायंकाल हुनुभन्दा एक घण्टा पहिले स्नान गरी, पूजनस्थललाई राम्ररी सफा गरी, पूर्वाभिमुख या उत्तराभिमुखवसी उमामहेश्वरको सायंकालमा वैदिक या लौकिक मन्त्रद्वारा पूजन, भजन, रुद्राभिषेक आदि रुद्रपूजन पद्धति अनुसार गर्नु पर्दछ र प्रदोषको समय ६ घडी विती सकेपछि नक्त (रात्रिमा) भोजन गर्नु पर्दछ । यही नै संक्षेपमा प्रदोषव्रत विधान हो ।

प्रदोषव्रत-अनुष्ठानफल :– उक्त व्रतलाई निष्ठापूर्वक गर्ने व्यक्ति निर्धन भए धनी, मूर्ख-विद्वान्, पुत्रहीन-पुत्रवान्, मर्नलागेको-चिरंजीवी हुन्छ । स्कन्दपुराणमा भनिएको छ - जो व्यक्ति प्रदोषकालमा अनन्य भक्तिका साथ साम्वसदाशिवको पूजा गर्दछन् ,उनीहरु सधै धनधान्य, पुत्र–सुख, सौभाग्यले परिपूर्ण हुन्छन् ।

"ये वै प्रदोषसमये परमेश्वरस्य कुर्वन्त्यनन्यमनसोऽङ्घ्रिसरोजपूजाम् ।
नित्यं प्रवृद्ध-धनधान्य-कलत्रपुत्र-सौभाग्यसम्पदधिकास्त इहैव लोके ॥

यसको अतिरिक्त भगवान् शिवको पूजन एवं दर्शनका निम्ति उक्त प्रदोष समयमा भगवती सरस्वती, महालक्ष्मी, भगवान् विष्णु, गन्धर्व, किन्नरआदि समस्त देवगण कैलाश पर्वतमा आउने गर्दछन् र भगवान् शिवको स्तुतिगान समेत गर्ने गर्दछन् । तसर्थ यो समय महत्वपूर्ण हुन्छ र अभीष्ट फल प्राप्त गर्ने अवसर हुन्छ भनी शास्त्रमा वर्णन गरिएको पाइन्छ । जसको उदाहरणको रूपमा दरिद्र व्राह्मणीका दुई पुत्र-शुचिव्रत र धर्मगुप्तको उन्नतिको प्रसंगलाई लिन सकिन्छ । शुचिव्रतले यस व्रतको महिमाको प्रभावले स्वर्णकलशको प्राप्ति र धर्मगुप्तले गन्धर्वकन्या अंशुमतीको प्राप्ति गरी यसलोकमा सुखको उपभोग गरी अन्तमा शिवसायुज्यको प्राप्ति गरे । यस्ता कथा अनन्त छन् । अस्तु 'किं बहुना' । यो व्रत प्राणीहरुलाई अभीष्ट फल दिनेवाला हो । परन्तु जुन व्यक्ति अज्ञानवश

३८) चत्वारीमानि कर्माणि संध्यायां परिवर्जयेत् । आहारं मैथुनं निद्रां स्वाध्यायं च चतुर्थकम् ॥ नि.सिन्धु
३९) प्रदोषव्यापिनी न स्यात् दिवा नक्तं विधीयते । आत्मनो द्विगुणा छाया मन्दीभवति भास्करे ॥ तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशिभोजनम् । (स्कन्द पुराण)

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

यसव्रतको अनुष्ठान गर्दैनन्,ती दुःख दारिद्र्यको मोहजालमा सधैभरी फसीरहन्छन् र अन्तमा दुःखी एवं दरिद्री हुन्छन् । भनिएको छ -

ये नार्चयन्ति गिरिशं समये प्रदोषे, येनाऽर्चितं शिवमपि प्रणमन्ति चान्ये ।
एतत् कथां श्रुतिपुटैर्न पिवन्ति मूढास्ते जन्म-जन्मसु भवन्ति नरा दरिद्राः ॥

अर्थात् जो प्रदोष समयमा भगवान् शङ्करको पूजा गर्दैनन् , जसले पूजा गरिनु भएका शंकरको प्रमादवश प्रणाम पनि गर्दैनन्, शिवकथा पनि सुन्दैनन् ती सवै जन्म-जन्मान्तर सम्म दरिद्र हुन्छन् । अतः यस्ता प्रभावशाली भगवान् शङ्करको प्रदोषव्रत सवैले गर्नु पर्दछ । आफ्नो घर या कुनै पनि शिवालयमा रहेको शिवमूर्ति, लिंग आदिमा पूजन गरी आफ्नो यो लोक र परलोक दुवैलाई सुधार्नु पर्दछ र अन्तमा शिवधाममा पुगी शिवसायुज्य प्राप्त गर्नु पर्दछ ।

महाशिवरात्रिपर्व महिमा :— प्रत्येक मासको कृष्णपक्षको चतुर्दशी तिथि जो निशिथव्यापिनी हुन्छ, त्यसलाई मास-शिवरात्रिका नामले चिनिने गरिन्छ । ज्योतिषशास्त्र अनुसार प्रत्येक १६ तिथिका स्वामी कुनै न कुनै देवता हुन्छन्भने चतुर्दशी तिथिका स्वामी शिवजी हुनुहुन्छ । तसर्थ यस तिथिमा व्रत गर्नाले यस व्रतको नाम शिवरात्रि भएको हो । जो पंचाङ्ग (पात्रो) मा समेत उल्लेख गरिएको छ । यसरी मास-शिवरात्रि ११ ओटा हुन्छन् । परन्तु फाल्गुन कृष्ण चतुर्दशीलाई महाशिवरात्रि भनिन्छ । त्यस दिन अर्धरात्रिमा भगवान् शिव करोडौं सूर्यका प्रकाशले प्रकाशित भई ज्योतिर्लिंग स्वरूपमा प्रकट हुनु भएको हो । मानव समाजमा यस पर्वको महत्त्वपूर्ण स्थान छ । यस कारण हिन्दू धर्म प्रति आस्था र विश्वास राख्ने राष्ट्रले यस पर्वलाई राष्ट्रिय पर्वको रूपमा लिएको र उक्त दिन व्रत र उपवास गर्न सार्वजनिक विदा समेत दिने गरेको छ । उक्त[४०] पर्वका दिन उपवास, शिवपूजन, शिवदर्शन, भजन-किर्तन र रात्रि जागरण समेत गर्नाले वर्षभरिनै शिवपूजन गरे सरह फल प्राप्त हुन्छ । जसलाई शिवपुराणको निम्न श्लोकले पुष्टि गरेको देखिन्छ-जहाँ स्वयं शिवले भन्नु भएको छ - "यत् फलं मम पूजायां वर्षमेकं निरन्तरम् । तत्फलं लभते सद्यः शिवरात्रौ मदर्चनात् ॥" शिवरात्री प्रदोष व्यापिनी या अर्धरात्रि व्यापिनी हुनु पर्ने नियम छ । शिव महापुराण अनुसार ब्रह्मा र विष्णुलाई घमण्ड भयो र उनी दुवै एक आपसमा आ-आफ्ना शस्त्रास्त्र प्रहार गरी संसार तहस नहस पार्न लागेको अवस्थामा दुवैको[४१] वीचमा करोडौं ज्योतिपुञ्जद्वारा प्रकाशित ज्योतिर्लिंग रूपमा प्रकट भई शिवले दुवैको लडाई शान्त पारिदिनु भयो । यो शिवज्योतिर्लिङ्ग रात्रिमा प्रकट भएको र त्यो पनि वृहद्स्वरूपमा भएकाले महाशिवरात्रि नामकरण भयो । तसर्थ यस पर्वको महत्त्व उक्त दिनमा छ भने रात्रिमा झन् वढि रहेकोछ । रात्रिमा[४२] शिवपूजन गर्दै उपवास वसी रात्रि

---

४०) फल्गुने कृष्णपक्षस्य या तिथिः स्याच्चतुर्दशी । तत्रोपवासं कुर्वाणः प्रसादयति मां ध्रुवम् ॥
न स्नानेन न वस्त्रेण न धूपेन न चार्चया । तुष्यामि न तथा पुष्पैर्यथा तत्रोपवासतः ॥ शि.पु.

४१) व्यक्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्याद् व्रतं नरः ॥ 'ईशान संहिता'

४२) ततो रात्रौ प्रकर्तव्यं शिवप्रीणनतत्परः । प्रहरे-प्रहरे स्नानं पूजां चैव विशेषतः ॥ स्क.पु.
दुग्धेन प्रथमं स्नानं दध्ना चैव द्वितीयके । तृतीये च तथाज्येन चतुर्थे मधुना तथा ॥ ई.सं.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

जागरण गरे अझ वढी फल प्राप्त हुन्छ । यसको अतिरिक्त उक्त दिन शिवले विष्णुलाई व्रह्मा भन्दा ठूला देवता घोषित गर्नु भएको दिन पनि हो । उक्त दिन शिवको दिनमा पूजन गर्नु भन्दा रात्रिमा, त्यो पनि रात्रिको चारै प्रहरमा विभिन्न विधि विधान पूर्वक पूजन, भजन, रुद्रीपाठ र रात्री जागरण समेत गर्नाले अक्षय्य फलको प्राप्ति भक्तले गर्दछ । यसमा सन्देह गर्नु हुदैन । यो शिव महापुराण ईशानसंहिताको वचन हो । यसको अतिरिक्त भाद्रकृष्ण[४३] चतुर्दशी, जसको नाम अघोरचतुर्दशी हो, भगवान् शिवको आराधना पूजन गरिएको अवस्थामा परमेश्वर शिव प्रसन्न हुनुहुन्छ र पूजकलाई यस लोकमा आनन्द प्रदान गर्दै अन्तकालमा आफ्नो परमधाममा लैजानु हुन्छ भन्ने कुरा शास्त्रमा वर्णन गरिएको पाइन्छ ।

महाशिवरात्रिव्रत संक्षिप्तपूजाविधि :- व्रती भक्तले उक्तदिन प्रातःकाल उठी नित्य नैमित्तिक कर्म समाप्त गरी भस्म रुद्राक्षमाला धारण गर्नु पर्दछ । तत् पश्चात् शिवालयमा गई शिवलिंगको विधिपूर्वक पूजन गरी शिवजीलाई नमस्कार गर्नु पर्दछ । अनि शिवको अगाडी यस्तो संकल्प लिनु पर्दछ । हे महादेव म शिवरात्रिको व्रत गर्न गईरहेको छु अतः मेरो व्रत निर्विघ्नपूर्वक समाप्त होस् भन्दै निम्न श्लोक पढ्नु पर्दछ । शिवरात्रिव्रतं ह्येतत् करिस्येऽहं महाफलम् । निर्विघ्नमस्तु मे चात्र त्वत्प्रसादाज्जगत्पते ॥ देवदेव महादेव नीलकण्ठ नमोऽस्तुते । कर्तुमिच्छाम्यहं देव शिवरात्रिव्रतं तव ॥ तव प्रसादाद्देवेश निर्विघ्नेन भवेदिति । कामाद्याः शत्रवो मां वै पीडां कुर्वन्तु नैव हि ॥ यसरी उक्त संकल्प (प्रतिज्ञा) गरेर रुद्र-पद्धतिमा वताइएका विधि विधानपूर्वक दिनमा पूजन गर्नु पर्दछ । महाशिवरात्रि व्रतमा शिवको दिनको पूजन भन्दा रात्रि पूजन र रात्रि जागरणको वढी महत्त्व छ । तसर्थ रात्रिलाई ४ भागमा बाँडी शिव पूजन, रुद्राभिषेक, शिवमहिम्नस्तोत्रपाठ, भजन-कीर्तनआदि रात्रिको प्रत्येक प्रहरमा गर्नु पर्दछ । प्रत्येक प्रहरमा क्रमशः दूध, दहि, घ्यू, महद्वारा स्नान गराउनु पर्दछ । जसको फल अनन्त छ, भनिएको छ । यसको अतिरिक्त रात्रिमा ४ प्रहर हुन्छन् । ३ घण्टाको एक प्रहर हुन्छ । प्रत्येक प्रहरमा शिव पूजन गरी सके पछि शिवजीलाई अर्घ्यप्रदान[४४] गर्नु पर्दछ । चारै प्रहरको अर्घ्यप्रदान मन्त्र निम्न बमोजिम रहेको छ ।

प्रथमप्रहर अर्घ्यप्रदानमन्त्र :- भगवान् साम्वसदाशिवलाई रात्रिको प्रथम प्रहरको अन्तमा 'ॐ ह्रां ह्रीं ह्रौं उमया सह पूजनं गृह्ण नमोऽस्तुते ।' भन्दै पूजनपूर्वक अर्घ्य प्रदान गर्ने । मन्त्र यस प्रकार रहेको छ -

ॐ नमस्ते देव देवेश चन्द्रसूर्याग्निलोचन । गृहाणार्घ्यं मया दत्तमुमया सहित प्रभो ॥
यो मामेवं महादेवं विल्वपत्राक्षतैः सह । पूजयेत् प्रथमे यामे शिवलोके स गच्छति ॥

द्वितीयप्रहर अर्घ्यप्रदानमन्त्र :- 'ॐ ह्रां ह्रीं ह्रां पार्वत्या सह पूजनं गृह्ण नमोऽस्तुते' मन्त्रोच्चारण पूर्वक पूजन गरी अर्घ्यप्रदान गर्ने । मन्त्र यस प्रकार रहेको छ -

ॐ वामदेव नमस्तेऽस्तु नरकार्णव-तारक । अर्घ्यं गृहाण देवेश गंगाजलसमन्वितम् ॥
द्वितीये प्रहरे प्राप्ते शिवभक्ति समन्वितः । संपूज्य विल्वपत्रैस्तु जीवन्मुक्तो न संशयः ॥

---

४३) भाद्रमास्यसिते पक्षे अघोराख्या चतुर्दशी । तस्यामाराधितः स्थाणुर्नयेच्छिवपुरं ध्रुवम् ।
४४) जलपूर्णाञ्जलीं कृत्वा गन्धपुष्पादिभिस्तथा । दातव्यमर्घ्यं देवेभ्यः पवित्रमर्घ्यमुद्रया ।

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

तृतीयप्रहर अर्घ्यप्रदानमन्त्र :- 'ॐ ह्रीं हूँ ह्रां गौर्या सह पूजां गृह्ण नमोऽस्तुते' भन्दै पूजन पूर्वक अर्घ्यप्रदान गर्ने । मन्त्र यस प्रकार रहेको छ -
ॐ नमोस्तु गिरिजानाथ प्रणतार्तिविनाशन । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं कामान्तक नमोऽस्तुते ॥
तृतीये प्रहरे प्राप्ते भक्तियुक्तश्च यो नरः । बिल्वपत्राक्षतैः पूज्य रुद्रलोके महीयते ॥

चतुर्थप्रहर अर्घ्यप्रदानमन्त्र :- 'ॐ ह्रीं ह्रौं ह्रां नीललोहित गौर्या सह पूजां गृह्ण नमोऽस्तुते' भन्दै पूजन पूर्वक अर्घ्यप्रदान गर्ने । मन्त्र निम्न छ -
ॐ सफलं साक्षतं चैव सदुर्वाङ्कुरशोभनम् । अर्घ्यं गृह्ण मया दत्तं भीमरूप नमोऽस्तुते ॥
चतुर्थे प्रहरे प्राप्ते भक्त्या तु वृषभध्वजम् । बिल्वपत्राक्षतैः पूज्य रुद्रलोकं स गच्छति ॥

यसरी चारै प्रहरमा पूजनपूर्वक अर्घ्यप्रदान गरी अन्तमा हाथ जोडी शिवलाई व्रतसमर्पण गर्ने -
यन्मयाद्य कृतं पुण्यं तद् रुद्रस्य निवेदितम् । त्वत्प्रसादान्महादेव व्रतमद्य समर्पितम् ॥
प्रसन्नो भव मेँ श्रीमन्सद्गतिं प्रतिपाद्यताम् । त्वदालोकनमात्रेण पवित्रोऽस्मि न संशयः ॥
संसारक्लेशदग्धस्य व्रतेनानेन शंकर । प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदोभव ॥
यसरी व्रत समर्पण गरी अमावास्यामा व्रत पारणा गर्ने, भनी पुराणमा वर्णन गरिएको छ ।

महाशिवरात्रिव्रत-पारणा-महिमाः- महाशिवरात्रिका[४५] दिन शिवको पूजन, रुद्राभिषेक, रात्रि उपवास आदि महत्त्वपूर्ण कृत्य हुन्छन् । अष्टमी, सोमवार, कृष्णपक्षको चतुर्दशीका दिन शिवपूजन गरेमा शिव अत्यन्त सन्तुष्ट हुनुहुन्छ । उपर्युक्त तिथिमा गरिएको व्रत भन्दा महाशिवरात्रिव्रत अत्यन्त उत्तम व्रत हो । यसमा प्रत्येक रात्रीको प्रहरमा शिवपूजन गर्नु पर्दछ । चौथो प्रहरमा पूजन, अभिषेक, अर्घ्यप्रदान आदि सम्पूर्ण कार्य समाप्त गरीसके पछि आरती मन्त्रपुष्पाञ्जलीका साथ कार्य समाप्त गरी विसर्जन गर्नु पर्दछ । तत् पश्चात् तिलक आशीर्वाद ब्राह्मणबाट प्राप्त गरी व्रतपारणा-चरणामृत, प्रसादभक्षणादि कार्य गरेर व्रत पूर्ण गर्नु पर्दछ । यसरी महाशिवरात्रि व्रत गरेमा भगवान् शिव-शंकर अत्यन्त प्रसन्न हुनुहुन्छ । भक्तले मनले चिताएको पाउछ । भक्तको साथमा सधैं शिव रहनु हुन्छ । शिव भक्तलाई शिवशंकरले दिन न सक्ने कुनै

---

४५) शिवार्चनं रुद्रजाप, उपवासः शिवालये । वाराणस्यां च मरणं मुक्तिरेषा सनातनी ॥
अष्टमी सोमवारे च कृष्णपक्षे चतुर्दशी । शिवतुष्टिकरं चैतत् नात्र कार्या विचारणा ॥
चतुर्ष्वपि बलिष्ठं हि शिवरात्रिव्रतं हरेः । तस्मात्तदेव कर्तव्यं भुक्ति-मुक्ति-फलेप्सुभिः ॥
एतस्माच्च व्रतादन्यन्नास्ति नृणां हितावहम् । एतत् व्रतं तु सर्वेषां धर्मसाधनमुत्तमम् ॥
यामे यामे यथा पूजा कार्यां भक्तवरैहरिः । शिवरात्रौ विशेषेण तामहं कथयामि ते ॥
यामे चतुर्थे संप्राप्ते कुर्यात्तस्य विसर्जनम् । शंखीपुष्पै बिल्वपत्रैः पूजयेद् परमेश्वरम् ॥
शंकराय नमस्कृत्य पुष्पाञ्जलिमथाचरेत् । अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानाज्जपपूजादिकं मया ॥
कृपानिधित्वाद् ज्ञात्वैव भूतनाथ प्रसीद मे । अनेनैवोपवासेन यज्जातं फलमेव च ॥
तेनैव प्रीयतां देवः शंकर सुखदायकः । पुष्पाञ्जलिं समर्प्यैवं तिलकाशीष एव च ॥
गृह्णीयात् ब्राह्मणेभ्यश्च ततः शम्भुं विसर्जयेत् । एवं व्रतं कृतं येन तस्माद् दूरो हरो न हि ॥
न शक्यते फलं वक्तुं नादेयं विद्यते मम ॥ रु.सं.४ अ. ३८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmand

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

कुरो हुदैन । कहिले काहि सुन्ने गरिन्छ "शिवभक्त भन्दा भिन्न व्यक्तिले शिवको पूजन शिवरात्रिव्रत आदि गर्नु हुदैन, गरे पाप लाग्छ ।" तर सो कुरो शास्त्रीयप्रमाणको आधारमा असत्य छ । संवत्सर प्रदीपमा भनिएको छ- "शैवो वा वैष्णवो वाऽपि यो वा स्यादन्यपूजकः । सर्वं पूजाफलं हन्ति शिवरात्रिबहिर्मुखः॥" अर्थात् शिवपूजक, विष्णुपूजक या अन्य देवी देवताको पूजक व्यक्तिले यदि शिवरात्रि व्रत गर्दैन, कहिले पनि शिवलाई नमस्कार, पूजन आदि गर्दैन, शिवलिंग प्रति नकारात्मक भाव राख्ने कार्य गर्दछ भने त्यस व्यक्तिले गरेको अन्य देवी देवताको पूजन समेत व्यर्थ हुन जान्छ । तसर्थ शिव पूजनवाट कहिले पनि कुनै व्यक्तिले वाहिरिनु हुदैन । अन्यत्रपनि भनिएको छ-[४६] चाहे प्राण जाओस्, चाहे टाउको नै किन न काटियोस्, कहिले पनि कुनै पनि व्यक्तिले शिवपूजन नगरी भोजन गर्नु हुदैन । अतः शिवपूजनको महत्त्व अत्यधिक मात्रामा छ । तसर्थ सवैले शिवलिंग पूजन अवश्य गर्नु पर्दछ । यही नै वास्तविक तथ्य कुरो हो । किनकि स्वयं सूतजीले पनि शंकरलाई श्रीमद्भागवतको १२स्कन्ध, अध्याय १३मा "वैष्णवानां यथा शम्भुः" भनी शंकरलाई महावैष्णवको रूपमा सर्वश्रेष्ठ घोषित गर्नु भएको छ । तसर्थ कुनै पनि व्यक्तिले शिवपूजा विमुख हुनु हुदैन । जुन कुरोलाई तिथ्यादितत्त्वम् नामक ग्रन्थले समेत महाशिवरात्रि पर्वको महत्त्वलाई अझ वढी स्पष्ट पार्दै भनेको छ । "उपवास प्रभावेण बलादपि च जागरात् । शिवरात्रेस्तथा तस्य लिंगस्यापि प्रपूजया ॥ अक्षयान् लभते लोकान् शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥"

रुद्रनिर्माल्य भक्ष्य-अभक्ष्य विचार :- आजकल शिवलिंगमा चढाइएको प्रसाद ग्रहण गर्नु हुदैन । शिवश्व लाग्दछ । त्यो ग्रहण गरे दोष लाग्दछ भनी केही विद्वान्ले समेत वेला-वेलामा भन्ने गरेको सुनिन्छ । यसरी नै कतै-कतै शिव तामसी देव हुन् यिनको उपासना पूजन गर्नु हुदैन । नैवेद्य पनि अग्राह्य हुन्छ , उपासना गरे तामसी वृद्धि आउँछ इत्यादि ।

यसरी नै, अन्यत्र महर्षिवेदव्यासद्वारा रचित १८ पुराण मध्ये शिवपरक पुराणहरुमा-८१हजार एकसय श्लोक भएको स्कन्दपुराण, शिवपुराण, लिङ्गपुराण, अग्निपुराण, मत्स्यपुराण र कूर्मपुराण आदि ६ पुराणलाई कसैकसैले यी तामस पुराण हुन् । यी पढ्ने-पढाउने, सुन्ने-सुनाउने, मानिसहरु नरकगामी हुन्छन् भनी वेलावेलामा भन्ने गरेको सुनिन्छ, जो विल्कुल ठीक होइन । किनकि यो कुरो "अशक्ताः तत् पदं गन्तुं ततो निन्दां प्रकुर्वते" भन्ने भावना अनुरूप देखिन्छ । यस वारे केही कुरो अगाडी वढाउनु भन्दा पहिले निर्माल्य के हो र यसको अर्थ के हो यसवारे पनि जानकारी हुन आवश्यक छ । कुनै पनि देवी-देवता वा अरु कसैलाई चढाएको (भोग लगाएको) वस्तु नैवेद्य हुन्छ । जव ती आवाहित देवी देवताको विसर्जन गरिन्छ त्यसपछि त्यै नैवेद्य निर्माल्यका नाम ले परिभाषित हुन्छ । त्यसकारण शिव (रुद्र) निर्माल्य भनेको शिवजी माथि

४६) वरं प्राणपरित्याग शिरसो वापि कर्तनम् । न चैवापूज्य भुञ्जीत शिवलिंगे महेश्वरम् ॥ सूतके मृतके चैव न त्याज्यं शिवपूजनम् । शूलपाणौ-लिंगे ।

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: N

चढाएको र शिवजीको विसर्जन गरी सके पछिको भोग या प्रसाद हो । स्मृ.कौ,भा.१मा निर्माल्य को लक्षण यस प्रकार दिइएको छ- "अर्वाग्विसर्जनाद् द्रव्यं सर्वं नैवेद्यमुच्यते । विसर्जिते जगन्नाथे निर्माल्यं भवति क्षणात् ।" अर्थात् कुनै पनि देवी देवताको विसर्जन हुनु भन्दा पहिले चढाइएका सवै भोग प्रसाद नैवेद्य कहलाउछन् । निर्माल्य हैन । यसै प्रसंगमा[४७] उमामहेश्वरको संवाद प्रस्तुत छ । पार्वती भन्नुहुन्छ- ब्रह्मादि देवताहरुका लागि पनि दुर्लभ भएको तपाइको निर्माल्य दूषित कसरी हुन पुग्यो त ? यसको प्रत्युत्तरमा महेश्वर भन्नु हुन्छ– हे पार्वति मेरा ५ मुख मध्ये ईशानमुख ऊर्ध्वमुख हो । यो सधैभरी मास्तिर नै फर्किएको हुन्छ । समुद्र मंथनको समय विभिन्न वस्तुहरु समुद्रवाट निस्के । ती सवै वस्तु देव दानवले एक आपसमा वाडी लगे । त्यसपछि कालकूट नामक विष पनि समुद्रवाट निष्कियो । त्यसलाई कसैले वाड्न या लान तैयार भएनन् । त्यसले आफ्नो ज्वालाले संसार भस्म गर्न आट्यो । सवै त्राहि त्राहि गर्दै म भए ठाउ आए र निवेदन गरे । तिनको कष्ट निवारणगर्नको लागि मैले त्यो कालकूट नामको विष अंजुलीमा थापी पिएँ र त्यसलाई आफ्नो कण्ठ (घाँटी)मा नै धारण गरें । त्यसको ज्वालाले मलाई निकै सतायो र त्यसको शान्तिका लागि मेरा भक्तहरुले अनेक पत्र, पुष्प, फल, जल आदिको भक्षण गराए । धेरै समय सम्म जलमा समेत राखे । जसको प्रभावले विषको केही प्रभाव सहन सकिने भयो । मेरा भक्तले मेरो विष शान्तिको उपचारको क्रममा ऊर्ध्वमुखमा चढाएको उक्त पत्र, पुष्प, फल, तोय (पानी) आदिमा विषको केही छीटा या केही अंश कणहरु टासिएका हुन सक्तछन् । जसको प्रसाद स्वरूप भक्षण गर्नाले मेरा भक्तको केही अनिष्ट हुन सक्तछ । तसर्थ त्यो निर्माल्य प्रथम विष्णु कहाँ लगी जचाउनु अनि मात्र ग्रहण गर्नु मैले भनेको हो । किनकि विष्णुले त्यसमा विष छ छैन भन्ने कुराको पहिचान गर्नु हुन्छ । विष्णु वैद्यराज धन्वन्तरि पनि हुनुहुन्छ । यद्यपि विष्णु पनि मैरै अर्को शरीर हो - "अथ विष्णुर्महेशस्य शिवस्यैव परा तनुः" तसर्थ हे प्रिये, शिव या रुद्र नैवेद्य (निर्माल्य) अग्राह्य यस अर्थमा भनेको हो । मेरा सगुणरूपमा ५ मुख छन् भन्ने कुरो त तिमीलाई थाहा नै छ । यो त केवल ऊर्ध्वमुखमा चढाइएको नैवेद्यको कुरो मात्र हो । अन्य

---

४७) देव्युवाच- दुर्लभं तव निर्माल्यं ब्रह्मादीनां कृपानिधे । तत्कथं परमेशान निर्माल्यं तव दूषितम् ॥
ईश्वर उवाच- मध्यस्थानस्थितं यत्तु तन्मुखं परमेश्वरि । श्यामलं तत्तु ईशानं सदा ऊर्ध्वं शुचिस्मिते ॥
क्षीरोदमथने देवि उत्थितं गरलं महत् । ततः करतलीकृत्य तद्विषं परमेश्वरि ॥
निपीतं तद्विषं सूक्ष्मं तीक्ष्णं ब्रह्माण्डनाशनम् । तद्विषं कण्ठदेशे तु स्थितं हि सर्वदा मम ॥
ततः प्रभृति देवेशि मुखं ज्वालयते सदा । पत्रं वा यदि वा पुष्पं फलं वा वरवर्णिनि ॥
यो दद्यात् परमेशानि मन्मुखोपरि पार्वति । अग्राह्यं यत्तु निर्माल्यं साक्षात् ब्रह्ममयं यतः ॥
यद्दत्तं सम्मुखे देवि पुष्पं वा पत्रमुत्तमम् । तन्निर्माल्यं महेशानि गृह्णीयात् शिरसा सदा ॥
प्रथमे विष्णवे दत्त्वा विष्णुमन्त्रेण पार्वति । निर्माल्यं मम देवेशि विष्णोर्ग्राह्यं वरानने ॥
देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्वा किन्नरादयः ते सर्वे परमेशानि वराकाः क्षुद्रबुद्धय : ॥
निर्माल्येषु च देवेशि अधिकारो कथं भवेत् ॥ लिंगार्चनतन्त्र पटले ॥ १३।१४॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmand

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

मुखको अगाडी चढाइएको नैवेद्य या निर्माल्य भक्षणमा कुनै दोष छैन । वरु ग्रहण न गरेमा धेरै दोष लाग्दछ । जो कुरो तिमी सूतको मुखबाट सुन भनी महेश्वरले पार्वतीको जिज्ञाशा शान्त गरिदिनु भएको प्रसङ्ग वर्णन गरिएको छ । अव ऋषिहरुले शिव या रुद्रको निर्माल्य भक्ष्य-अभक्ष्य प्रसंगमा उठेको प्रकरण एवं सूत र ऋषिहरुको आपसी छलफल पूर्वक उपदेश यस्तो रहेको छ -

<u>ऋषय ऊचुः</u> -

अग्राह्यं शिवनैवेद्यमिति पूर्वश्रुतं वचः । ब्रूहि तन्निर्णयं सूत व्यासशिष्य नमोस्तुते ॥

<u>सूत उवाच</u> -

शिवभक्तः शुचिशुद्धः सद्व्रती दृढनिश्चयः । भक्षयेत् शिवनैवेद्यं त्यजेदग्राह्यभावनाम् ॥
दृष्ट्वापि शिवनैवेद्यं यान्ति पापानि दूरतः । भुक्ते तु शिवनैवेद्ये पुण्यान्यायान्तिकोटिशः ॥
अलं यागसहस्रेणाप्यलं यागार्बुदैरपि । भक्षिते शिवनैवेद्ये शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥
यद्गृहे शिवनैवेद्यप्रचारोऽपि प्रजायते । तद्गृहं पावनं सर्वं नान्यपावनकारणम् ॥
आगतं शिवनैवेद्यं गृहीत्वा शिरसा मुदा । भक्षणीयं प्रयत्नेन शिवस्मरणपूर्वकम् ॥
आगतं शिवनैवेद्यमन्यदाग्राह्यमित्यपि । विलम्वे पापसंवन्धो भवत्येव्र हि मानवे ॥
न यस्य शिवनैवेद्यं ग्रहणेच्छा प्रजायते । स पापिष्ठो गरिष्ठः स्यात् नरकं यात्यपि ध्रुवम् ॥
शिवदीक्षान्वितो भक्तो महाप्रसादसंज्ञकम् । सर्वेषामपि लिंगाानां नैवेद्यं भक्षयेत् शुभम् ॥
स्नापयित्वा विधानेन यो लिंगस्नपनोदकम् । त्रिः पिवेत् त्रिविधं पापं तस्येहाशु विनश्यति ।
लिंगोपरि च यद् द्रव्यं तदग्राह्यं मुनीश्वराः । सुपवित्रं च तज्ज्ञेयं यल्लिंगस्पर्शवाह्यतः ॥
नैवेद्य निर्णयः प्रोक्त इत्थं वो मुनिसत्तमाः ॥ वि.सं. १ अ. २२ ।

अर्थात् - ऋषिहरु, सूतजी सँग सोध्नु हुन्छ - शिवनैवेद्य किन अग्राह्य अथवा लिनु हुदैन, त्यसवारे हामीलाई जिज्ञासा छ त्यसको शान्ति गरिदिनु होस् भन्दा सूत जी भन्नु हुन्छ - हे ऋषिहरु हो, शिवभक्तले कहिले पनि शिव नैवेद्य या निर्माल्य खान्न भन्नु हुदैन, भने पाप लाग्छ । नैवेद्य भक्तिपूर्वक ग्रहण गर्नु पर्दछ । शिवनैवेद्यको दर्शनले मात्र पापहरु समाप्त हुन्छन् भने खायो भने करोडौं पुण्यफलको भागीदार हुइन्छ । जुन घरमा शिव नैवेद्यको प्रचार-प्रसार हुन्छ त्यो घर पवित्र तीर्थस्थल हुन्छ । शिवको नैवेद्य प्राप्त गर्ने वित्तिकै त्यसलाई शिरमा लगाउनु पर्दछ । भोली खान्छु भनेर पन्छाउनु हुदैन । किनकि पछि खान्छु भन्दा समेत पापको भागीदार हुइन्छ । जुन व्यक्ति शिव नैवेद्यको घृणापूर्वक त्याग गर्दछ त्यो पापीहरूमा पनि ठूलो पापी हो र अन्तमा त्यसको वास नरकमा हुन्छ । शिवदीक्षा युक्त साधकले सवै प्रकारको शिवलिंगको प्रसाद भक्षण गर्नु हुन्छ । प्रसाद ग्रहण गरे शुभफल प्राप्त हुन्छ । अज्ञानवस ब्रह्मधाती ले समेत यदि भक्ति, श्रद्धा एवं शुद्धतापूर्वक शिव प्रसाद भक्षण गर्दछ भने त्यसको सवै पाप तत्काल नष्ट हुन्छ । यसको अलावा कुनै व्यक्तिले शिवलिंग स्नान गराई चरणोदक तीन पटक पिउछ भने त्यसको सवै पाप तत्काल नष्ट हुन्छन् । शिवलिंगको ऊर्ध्वमुखमा चढाएको नैवेद्य विष-स्पर्शजनित दोषवाट दूषित हुने संभावना भएकाले सो विष्णुको सान्निध्यमा देखाई या शालीग्रामको अगाडी राखी मात्र प्रसाद रूपमा भक्षण गर्नु त्यो भन्दा वाह्य, शिव लिंगको

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: N

सान्निध्यमा, सम्मुख या स्पर्श न गराइएको प्रसाद वा निर्माल्य भक्षण गर्दा हुन्छ दोष लाग्दैन, न खाये पापको भागीदार हुइन्छ । सो प्रसाद या निर्माल्य अतीव पवित्र एवं अनन्त - पुण्यफल प्रदान गर्ने वाला हुन्छ । यही नै शिव नैवेद्यको भक्ष्य-अभक्ष्यको वारेमा सारतत्व हो जो मैले वर्णन गरें भनी सूतजीले ऋषिहरुलाई नैवेद्य र निर्माल्यको वारेमा छलफल गरी उपदेश दिएको देखिन्छ । यसको अतिरिक्त निर्णय सिन्धुमा शिव निर्माल्य भक्षणको सम्वन्धमा यसरी आफ्नो धारणा प्रामाणिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ -

"वाणलिंगे स्वयंभूते, चन्द्रकान्ते हृदिस्थिते । चान्द्रायणसमं ज्ञेयं शंभोर्नैवेद्यभक्षणम् ॥
लिंगे स्वयंभुवे वाणे रत्नजे रसनिर्मिते । सिद्ध-प्रतिष्ठिते चैव न चण्डाधिकृतो भवेत् ॥
यत्र चण्डाधिकारोऽस्ति तदभोक्तव्यं न मानवैः । चण्डाधिकारो नो यत्र भोक्तव्यं तत्र भक्तितः ॥"

अर्थात् वाणलिंग, स्वयंभूलिंग, चन्द्रकान्त-मणिनिर्मित लिंग, हृदयलिंग आदि गरिएका शिवलिंगमा चढाइएको नैवेद्य ग्रहण गर्दा चान्द्रायण-व्रत गरे तुल्य पुण्य फल प्राप्त हुन्छ । यसरी नै स्वयं प्रादुर्भूत वाणलिंग, रसलिंग, या रत्नलिंग, सिद्ध पुरुषहरुद्वारा प्रतिष्ठा गरिएको लिंग आदिमा चण्ड (शिवगण)को अधिकार हुदैन.। जुन लिंगमा चण्डको अधिकार हुन्छ त्यस लिंगको नैवद्य मात्र भक्तले ग्रहण न गरोस्, अरुको हुन्छ । तसर्थ यहाँ चण्डको अधिकार वाहिरको शिवलिंगमा वाणलिंग, लौहलिंग, सिद्धलिंग, स्वयंभूलिंग र सवै प्राण प्रतिष्ठा गरी स्थापित प्रतिमा, मूर्ति आदिमा चण्डको अधिकार हुदैन । भनिएको छ-

"वाणलिंगे च लौहे च सिद्धलिंगे स्वयं भुवि । प्रतिमासु च सर्वासु न चण्डोऽधिकृतो भवेत् ॥"

अतः शिव-निर्माल्य शुद्ध भई, स्नान गरी मात्र ग्रहण गर्नु पर्दछ । नत्र पाप लाग्दछ । ब्रह्महत्याराले पनि शिव निर्माल्य धारण गरेमा त्यो पाप रहित हुन्छ -

"ब्रह्महाऽपि शुचिर्भूत्वा निर्माल्यं यस्तु धारयेत् । तस्य पापं महच्छीघ्रं नाशयिष्ये महाव्रते ॥"
इति स्कन्दवचनाद् अशुचिना न ग्राह्यं शिवनैवेद्यम् । किन्तु स्नात्वा तु ग्राह्यम् ।"

यसरी उक्त शिव निर्माल्य या नैवेद्यवारे प्रस्तुत प्रमाणको आधारमा यो कुरो स्पष्ट हुन्छ कि "शिव निर्माल्य भक्षण गर्नु हुदैन शिवको प्रसाद लिनु हुदैन भन्ने जो कुरो जनमानसमा कतै कतै सुनिन्छ त्यो सरासर भूठो, कपोलकल्पित र असत्य कुरो हो ।" तसर्थ यस्ता विचार या भावना कतै कुनै पनि सर्वसाधारण देखि विद्वत्वर्ग एवं साधुमहात्माको मुखबाट समेत निस्कनु हुदैन भन्ने मेरो धारणा रहेको छ । परब्रह्म परमात्मास्वरूप भगवान् रुद्र सदाशिवको प्रसाद निर्धक्कभई ग्रहण गर्नु पर्दछ र यस लोकमा आनन्द पूर्वक निवास गरी परलोकमा समेत शिवसापुज्य प्राप्त गर्नु पर्दछ । आफ्नो जीवन सफल पार्नु पर्दछ । किनकि भनिएको छ - "यो यद्देवार्चनरतः स तन्नैवेद्य भक्षकः ।" अर्थात् जसले जुन देवताको पूजा गर्दछ त्यसले उक्त देवताको प्रसाद ग्रहण गर्नु पर्दछ, न गरे दोष लाग्दछ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmand

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

रुद्रलिंग पूजन फलश्रुति :- संसारमा अनेक सम्प्रदाय छन् । कोही[४८] वेदलाई मान्ने, कोही सांख्य दर्शनलाई मान्ने, कोही योगलाई, कोई पाशुपत दर्शन, कोही वैष्णव दर्शन त कोही रुद्र या शैवदर्शन । यी अलग अलग लक्ष्यमा पुग्ने वाटाहरू हुन् । भगवान्‌को परमधाम पुग्ने मार्ग हुन् । जसलाई मनुष्यले चिन्न सक्नु पर्दछ र पथ्य-वास्तविक लक्ष्य (मार्ग) प्राप्त गर्नसक्नु पर्दछ । जसरी व्यक्तिको रुचि अलग-अलग हुन्छ त्यसरी नै प्रत्येकको मार्ग अलग अलग हुन्छ । कुनै वाटो सीधा हुन्छ भने कुनै वाटो वांगो टिंगो हुन्छ । तसर्थ सीधा एवं वास्तविकवाटो हिडेमा नै लक्ष्यमा चाँडो पुगिन्छ । ठूला साना सवै नदी नालाहरु वग्दै समुद्रमा मिल्न पुगे झैं मनुष्यले पनि आफ्नो लक्ष्यस्वरूप परव्रह्म परमात्मा भगवान् रुद्रको धाममा पुग्नु पर्दछ र आफ्नो जीवन सार्थक तुल्याउनु पर्दछ । जुन कुरोलाई पुष्टि गर्दै स्वयं भगवान् विष्णुले भन्नु भएको छ - "हे व्रह्मा भगवान् रुद्रको सधैभरी पूजन गर्नु पर्दछ । उहाँ वाट नै हामी दुवैको उत्पत्ति भएको हो । दायाँ अंगवाट तिमी र वायाँ अंगवाट म उत्पन्न भएको हुँ, यो कुरो स्वयं शिवजीले भन्नु[४९] भएको छ । सृष्टि, ज्ञान र पालन शक्ति समेत हामी दुवैले उहाँवाट नै प्राप्त गरेका हौं ।" तसर्थ भगवान् रुद्रको आराधना, पूजनवाटनै हामी सवै देवी देवताको कल्याण हुन्छ । रुद्रको कृपा द्वारा नै दुःस्वप्न नाश हुन्छ । राम्रा राम्रा सर्वगुण संपन्न स्त्री अत्यधिक धन र पुत्र पौत्रादि सन्ततिको आशीर्वाद प्राप्त गर्न सकिन्छ । शरीर निरोगी[५०] हुन्छ । अरु धेरै के भनौं, सवै भक्तले चिताएको कुरो भगवान् रुद्रले पुऱ्याई दिनु हुन्छ । तसर्थ भगवान् रुद्रको पूजन सधैं भरी गर्नु पर्दछ । किनकि उहाँ नै यस व्रह्माण्डका स्रष्टा, कर्ता र हर्ता हुनुहुन्छ । यस्ता अनन्त शक्तिका खानी भगवान् रुद्रलाई नमस्कार छ । अन्तमा रुद्र भगवान्‌को स्तुतिगान गर्दै यो प्रथम खण्ड यहीं समाप्त हुन्छ -

निरावलम्बस्य ममावलम्बं विपाटिताशेषविपत्कदम्बम् ॥
मदीयपापाचलपातशम्बं प्रवर्त्ततां वाचि सदैव बम्-बम् ॥ॐ॥

---

४८) त्रयी सांख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति, प्रभिन्ने प्रस्थाने परमिदमदः पथ्यमिति च । रुचीनां वैचित्र्यादृजुकुटिलनानापथजुषां, नृणामेकोगम्यः त्वमसि पयसामर्णव इव ॥ म.स्तोत्र

४९) गात्राभ्यां सव्यसव्याभ्यां मम सर्वेश्वरस्य हि । अयं मे दक्षिणात्पाश्र्वात् व्रह्मा लोक पितामहः ॥ वामपार्श्वश्च विष्णुस्त्वं समुत्पन्नः परात्मनः ॥ रु.सं.२/ख १/अ.९

५०) श्री भगवानुवाच- तस्मात् सदा पूजनीयो लिंग मूर्तिधरोहरः । सेवनीयो विशेषेण श्रद्धया देव सत्तमः ॥ शर्वलिंगार्चनादेव देवा दैत्याश्च सत्तमा : । अहं त्वं च तथा व्रह्मन् कथं तद्विस्मितं त्वया ॥ तल्लिंगमर्चयेत् नित्यं येन केनापि हेतुना । तस्मात् व्रह्मन् सुरः सर्वे सर्वकामफलेप्सया ॥ भवभक्तिपरा ये च भवप्रणतचेतशः । भव संस्मरणा ये च न ते दुःखस्य भाजनाः ॥ भवनानि मनोज्ञानि मनोज्ञा भरणाः स्त्रियः । धनं च तुष्टिपर्यन्तं पुत्रपौत्रादि सन्ततिः ॥ आरोग्यं च शरीरं च प्रतिष्ठा चाप्यलौकिकीम् । ये वान्छन्ति महाभागाः सुखं वा त्रिदशालयम् ॥ योऽर्चयेत् शिवलिंगं वै नित्यं भक्तिपरायणः । तस्य वै सफला सिद्धिर्न स पापैः प्रयुज्यते ॥ रु.सं.ख१/१२

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

नमो नमः शङ्कर-पार्वतीभ्याम्

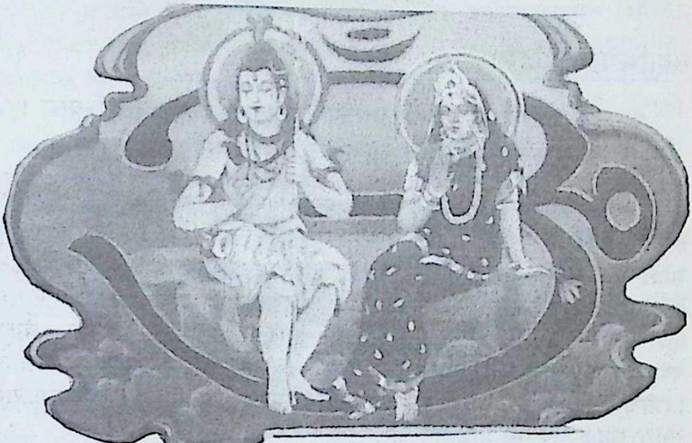

ॐकारं विन्दुसंयुक्तं नित्यं ध्यायन्ति योगिनः ।
कामदं मोक्षदं चैव ॐकाराय नमो नमः ॥

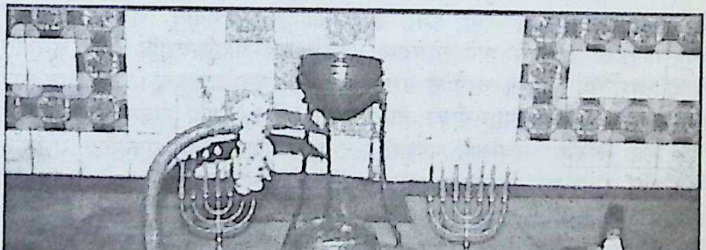

ॐजय पिण्डेश्वर महादेव

वन्दे सर्वजगद्विहारमतुलं वन्देऽन्धकध्वंसिनं
वन्दे देवशिखामणिं शशिनिभं वन्दे हरेर्वल्लभम् ।
वन्दे नागभुजङ्गभूषणधरं वन्दे शिवं चिन्मयं
वन्दे भक्तजनाश्रयं च वरदं वन्दे शिवं शङ्करम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmand

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

द्वितीय खण्ड

रुद्राभिषेक महिमा :-

ॐ नमः शिवाभ्यां नवयौवनाभ्यां परस्पराश्लिष्टवपुर्धराभ्याम् ।
नगेन्द्रकन्यावृषकेतनाभ्यां नमो नमः शङ्करपार्वतीभ्याम् ॥

देवताहरूमा त्रिदेव अर्थात् ब्रह्मा विष्णु महेश्वर (रुद्र)को महत्वपूर्ण स्थान रहेको छ । ब्रह्माद्वारा सृष्टि विष्णुद्वारा पालन र रुद्रद्वारा संहार गर्ने साधारणत कार्य विभाजन गरिएको छ, तर सो विभाजन नै अन्तिम होइन । त्रिदेका विभिन्न नामहरु प्रचलित छन् । जसमा ब्रह्माका-परमेष्ठी, पितामह, हिरण्यगर्भ, स्वयंभू:, धाता, चतुरानन आदि । विष्णुका-नारायण, वैकुण्ठ, पुण्डरीकाक्ष, हृषीकेश, विष्वक्सेन आदि । रुद्रका-शिव, महादेव, विरूपाक्ष, त्रिलोचन, कपर्दी, स्थाणु आदि । उपर्युक्त त्रिदेवका नाम सहस्रनामावलीमा समेत पृथक् पृथक् रूपमा पाइन्छन् ।

यसरी त्रिदेव मध्येका भगवान् रुद्रको आफ्नै अलग विशेषता रहेको छ । कुनै पनि कार्य, यज्ञ, अनुष्ठान, पूजा आदि शिवको आवाहन, पूजन एवं अभिषेक विना सफल हुन सक्दैन । जसको उदाहरण श्री स्वस्थानी व्रतकथा लगायत अन्य पुस्तकहरुमा समेत हेर्न सकिन्छ । भगवान् शिवको प्रियमास श्रावण रहेको छ भने वार सोमवार । विशेषपर्व महाशिवरात्रि हो । भगवान् शिव 'आशुतोष' अर्थात् चाँडैं नै प्रसन्न हुनुहुने देवता हुनुहुन्छ । रुद्र (शिव)लाई विभिन्न राजसी पूजनसामग्रीको आवश्यकता पर्दैन । उहाँ केवल प्रणव सहित "ॐ नमः शिवाय" पँचाक्षरी मन्त्रको उच्चारण पूर्वक केवल एकलोटा जलमात्र शिवमाथि अर्पण गरी विल्वपत्र चढाई मानसिक पूजन गरेमा पनि खुशि हुनुहुन्छ । मनपर्ने फूलपातीमा धतुरो र विल्वपत्र रहेको छ । यसरी नै अन्य सामग्रीमा रुद्राक्ष, भस्म, श्रीखण्ड तथा जलधारा उहाँ औधी मन पराउनु हुन्छ ।

रुद्रको पूजन गर्दा, अभिषेकगर्दा स्वयं (पूजक) भक्तले पनि "देवो भूत्वा देवं यजेत्" र वृहत्पाराशरस्मृतिको वचन ४/१३५ को "यथा देवे तथा देहे न्यासं कुर्याद् विधानतः।" भन्ने भावना अनुरूप स्वयं देवत्व प्राप्त गरी पूजन गर्नु पर्दछ । सर्वप्रथम ॐ नमः शिवाय मन्त्रले षडङ्गन्यास गर्नु पर्दछ । विधि यसप्रकार छ :– ॐ हृदयाय नमः, ॐ नं शिरसे स्वाहा, ॐ मं शिखायै वषट् , ॐ शिं कवचाय हुम् , ॐ वां नेत्रत्रयाय वौषट् , ॐ यं अस्त्राय फट् । यसरी साधकले स्वयं अंगन्यास गरी शिवपूजन पद्धतिको आधारमा पूजन गर्नु पर्दछ । तत् पश्चात् रुद्राभिषेक, वेदपारायण आदि कार्य गर्नु पर्दछ । भनिएको छ :– "अथाभिषेकं नैवेद्यं नमस्कारं च तर्पणम् । यथा शक्तिः सदा कुर्यात् महारुद्रस्य पुजनम् ॥ वेदपारायणं चैव ज्ञेयं शिवपदप्रदम्" ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: N

<u>रुद्राभिषेक</u> :- रुद्र शब्दले भगवन् शंकर र अभिषेक[1] शब्दले जल चढाउनु, स्नान गराउनु भन्ने बुझिन्छ । रुद्र पाठका तीनरूप आन्हिकलगायत विभिन्न धार्मिक ग्रन्थहरूमा उल्लेख गरिएका पाइन्छन् , ती अभिषेकात्मक, हवनात्मक र जपात्मक हुन् । जलधारा या दूधको धारा शिवलिंगमाथि अविच्छिन्न खसाल्दै गरिने रुद्रपाठ अभिषेकात्मक रुद्राभिषेक भनिन्छ । रुद्रीपाठसँगै मन्त्रको समाप्तिमा 'स्वाहा' शब्दको उच्चारणपूर्वक संस्कारयुक्त बलेको हवनकुण्डको आगोमा हवनीय द्रव्य (चरु) को आहुती दिने कार्य हवनात्मक र जलधारा नगरी केवल रुद्रपूजनपूर्वक रुद्री पाठ मात्र गरे जपात्मक पाठ भनिन्छ । उक्त रुद्री पाठका तीन रूप समष्टि या व्यष्टिरूपमा गरेपनि हुन्छ । अर्थात् पाठात्मक, अभिषेकात्मक या हवनात्मक रुद्रपाठ पृथक् पृथक् रूपमा गरे हुन्छ । पाठात्मक रुद्रीपाठ गर्ने भन्नेबित्तिकै अभिषेक र हवन पनि गर्नुपर्छ भन्ने बाध्यात्मक स्थिति हुँदैन । किनकि यी सबै अलग अलग रुद्री पाठका रूप हुन् । तर रुद्रीपाठ अभिषेक र हवनपूर्वक गरेको अवस्थामा त्यो नहुने हैन । तर शास्त्रले उक्त तीनै कार्य (पाठ) गर्नैपर्छ भनी बाध्यात्मक स्थिति देखाएको पाइँदैन । यो ऐच्छिक कुरो हो । तसर्थ अहिले पनि ठूला-ठूला पाठात्मक, अभिषेकात्मक एवं हवनात्मक लघुरुद्र, महारुद्र एवं अतिरुद्र आदि गरिएका कार्यक्रम नेपालका ठूला-ठूला केही शहरमा र भारतका अनेकौं शहरमा समेत अलग अलग रूपमा सर्वत्र भइरहेका देखा परिरहेका छन् । भारतको काशी नगरीमा समेत श्रावण महिना लगायत अन्य समयमा पनि अनेक घरमा प्रतिदिन पाठात्मक या अभिषेकात्मक लघुरुद्र, महारुद्र एवं अतिरुद्र आदि कार्यक्रम चली नै रहन्छन् । कुनै व्यक्तिलाई रुद्रीपाठ गराउनु परेको अवस्थामा भारतका कुनै पनि शिवपीठमा जुराउनु पर्दैन र रुद्रिपाठपछि अनिवार्य हवन, तर्पण, मार्जन गर्नैपर्दछ भन्ने बाध्यात्मक स्थिति पनि छैन र देखिदैन पनि । तर नेपालका अधिकांश स्थलमा रुद्रीपाठ गर्दा अभिषेक र हवन गर्नैपर्दछ र त्यसको दशांश (१०%) हवन, तर्पण-मार्जन पनि गर्नैपर्दछ भन्ने बाध्यात्मक स्थिति देखिने गरेको पाइएको छ । शिवमन्दिरमा समेत रुद्रीपाठ गर्नु परेमा रुद्री जुराउने गरेको समेत पाइन्छ । त्यहाँ पनि उक्त रुद्रीपाठ पछि हवन, तर्पण र मार्जन गर्नैपर्छ नगरे प्रत्यवाय (पाप) लाग्दछ जस्ता कुरा समेत उठ्ने गरेको देखिन्छ । तर मेरा दृष्टिमा रुद्री पाठ गर्दा उक्त तीनओटै स्वरूप हुनैपर्छ भन्ने बाध्यात्मक स्थिति हुनुहुँदैन । शिवमन्दिरमा रुद्रीपाठ गर्दा जुराउनु पनि पर्दैन । पर्वको दिन, सोमवार, प्रदोषको समयमा रुद्रीपाठ या शिवमहिम्नस्तोत्र पाठ गर्दा उत्तम मानिएको छ । तसर्थ उक्त दिनमा उक्त तीन स्वरूपका कार्यक्रम मध्ये एकमात्र गर्दा हुन्छ । समयाभावको कारण अन्य हवनादिकार्य गर्न नसकिएमा प्रत्यवाय या पाप लाग्दैन । गर्न सके 'अधिकस्य अधिकं फलम्' त छँदैछ ।

१) महाभिषेकं सर्वत्र शङ्खेनैव प्रकल्पयेत् । सर्वत्रैव प्रशस्तोब्ज शिवसूर्याचनं विना ।
शिवं गवयश्रृङ्गेण केशवं शङ्खवारिणा । विघ्नार्कौ ताम्रपात्रेण स्वर्णेन जगदम्बिकाम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmand

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

परन्तु यदि कुनै घरमा शिवलिंग/मूर्तिको चल-प्राणप्रतिष्ठा (स्थापना) गर्नुपर्‍यो या कुनै मन्दिरमा उक्त शिवादि देवीदेवताको अचल प्राणप्रतिष्ठा गर्नुपर्‍यो भने अनिवार्यरूपमा जुराई गर्नुपर्दछ । त्यसको विधि-विधान अर्कै छ । जो प्रतिष्ठा महोदधि, रुद्रयाग पद्धतिआदि ग्रन्थमा उल्लेख गरिएको छ । पूजकले रुद्राभिषेकगर्दा मन-वचन-कर्मद्वारा शुद्ध भई गर्नु पर्दछ । जुन कर्मको प्रभावले पूजकले आफ्नो मनकामना पूर्ण गर्न सक्तछ । शिवपुराणले समेत यसको पुष्टि गरेको देखिन्छ :–

मनसा कर्मणा वाचा शुचिः संगविवर्जितः । कुर्याद् रुद्राभिषेकं च प्रीतये शूलपाणिनः ॥
सर्वान् कामानवाप्नोति लभते परमां गतिम् । नन्दते च कुलं पुंसां श्रीमच्छम्भुप्रसादतः ॥

रुद्राभिषेकका ६-अंग :- रुद्राभिषेक शुरुगर्दा सर्वप्रथम "मनोजूति" आदि लघुषडङ्ग न्यास गरी गर्नु पर्दछ । तत् पश्चात् वृहत् षडङ्गसूक्त पाठ गर्नु पर्दछ, जो भगवान् रुद्रका साक्षात् महत्वपूर्ण अंग स्वरूप मानिएका हुन् । जो यसप्रकार छन्-

शिवसंकल्प हृदयं सूक्तं स्यात् पौरुषं शिरः । प्राहुर्नारायणीयं च शिखास्याच्चोत्तराभिधम् ॥
आशुः शिशानकवचं नेत्रं विभ्राड्वृहत्स्मृतम् । शतरुद्रीयमस्त्रं स्यात् षडङ्गकमईरितः ॥
हृच्छिरस्तु शिखा वर्म नेत्रं चास्त्रं महामते । प्राहुर्विधिज्ञा रुद्रस्य षडङ्गानि स्वशास्त्रतः ॥

अर्थात् शतरुद्रीय मन्त्रमा १०० मन्त्रको विशेष महत्त्वपूर्ण स्थान हुन्छ । जसको वर्णन अगाडि गरिएको छ । रुद्र मन्त्रका प्रथम अध्यायका यज्जाग्रतो आदि ६-मन्त्र-शिवसंकल्प-सूक्त, द्वितीय अध्यायका सहस्रशीर्षा इत्यादि १६-मन्त्र-पुरुषसूक्त, द्वितीय अध्यायको नै अद्भ्यः संभृतः देखि दुई अध्याय समाप्ति पर्यन्तका ६-मन्त्र-उत्तरनारायणसूक्त, तृतीय अध्यायको आशुशिशान आदि १७-मन्त्र-अप्रतिरथसूक्त (इन्द्रसूक्त), चतुर्थ अध्यायको विभ्राड् आदि १७-मन्त्र-मैत्रसूक्त (सूर्यसूक्त) र रुद्रीको ५-औं अध्यायको नमस्ते रुद्र आदि ६६-मन्त्र-शतरुद्रीय (रुद्रसूक्त)का नामले चिनिले गर्दछन् । षष्ठ अध्यायको वयं सोम ८-मन्त्र-महच्छिर, सातौ अध्यायको उग्रश्चभीमश्च ७-मन्त्र-जटा, आठौ व्वाजश्च अध्यायको २९-मन्त्र-चमकाध्याय, नवौं ऋचंव्वाचं अध्यायको २४-मन्त्र- शान्त्याध्याय एवं दशौं स्वतिनऽइन्द्रो अध्यायको १३-मन्त्र समेत शान्ति या स्वस्ति–प्रार्थना मन्त्रका नामले चिनिन्छन् ।

रुद्रीजुराउने :- यद्यपि शिवमन्दिर, मठ आदि स्थलमा रुद्रीपाठ गराउँदा अधिकांश भारतीय समाजमा जुराउनु पर्दैन । तथापि हाम्रो नेपाली समाजमा रुद्रीपाठ गर्दा धेरै जसो रुद्रीजुराई गर्ने गराउने प्रचलन रहेको छ । रुद्री जुराउने क्रममा एक महिनामा कृष्णपक्ष-शुक्लपक्ष गरी जम्मा १५+१५=३० दिन हुन्छन् । निम्न चार्टको आधारमा सबै दिन (तिथि)मा रुद्री जुर्दैन । रुद्री जुराउदा तिथिको आधारमा जुराउनु पर्दछ । जो 'मेरुतन्त्र' नामक पुस्तकमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: N

मेरुतन्त्र-शिववास-फल-सारिणी[२]

शुक्लपक्ष		शिववास	फल	कृष्णपक्ष	
प्र.	१	श्मशाने	मृत्यु	७	स.
द्वि.	२	गौरीसन्निधौ	शुभम्	१	प्र.
तृ.	३	सभायाम्	सन्तापकारणम्	२	द्वि.
च.	४	क्रीडायाम्	सन्तानहानिः	३	तृ.
पं	५	कैलासे	सुखम्	४	च.
ष.	६	वृषे	श्रीप्राप्तिः	५	पं.
स.	७	भोजने	भोजनप्राप्तिः	६	ष.
अ.	८	श्मशाने	मृत्युः	०	शून्य
न.	९	गौरीसन्निधौ	शुभम्	८/३०	अ./अमा.
द.	१०	सभायाम्	सन्तापकारणम्	९	न.
ए.	११	क्रीडायाम्	सन्तानहानिः	१०	द.
द्वा.	१२	कैलासे	सुखम्	११	ए.
त्र.	१३	वृषे	श्रीप्राप्तिः	१२	द्वा.
चतु.	१४	भोजने	भोजनप्राप्तिः	१३	त्र.
पू.	१५	श्मशाने	मृत्युः	१४	चतु.

अर्थात् कुनै तिथिलाई २ ले गुणा गर्नु र त्यसमा ५ जोड्नु तथा ७ ले भागदिनु । त्यसपछि जो भागफल आउँछ त्यो शिववास फल हुन्छ । जो उक्त चार्टमा लेखिएको छ । त्यस अनुसार रुद्री जुरे नजुरेको थाहा हुन्छ । राम्रो फल देखिएमात्र रुद्री जुरेको मान्ने चलन रहेको छ । यसमा मत भिन्नता पनि पाइन्छ ।

रुद्रीपाठ भेद[३] :- रुद्रपाठका ५ भेद वर्णित छन् । १-रुद्र, २-रुद्री, ३-लघुरुद्र, ४-महारुद्र र ५-अतिरुद्र । यसमा हाल प्रचलित पूर्वीय समाजमा रुद्रपाठका पनि दुई पद्धति प्रचलित छन् । क-शतरुद्रीय पद्धति र ख-नमक-चमक पद्धति । शतरुद्रीय पद्धतिको चलन विशेष गरेर नेपाली समाजमा प्रचलित छ भने नमक चमक पद्धति मित्रराष्ट्रका भारतीय विद्वान्हरु द्वारा प्रचलनमा ल्याइएको देखिन्छ ।

---

२) तिथिं च द्विगुणीकृत्य पञ्चभिश्च समन्वितम् । सप्तभिश्च हरेद्भागं शिववासफलं लभेत् ॥
एके कैलाशवासः स्यात् द्वितीये गौरी-सन्निधौ । तृतीये वृषभारूढः सभायां च चतुर्थके ॥
पञ्चमे भोजनं चैव षष्ठे क्रीडारतस्तथा । श्मशानेऽद्रौ तथा शेषे शिववास फलं भवेत् ॥
कैलाशे तु भवेत् सौख्यं गौर्यङ्के च सुखप्रदम् । वृषारूढे च श्रीप्राप्तिः सभा-सन्तापकारिणी ॥
भोजने भोजनप्राप्तिः क्रीडा सन्तानहारिणी । श्मशाने मृत्युमाप्नोति शिववास फलं यथा ॥

३) रुद्रश्च त्रिविधः । जपरुद्रो होमरुद्रोऽभिषेकरुद्रश्च । तत्र जपरुद्रः केवल जपात्मको होमाङ्गश्चेति द्वेधा ।
होमरुद्रे तर्पणादि । अभिषेकरुद्रे च पूजा ब्राह्मणभोजनं सिद्धम् । तत्रापि जपादिरुद्रश्च पञ्चधा ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmand

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

त्यहाँ उक्त पद्धति अनुसारनै[४] उक्त ५ प्रकारका रुद्रीपाठ गर्ने चलन रहेको छ। दुवै मुलुकका रुद्रीपाठका पुस्तकमा पनि केही भिन्नता रहेको देखिन्छ।

(क) शतरुद्रीय पद्धति :– शतरुद्रीय पाठ समस्त वेदपारायणसदृश पुण्यफल दिनेवाला मानिएको छ। वेदव्यासजीले महाभारतमा अर्जुनलाई उपदेश दिने क्रममा उक्त पद्धतिको महिमावारे यसरी आफ्नो धारण व्यक्त गर्नु भएको छ -

धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं वेदैश्च सम्मितम्। सर्वार्थसाधनं पुण्यं सर्वकिल्विषनाशनम्॥
सर्वपापप्रशमनं सर्वदुःखभयापहम्। पठन् वै शतरुद्रीयं श्रृण्वंश्च सततोत्थितः॥
भक्तो विश्वेश्वरं देवं मानुषेषु च यः सदा। वरान् कामान् स लभते प्रसन्ने त्र्यम्बके नरः॥

अर्थात् यो शतरुद्रीयपाठ भक्तको धन, यश-आयु बढाउने, सम्पूर्ण पाप, दुःख, भय नष्टगर्ने र सवै प्रकारको सिद्धि प्रदान गर्नेवाला छ। जुन व्यक्तिले उक्त शतरुद्रीय मन्त्रको पाठ गर्दछ या सुन्दछ, त्यस सँग भगवान् सदाशिव अत्यन्त प्रसन्न हुनुहुन्छ र भक्तको सम्पूर्ण कामना पूर्ण गरिदिनु हुन्छ। शतरुद्रीय पद्धति अनुसार गरिएको पाठमा रुद्रीको प्रारम्भ, सर्वप्रथम हृदयादि षडङ्गन्यासवाट शुरु हुन्छ र रुद्रीको प्रथम, द्वितीय, तृतीय, चतुर्थको पुरै अध्याय र पंचम अध्यायको १६-मन्त्र "नमस्ते-हवामहे" सम्म गरिन्छ। तत्पश्चात् पुनः "नमस्ते"–पंचम अध्यायको ६६-मन्त्र, पुनर्नमस्ते १६-मन्त्र, एषते, अवरुद्रमदि (दुई-मन्त्र) नमस्तेरुद्र, यातेरुद्रशिवातनूरघोरा (दुईमन्त्र), नतंविदाथ, विश्वकर्माह्यजनिस्ट (दुईमन्त्र), मीढुष्टमशिवतम, विकिरुद्र, सहस्राणि, असंख्याता (चारमन्त्र), व्वयꣳसोम आठमन्त्र (पुरै छैठौं अध्याय) यसरी शुरुदेखि[५] पूर्वोक्त ५ अध्यायका १६ मन्त्रपर्यन्त पढिएका मन्त्रलगायत उक्त ६६+१६+२+२+२+४+८=१०० मन्त्रको गणना उक्त पद्धतिमा गरिने गरिन्छ। कतै कतै निम्न कारिका उल्लेख गरिएको पाइन्छ -

षट्षष्टिर्नीलसूक्तं च पुनः षोडशऋग् भवेत्। एषतेद्वे नमस्तेद्वे नतंविद्वयमेव च॥
मीढुष्टमेति चत्वारि ह्येतच्च शतरुद्रियमिति॥ (रुद्रपद्धति)

यसमा उल्लेखित 'नीलसूक्त' भन्ने शव्द विचारणीय छ। किनकि अधिकांश विद्वान्हरु (नमस्ते–हवामहे) नीलसूक्त र रुद्रसूक्तमा अन्तर छैन, भन्नुहुन्छ। त्यसो मान्दा शतरुद्रीय मन्त्र (१००) मा आठ मन्त्र कम हुन जान्छ र यस अनुसार ९२-मन्त्र मात्र पुग्दछ। फरक मत राख्ने कतिपय विद्वान् नीलसूक्त नैं "व्वयꣳसोम" (महच्छिरः) रुद्रीको छैठौं अध्याय हो भनी अर्थ लगाउँदै १०० मन्त्र पूर्ण भएको ठान्दछन् तर "व्वयꣳसोम" नै नीलसूक्त हो भनी लेखकले लिखित रूपमा कतै भेटेको छैन। उक्त प्रथम प्रकारको रुद्रपाठमा समेत उक्त १०० मन्त्रलाई दोहोर्‍याई रुद्र पाठको गणना गर्ने गरिन्छ। तर "शाक्त प्रमोद" नामक ग्रन्थको चतुर्दश शिवतन्त्रमा उल्लिखित शतरुद्रीय

४) नमस्तेरुद्रसूक्तञ्च पुनः षोडशमेव च। एषते द्विर्नमस्तेद्विर्न्नतंविद्वयमेव च॥
मीढुष्टमशिचत्वारि वयमित्यष्टकं जपेत्। (शाक्तप्रमोद पृ. सं ४५४)

५) साङ्गमाद्यंजपेद्रुद्रं केवलानि नवान्तरे। साङ्गं सशीर्षं चान्त्यं तु निरङ्गमिति केचन॥
षडङ्गानि जपेत् पूर्वमध्यायं रुद्रियं ततः। तदन्ते जपतेष्टर्चं वयंसोम महच्छिरः॥ (रुद्र पद्धति)

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: N

पद्धतिको मन्त्र स्थापना क्रममा केही भिन्नता देखापरेको पाइन्छ । शतरुद्रीयका अधिकांश मन्त्र (९८) पूर्वोक्त नै छन् । तर कारिकामा उल्लेखित नमस्तेद्विको मन्त्र (नमस्तेरुद्र र यातेरुद्रशिवातनूर) रुद्रसूक्त-५औं अध्यायको मन्त्रका स्थानमा नमस्तेहरसेशोचिषे र नमस्तेऽअस्तुव्विद्युते रुद्रीको शान्त्याध्यायोक्त मन्त्रद्वयको उल्लेखगरी ग्रहण गरिएकोछ । तसर्थ उक्त (नमस्ते द्वे. र नमस्ते द्वि.) का दुवै मन्त्र रूढी (प्रसिद्धि) र प्रमाणको आधारमा ग्रहण गरी विकल्पको रूपमा १०० मन्त्रको पाठ गर्न उपयुक्त देखिन्छ । अन्तमा शान्तिपाठ र उत्तरन्यास गरी रुद्रीपाठ पूरा गर्ने गरिन्छ । शिवमहापुराणमा रुद्रको १०० अवतारको वर्णन गरिएको पाइन्छ । शतरुद्रीय पद्धतिका मन्त्रमा पनि १०० मन्त्रको महत्त्व रहेको देखिन्छ । त्यसकारण कतिपय विद्वान् उक्त मन्त्र भगवान् रुद्रको १०० अवतार महिमाको प्रतीकमन्त्रका रूपमा पनि ग्रहण गर्ने गर्दछन् । कैवल्योपनिषद्मा समेत शतरुद्रीय मन्त्रको महत्त्व यसरी वर्णन गरिएको छ-

यः शतरुद्रीयमधीते सोऽग्निपूतो भवति । स वायुपूतो भवति । स आत्मपूतो भवति । स सुरापानात्पूतो भवति । स ब्रह्महत्यायाः पूतो भवति । स सुवर्णस्तेयाद् पूतो भवति .... अनेन ज्ञानमवाप्नोति कैवल्यं पदमश्नुते इति ।

यसरी नै अमृतत्त्वको प्राप्ति समेत शतरुद्रीय मन्त्रजपको प्रभावले गर्न सकिन्छ भन्दै जाबालोपनिषद्ले पनि आफ्नो दृष्टिकोण राखेको देखिन्छ । जसमा महर्षि याज्ञवल्क्यको धारणा यस्तो रहेको देखिन्छ- अथ हैनं ब्रह्मचारिणः ऊचुः- किं जप्येनामृतत्वं ब्रूहीति । स होवाच याज्ञवल्क्यः- शतरुद्रीयेणेत्येतान्येव ह वा अमृतस्य नामानि । एतैर्ह वा अमृतो भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्यः । (जाबालोपनिषद्)

यसरी उक्त प्रमाणको आधारमा शतरुद्रीय मन्त्रको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको र यसवाट अनेक प्रकारका सिद्धि र अमृतत्त्वको प्राप्ति समेत हुन्छ भन्ने कुरो प्रमाणित हुन्छ । तसर्थ आफ्नो कल्याण चाहने व्यक्तिले उक्त पद्धति अनुसार रुद्रपाठ गरे गराए अवश्य नै यसलोकमा सुख प्राप्त गरी अन्तमा शिवसायुज्य प्राप्त गर्दछ ।

ख) नमक-चमक-पद्धति :- उक्त पद्धति अनुसार पाठ गर्दा प्रारम्भमा षडङ्गन्यास गरी पूर्वोक्त प्रकारले गणानान्त्वा देखि प्रारम्भगरी रुद्रको ७ औं अध्याय पर्यन्त पाठगरी आठौं अध्यायको व्वाजश्च[६] .... देखि यज्ञेनकल्पन्ताम् , सत्यञ्च, ऊर्क्च, अश्माच, अग्निश्चमऽइन्द्रश्च, अंशुश्च, अग्निश्च, एकाच, चतस्रश्च, त्र्यविश्च, व्वाजायस्वाहा आदि ११ प्रतीक मन्त्रमा रुद्रीको पाँचौ अध्यायको (नमस्ते-दध्म-६६ मन्त्र) ११ पटक पाठगरी एकादशिनी रुद्री पाठको गणना गरिन्छ । एक रुद्रपाठमा प्रारम्भ देखि रुद्रीको १० अध्याय सम्मको पाठ

---

४ ४ ४ ३ ३ ३ २ १ १ २ २
६) वेदा वेदा ऽब्धि रामाश्च राम-राम द्वि कैक कम् । द्वौ द्वौ पृथग्भिर्मन्त्रैस्तु नमकाश्चमकाः स्मृताः ॥
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११
व्वाजश्च सत्य मूर्क्चा ऽश्मा चाग्नि रंशु स्तथाऽग्निकः ॥ एकाचैव चतस्रश्च त्र्यवि व्वाजा इति क्रमः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

गरी आदि र अन्त्यमा षडङ्गन्यास समेत गरी पाठ पूरा गर्ने गरिन्छ । यस पद्धतिमा, शतरुद्रीय पद्धतिमा उल्लिखित १०० (शत) मन्त्रको मात्र गणना गरिदैंन, अरुको पनि गरिन्छ । त्यसको पाठक्रम भिन्न छ । तर रुद्रीको ५औं अध्यायको महत्त्व दुवैपद्धतिमा समानरूपले रहेको हुन्छ । नमक चमक पद्धतिमा विशेषरूपमा रुद्रीको ५औं अध्याय र ८औं अध्यायको वढि महत्त्व हुने गर्दछ । उपर्युक्त पद्धति द्वयमा यही मुलभूत अन्तर रहेको छ ।

वायुपुराणमा वर्णन गरिए अनुसार- जो व्यक्ति नमक रुद्रीको ५औं अध्याय र चमक-रुद्रीको ८औं अध्याय तथा रुद्रीको दोस्रोअध्याय-(पुरुषसूक्तको १६ मन्त्र)को प्रतिदिन तीन-तीन पटक पाठ गर्दछ त्यसको ब्रह्मलोकमा वासहुन्छ । यदि उक्त मन्त्रको पाठ सधैं गर्दछ भने त्यो व्यक्ति भगवान् रुद्रमा त्यसरी नै प्रविष्ट हुन्छ जसरी घरको मालिक आफ्नो घरमा पस्दछ । अन्तमा उक्त व्यक्ति जीवन्मुक्त हुन्छ । अरु धेरै के भनौं, रोगी, पापीव्यक्तिसमेत उक्त पाठको प्रभावले निरोगी एवं मुक्त हुन्छ र अनेक सुख सुविधाको प्राप्ति समेत गर्दछ । भनिएको छ -

नमकं चमकं चैव पौरुषं सूक्तमेव च । नित्यं त्रयं प्रयुञ्जानो ब्रह्मलोके महीयते ॥
नमकं चमकं होतृन् पौरुषं च जपेत् सदा । प्रविशेत् स महादेवं गृहं गृहपतिर्यथा ॥
भस्मदग्धशरीरस्तु भस्मशायी जितेन्द्रियः । सततं रुद्रजाप्योऽसौ परां मुक्तिमवाप्स्यति ॥
रोगवान् पापवांश्चैव रुद्रं जप्त्वा जितेन्द्रियः । रोगाद् पापाद्विनिर्मुक्तो ह्यतुलं सुखमश्नुते ॥

एवं उक्त दुवै पद्धतिमा प्रचलित मन्त्रलाई जुन व्यक्तिले हृदयस्थ गरी, कण्ठस्थ रूपमा शिवको अगाडी पाठ गरी सुनाउदछ । त्यस व्यक्तिको महिमा वर्णन गर्न सकिदैन । त्यो व्यक्ति स्वयं रुद्रअंश स्वरूप नै हुन्छ । भरसक रुद्रपाठ गर्दा या गराउदा, ऋषिकुल या गुरुकुलमा वेदको शिक्षा ग्रहण गरेका र गुरुमुखवाट पाठ लिई घोकेका कर्मनिष्ठ ब्राह्मणवाट गराउनु पर्दछ । किनकि भनिएको छ- "हस्तभ्रष्टः स्वरभ्रष्टो न वेदफलमश्नुते।" वेद शिक्षामा वताए अनुसार हस्तस्वर र कण्ठस्वर उच्चारण गर्न न जान्ने वेद अपठित व्यक्ति (ब्राह्मण)हरुवाट रुद्री या वेदपाठ गराएमा उक्त पाठ गराएको फल पाइदैन । यसरीनै "मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा, मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति, यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधात् ॥" पाणिनीयशिक्षा अनुसार- वेद अपठित व्यक्तिवाट वेदपाठ गराएमा "वृत्रासुरले इन्द्रको नाशहोस् भन्ने उद्देश्यले गरेको यज्ञको फल, मन्त्र स्वरको उच्चारण विधि अनुरूप नभई विपरीत भएकाले स्वयं वृत्रासुरनै मारियो ।" यसर्थमा यजमानले विपरीत फल पाउछ । तसर्थ यजमानले पुरोहित एवं ब्राह्मण विचारगरी राख्नु पर्दछ । वेदपाठी-(कर्मकाण्डी) ब्राह्मणलाई पुरोहित वनाई, उनीहरुलाई दान दिएमा साधारण व्यक्तिलाई दान दिए भन्दा हजार गुणा वढी फल पाइन्छ । अतः उक्त कुरा ध्यानदिएमा यजमानको वढी कल्याण हुने गर्दछ । यसरी शतरुद्रीय पद्धतिमा मुख्यतः उक्त १०० मन्त्रलाई आधार मानी आवृत्ति दोहोऱ्याउने गरिन्छ भने नमक चमक पद्धतिमा उक्त ५ औं अध्यायको ६६ मन्त्र र ८ औं अध्यायको उक्त प्रतीक मन्त्र

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

नं.को आवृत्तिका आधारमा रुद्र, रुद्री, रुद्रैकादशिनी, लघुरुद्र, महारुद्र एवं अतिरुद्रको गणना गरिन्छ।

अतः उक्त रीतिले दुवै पद्धति[७] अनुसार एक आवृत्ति रुद्रीपाठ गरे रुद्र,त्यसको ११ गुणा अर्थात् १×११=११ आवृत्ति गरे रुद्री-रुद्रैकादशिनी, त्यसको ११ गुणा ११×११=१२१ आवृत्तिगरे लघुरुद्र, त्यसको ११ गुणा १२१×११=१,३,३१ आवृत्तिगरे महारुद्र र त्यसको पनि ११ गुणा १,३,३१×११=१४,६,४१ आवृत्तिगरे अतिरुद्र भनिन्छ। उक्त यी दुवै शास्त्रीय पद्धति हुन्। दुवै पद्धति अनुसार रुद्री पाठ गरे गराएमा अनन्त फल प्राप्त हुन्छ।

<u>रुद्राभिषेक द्रव्य</u>[८] :- भगवान् रुद्र या शिव प्रसन्न भएमा मनुष्यको चारै पुरुषार्थ धर्म, अर्थ, काम, मोक्षको प्राप्ति हुन्छ। जो उक्त पद्धति द्वय अनुरूप रुद्रपाठ गरेमा मात्र प्राप्त हुन्छ भन्ने कुरा विभिन्न शास्त्रले भनिसकेका छन्। अभिषेकात्मक रुद्रीपाठमा कामना विशेषको आधारमा अनेक अभिषेक सामग्रीहरू निर्धारित गरिएका छन्। जसमा पानी, दूध, दही, घिउ, मह, चिनी, तीर्थजल, सर्स्यूको तेल आदि ग्रहण गरिएका छन्। जसको वर्णन विभिन्न शैव दर्शनमा गरिएको पाइन्छ। वृष्टिको कामना हुँदा अभिषेक शुद्ध पानीले, जरो, रोग, शान्तिका निम्ति कुशजलले, धनको कामना हुँदा मह तथा घिउ द्वारा, पुत्र या सन्ततिको कामना भएमा दूधद्वारा, पशुहरूको कामना भएमा दहीद्वारा र यसको अतिरिक्त अनेक असाध्य रोग लागेको व्यक्तिले शुद्ध दूध (पानी नमिसाइएको) द्वारा र जसको बुद्धि मन्दछ त्यस्ता व्यक्तिले चिनी मिश्रित दूधद्वारा अभिषेक गरेमा त्यसको जडता समाप्त हुन्छ र त्यो तीक्ष्ण बुद्धिले युक्त भएको हुन्छ भनी वर्णन गरिएको पाइन्छ। तर त्यसमा पूर्वजन्मको पाप एवं पुण्यकर्मको प्रभावले पनि काम गरी रहेकोहुन्छ। तसर्थ कसैलाई यसरी उक्त द्रव्य-सामग्रीले अभिषेक गर्दा फल चाडै प्राप्त हुन्छ भने कसैलाई केही समय पछि मात्र फल प्राप्तिहुने गर्दछ। अतः ·क्तिले शिव आराधना एवं रुद्राभिषेक धैर्यपूर्वक तन, मन, धनले यथाशक्ति (आफ्नो सामर्थ्य) अनुसार गर्नुपर्दछ।

<u>रुद्राभिषेकको फल</u> :- रुद्र या रुद्रीपाठ अभिषेक रहित (जलधारा नगरी) गरेमा पनि राम्रो फल पाइन्छ भने अभिषेकपूर्वक गरिएमा अझ्रबढी फल पाइन्छ। यो अभिषेक जति आवृत्ति बढी गर्‍यो उति धेरै फल दिनेवाला हुन्छ। शास्त्रमा यसको फलवारे अत्यधिक वर्णन गरेको पाइन्छ। आवृत्ति भेदको

---

७) शृणुष्व भो महाप्राज्ञ रुद्रभेदान् वदामि ते। रुद्राः पञ्चविधाः प्रोक्ता देशिकैरुत्तरोत्तरम्॥
साङ्गस्त्वाद्यो रूपकाख्यः सशीर्षो रुद्र उच्यते। एकादशगुणैस्तद्वद् रुद्रिसंज्ञो द्वितीयकः॥
एकादशभिरेताभिस्तृतीयो लघुरुद्रकः। लघ्वेकादशभिः प्रोक्तो महारुद्रश्चतुर्थकः॥
पञ्चम : स्यान्महारुद्र एकादशभिरन्तिमः। अतिरुद्रः समाख्यातो सर्वेभ्यो ह्युत्तमोत्तमः॥ (सत्कर्मरत्नावली)

८) जलेन वृष्टिमाप्नोति व्याधिशान्त्यै कुशोदकैः। दध्ना च पशुकामाय श्रिया इक्षुरसेन च॥
मध्वाज्येन धनार्थी स्यान्मुमुक्षुस्तीर्थवारिणा। पुत्रार्थी पुत्रमाप्नोति पयसा चाभिषेचनात्॥
वन्ध्या वा काकवन्ध्या वा मृतवत्सा च याङ्गना। सद्यः पुत्रमवाप्नोति पयसा चाभिषेचनात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

आधारमा तत्त्वद्रष्टा ऋषिहरूले यसको फल[९] निर्धारण गरेका छन् । जो यस प्रकार छ :– साधारण रोग व्याधि शान्तिका लागि उक्त द्रव्य (अभिषेक सामग्री) का साथ १-आवृत्ति रुद्रीपाठ गर्नु पर्दछ । भूकम्पजनित उत्पातको शान्तिका लागि ३-आवृत्ति पाठ, सम्पत्तिका लागि ९-आवृत्ति, लघुरुद्रद्वारा मनले चिताएको पुग्ने, १-महारुद्रद्वारा पुरुषार्थसिद्धि, ७-महारुद्रद्वारा अन्तमा शिव सामुज्यको प्राप्ति, ९-महारुद्रद्वारा पुनर्जन्मवाट मुक्ति, तथा १-अतिरुद्रवाट देवत्वको प्राप्ति[१०] हुन्छ । यसै क्रममा उक्त रुद्राभिषेको फल सवन्धी महिमाको पुष्टि गर्दै वायुपुराणमा भनिएको छ :–

यश्च सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननाम् । सर्वान्नात्मगुणोपेतां सवृक्षजलशोभिताम् ॥
दद्यात् काञ्चनसंयुक्तां भूमिं चौषधिसंयुताम् । तस्मादप्यधिकं तस्य सकृद् रुद्रजपाद् भवेत् ॥
यश्च रुद्राञ्जपेत् नित्यं ध्यायमानो महेश्वरम् । स तेनैव च देहेन रुद्रः सञ्जायते ध्रुवम् ॥

अर्थात् जुन व्यक्तिले समुद्र पर्यन्त रहेको वन, पहाड, पानी एवं वृक्षका समुदायले युक्त तथा धन-धान्य सुन र वनौषधीले सम्पन्न भएकी पृथ्वीलाई दान गर्दछ भने त्यस व्यक्तिले उक्तवस्तु भन्दा वढि एक पटकमात्र रुद्रपाठ, जप या रुद्राभिषेक गरे गराएमा उक्त पुण्य फल प्राप्त गर्दछ । यसर्थ जुन व्यक्तिले भगवान् रुद्रको ध्यान गरी रुद्राभिषेक गर्दछ, त्यो उक्त पुण्यशरीरद्वारा नै निश्चित रूपमा रुद्र स्वरूप नै हुन्छ र रुद्रवत् पूजनीय हुन्छ । तर यसमा ध्यान दिनु पर्ने कुरा के छ भने पूजकमा शारीरिक शुद्धता, कर्मनिष्ठ वैदिक ब्राह्मण, भिषेककालागि निर्धारितद्रव्य हुनुपर्दछ । उक्त अभिषेक फलवारे पादटिप्पणीवाट विशेषरूपमा वुझ्न सकिन्छ ।

---

९) ज्वर-प्रकोप-शान्त्यर्थं जलधारा शिवप्रिया । घृतधारा शिवे कार्या यावन्मन्त्रसहस्रकम् ॥
तदा वंशस्य विस्तारो जायते नात्र संशयः । प्रमेहरोगशान्त्यर्थं प्राप्नुयात् मानसेप्सितम् ॥
केवलं दुग्धधारा च सदा कार्या विशेषतः । शर्करामिश्रिता तत्र यदा वुद्धिर्जडा भवेत् ॥
श्रेष्ठा बुद्धिर्भवेत् तस्य कृपया शङ्करस्य च । सार्षपेणैव तैलेन शत्रुनाशो भवेदिह ॥
मधुना यक्ष्मराजोऽपि गच्छेद्वै शिवपूजनात् । पापक्षयार्थी मधुना निर्व्याधिः सर्पिषा तथा ॥
जीवनार्थी तु पयसा श्रीकामीक्षुरसेन वै । पुत्रार्थी शर्करायास्तु रसेनार्चेच्छिवं तथा ॥
महालिङ्गाभिषेकेण सुप्रीतः शङ्करो मुदा । कुर्याद् विधानं रुद्राणां यजुर्वेदविनिर्मितम् ॥

१०) वालग्रहोपशान्त्यर्थमेकावृत्तिमुदीरयेत् । उपसर्गस्य शान्त्यर्थं त्रिरावृत्तिः पठेन्नरः ॥
ग्रहोपशान्त्यै कर्तव्या पञ्चावृत्तिर्वरानने । महाभये समुत्पन्ने सप्तावृत्तिमुदीरयेत् ॥
नवावृत्या भवेच्छान्तिर्वाजपेयफलं लभेत् । राजवश्यै विभूत्यै च रुद्रावृत्तिमुदीरयेत् ॥
रुद्रैस्त्रिभिः कामसिद्धिर्वैरिहानिश्च जायते । रुद्रैः पञ्चभिःशत्रुश्च तथा स्त्रीवश्यतामियात् ॥
रुद्रैः सप्तभिः सङ्ख्याभिः श्रियमाप्नोति मानवः । नवरुद्रैः पुत्रपौत्र-धन धान्य-समन्वितः ॥
राजभीति-विनाशाय वैरस्योच्चाटनाय च । धर्मार्थकाममोक्षाणां साधनाय ततः परम् ॥
अल्पमृत्युविनाशाय वैरस्योच्चाटनाय च । राजवृत्तिप्रदेयाय महारुद्रैकसंख्यया ॥
त्रिभिश्चैव महारुद्रै राज्यलाभः प्रसाध्यते । सप्तभिश्च महारुद्रैः पुनर्जन्म न विद्यते ॥
अतिरुद्रैकसंख्येन देवत्वं प्राप्नुयान्नरः । डाकिन्यादिभये प्राप्ते एकावृत्तिं जपेन्नरः ॥
भूतप्रेतपिशाचानां भये च गुणवृत्तिभिः । ग्रहदोषदशायाञ्च पञ्चावृत्तिं न संशयः ॥
ज्वरातिसारदोषादौ वातपित्तकफादिषु । सर्वरोगोपशान्त्यर्थं सप्तावृत्तिं पठेन्नरः ॥
असाध्यरोगनाशाय मनोऽभीप्सितकर्मणि । अल्पमृत्युविनाशाय तथारोग्याय वै नमः ॥

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

निष्कर्ष :- यसरी रुद्रीपाठ गर्दा रुद्राभिषेक पद्धति एवं हवनात्मक रुद्रपद्धतिमा बताइएका विधिविधान अनुरूप आशुतोष साम्वसदाशिवको आराधना, पूजन, अभिषेक, भजन आदि गरेमा भक्तमाथि भगवान् रुद्रको असीमकृपा बनीरहन्छ। भक्तले विभिन्न प्रकारका रोग शोक भूतप्रेत जनित बाधा खप्नु पर्दैन। यसरी नै श्रीमद्भागवत महापुराणमा[11] पनि 'विद्याको कामनाले भगवान् रुद्र र दाम्पत्य जीवनमा परस्पर प्रेम रही रहोस् भन्ने इच्छाले भगवती पार्वतीको उपासना गर्नु पर्दछ' भनिएको छ।

यस्तै वीरताको चाहना राख्ने व्यक्तिले रुद्रको उपासना गर्नु पर्दछ समेत उल्लेख गरिएको पाइन्छ। "वसुकामो वसून् रुद्रान् वीर्यकामोऽथ वीर्यवान्।" यदि कुनै कारण वश उक्त बाधा हट्न सकेन, फल पाइएन, चिताएको पुगेन भने मेरो पूर्वजन्म जनित पापको कारण यस्तो भैरहेको छ भन्ने कुरो बुझ्नु पर्दछ र उक्त बाधालाई हटाउन रुद्रीपाठ या शिवमहिम्नस्तोत्र पाठ गराई रहनु पर्दछ। अविश्वास गर्नु हुदैन। किनकि भनिएको छ- 'भगवान् शंकर[12] भन्दा ठूला देवता अरु छैनन्। शिवमहिम्नस्तोत्र सदृश प्रभावपूर्ण अन्य स्तोत्र छैन। अघोरमन्त्र भन्दा शक्तिशालीमन्त्र अरु छैन भने आँखा देखाउने गुरुवाहेक संसारमा अन्य कुनै महत्त्वपूर्ण व्यक्तित्व हुदैनन्।' तसर्थ यी चार विषयवस्तु आ-आफ्ना स्थानमा महत्वपूर्ण रहेका छन्। भट्टभास्कराचार्य द्वारा लिखित रुद्रनमक भाष्यले पनि स्पष्ट गर्दै भनेको छ केवलरुद्राध्यायको पाठ या जपवाट नै सम्पूर्ण मनले चिताएको कामना पूर्ण गर्न सकिन्छ। "अस्य रुद्राध्यायस्य जपमात्रेणैव सर्वसिद्धिः।" यसरी नै सूत संहिताले पनि उक्त कुराको पुष्टि गर्दै भनेकोछ- "रुद्रजापी विमुच्येत महापातकपञ्जरात्। सम्यग्ज्ञानं च लभते तेन मुच्येत बन्धनात्॥ अनेन सदृशं जप्यं नास्ति सत्यं श्रुतौ स्मृतौ॥" अर्थात् रुद्रीपाठसदृश श्रुति-स्मृतिमा वर्णन गरिएको अन्य कुनै मन्त्र छैन। यस क्रियाद्वारा सवै प्रकारका बाधा शान्त गर्न सकिन्छ। किं वहुना, रुद्रपाठको फल अनन्त छ। जसको वर्णन गरेर सकिदैन। शास्त्रमा भनिएकोछ- जसले रुद्रीपाठ लाई हृदयमा धारण गर्दछ उच्च स्वरले रुद्र पाठ गर्दछ भने त्यो साक्षात् रुद्र स्वरूप हुन्छ। जसलाई वायुपुराणले समेत पुष्टि गरेकोछ- 'मम भावं समुत्सृज्य यस्तु रुद्राञ्जपेत् सदा। स तेनैव च देहेन रुद्रः सञ्जायते ध्रुवम्॥' उक्त अभिषेकात्मक, जपात्मक र हवनात्मक रुद्रीपाठ धार्मिक पुस्तक आन्हिक एवं रुद्र याग पद्धतिमा बताइएका विधान या अन्य कुनै प्रामाणिक पूजन पद्धितिको आधारमा रुद्रसूक्तका मन्त्रको प्रयोगगर्दै त्यसका जानकार (आधिकारिक) वैदिक (विद्वान्) व्राह्मणहरूवाट गराउनु पर्दछ। अभिषेक, पूजन आदि कृत्य समाप्त भईसकेपछि पाठकर्ता वैदिक ब्राह्मणलाई दक्षिणा र भोजन अवश्य गराउनु

११) यज्ञं यजेत् यशस्कामः कोशकामः प्रचेतसम्। विद्याकामस्तु गिरिशं दाम्पत्यार्थमुमां सतिम्॥ भा.२।३।७
१२) महेशान्नापरो देवो महिम्नो नापरास्तुतिः। अघोरान्नापरो मन्त्रो नास्ति तत्त्वं गुरोः परम्॥
(शिव-महिम्न-स्तोत्र)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

पर्दछ । जसको फल अनन्त[१३] भनिएको छ । त्यसो नगरे सवै पुण्यफल पाठकर्ता ब्राह्मणको भागमा पर्दछ । यजमानले केही पाउदैन । यो वैदिक एवं सनातनदेखि नै चलीआएको विधान हो । शिवपूजन भक्ति, विश्वास र आस्थापूर्वक[१४] गर्नुपर्दछ । यसले सर्वारिष्ट शान्ति गर्नुका साथै आफ्नो, परिवारको र राष्ट्रको शान्ति (उत्थान) मा समेत टेवा पुऱ्याउँदछ । अन्तमा शिवसायुज्य प्राप्त गराउनुका साथै भक्तको यो लोक र परलोक दुवै सुधिन्छ, भनिएकोछ -

सनातने वर्त्मनि साधुतिष्ठतामयं हि पन्था गृहमेधिनां मतः ।
अनेन गच्छन्नियतं महात्मनामिमं च लोकं परमं च विन्दति ॥

---

१३) सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे । सहस्रगुणमाचार्ये त्वनन्तं वेदपारगे ॥ (मनुस्मृति)
१४) मन्त्रे तीर्थे द्विजे दैवे दैवज्ञे भेषजे गुरौ । यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥
(आचारग्रन्थ)

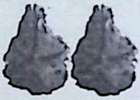

(क) <u>अमृत-संजीवनी मन्त्र</u> :-
ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं, त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनं, भर्गोदेवस्य धीमहि ।
उर्व्वारुकमिवबन्धनात् , धियो यो नः प्रचोदयात् , मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥
(तन्त्रसार)

(ख) <u>पूजन-निषेध</u> :-
नाक्षतैरर्चयेद् विष्णुं न तुलस्याविनायकम् ।
दूर्वया न यजेत् दुर्गां न शम्भुं शङ्खवारिणा ॥ (नित्यकर्म पूजाप्रकाश)

(ग) <u>वाद्य-विशेष</u> :-
(i) शिवागारे झल्लकं च सूर्यागारे च शङ्खकम् ।
दुर्गागारे वंशवाद्यं मधूरीं (वीणां) न च वादयेत् ॥ नि.सि.पृ.२४४
(ii) महास्वनं तु यो दद्यात् शङ्खयुग्मं शिवालये ।
युगकोटिशतं साग्रं शिवलोके महीयते ॥ वीरमित्रोदय पृ.२२२

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

ॐ श्रीअर्धनारीश्वराय-साम्बसदाशिवाय नमः

नमः शिवाभ्यां वृषवाहनाभ्यां
विरञ्चि-विष्णिवन्द्र-सुपूजिताभ्याम् ।
विभूति-पाटीर-विलेपनाभ्यां
नमो नमः शङ्कर-पार्वतीभ्याम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmand

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

तृतीय खण्ड

श्रीपिण्डेश्वर-महारुद्रोत्पत्ति-महिमा :-

नीहार-शैल-शिखरे वसन्तं विजये-पुरे ।
रुद्राक्षारण्य आसीनं पिण्डेश्वरमहं भजे ॥

कुनै एक कल्पमा भगवान् शिव स्वयं आफूद्वारा स्थापित रुद्राक्षका वृक्षले भरीभराउ भएको यस शीतशैल-विजयपुरमा आई निर्गुण रूपमा गुप्त रूपले बस्न थाल्नुभयो । यहाँको रमणीय स्थानले गर्दा उहाँलाई अन्यत्र जान मन लागेन र उहाँ स्थायीरूपले यहीं बस्न थाल्नुभयो । त्यो कुरो ब्रह्मादि देवताहरूले थाहा पाये र भगवान् रुद्रको दर्शन गर्न यसै ठाउँमा आई बसे एवं भगवान् आशुतोष शिवको पूजन-भजन गर्न थाले । देवताहरूको यस क्षेत्रमा ठूलो घुइँचो लागेको देखेर विश्वकर्माले[1] यसक्षेत्रमा अनेक प्रकारका रंगविरंगी महल, मणिमाणिक्यले युक्त भएका घरहरू बनाई दिए । जसले गर्दा देवताहरूलाई बस्न सजिलो भयो । उनीहरू नित्य भगवान् रुद्रको पूजन गरी बसे । बस्दाबस्दै धेरै समय व्यतीत भयो र स्वर्ग लगायत सबै देवलोक खाली भयो । यो देखेर भगवान् रुद्रले सबै द्यौ-द्यौतालाई आ-आफ्नो लोकमा जाऊ र आ-आफ्नो काम गर भनी विदा दिनुभयो । यसरी समय वित्दै गयो । तत्पश्चात् केही कल्प वितेपछि दानवहरू जप तप गरी निकै शक्तिशाली भए र इन्द्रादि देवताको लोकलाई आफ्नो बसमा पारे । देवताहरूलाई लखेटे । देवताहरू डराएका हुनाले पहिले ब्रह्माकहाँ गए र आफ्नो व्यथा सुनाए । ब्रह्माले विष्णु भएका ठाउँमा सबै द्यौतालाई लगे । देवताहरूले आफ्नो पीडा त्यहाँ पनि पोखे । देवताको कष्टपूर्वकको वचन सुनी विष्णुले उपायको रूपमा समुद्र मन्थनको सुझाव दिनुभयो, तर त्यसका लागि तिमीहरूले दानवलाई समेत सहभागी गराउनु पर्दछ । त्यस मन्थनवाट अमृत निस्कन्छ । अमृत पान गरेपछि मात्र तिमीहरू अमर हुनेछौ र दानवजातिलाई परास्त गर्न सक्नेछौ । अर्को कुनै उपाय छैन भनी, उपदेश दिनुभयो । त्यसपछि देव-दानवको आपसी सहयोगमा समुद्रमन्थन हुन थाल्यो । त्यसवाट अनेक प्रकारका वस्तु सुरा-सुन्दरी, लक्ष्मी, कामधेनु गाई, कालकूट विष आदि निस्किए । जसलाई कुनै न कुनै देवता/दानवले ग्रहण गरे । कालकूटलाई भगवान शंकरले

१) ततस्तेषां निवासाय विजयाख्यं पुरं महत् । तस्मिन् शैलेन्द्र शिखरे निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ रु.मा.११/२३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: I

कण्ठमा धारण गर्नुभयो । अन्तमा अमृतको[2] कलश लिई भगवान् धन्वन्तरीको प्राकट्य भयो । अत सो घडालाई दुवै पक्षले लिन प्रयास गर्दै पहिले म, पहिले म खान्छु भन्न थाले । सोही अवसरमा भगवान् विष्णुले सवैलाई लट्ठ पार्ने मोहिनीरूप धारण गरी त्यो अमृतमय कलश आफ्नो हातमा लिनुभयो र दुवैतर्फका योद्धाहरूलाई आ-आफ्नो पङ्तीमा वस्न भन्नुभयो । अनि त्यस अमृतलाई कपडाले छानी त्यसवाटउत्पन्न नौनीलाई अलग राखी दैत्यहरूलाई, रक्सीपान गराउदै, उनीहरुलाई छकाउँदै सवै अमृत देवताहरूलाई पिलाई दिनुभयो र देवताहरूलाई अजर-अमर वनाई दिनुभयो । त्यसपछि देवदानवको ठूलो युद्ध भयो । अमृतपान गरेका देवता अमर (कहिले नमर्ने) भएकाले, उनीहरूले दानवलाई जिते र आफ्नो लोकलाई पुनः प्राप्त गरे । अनि हर्षित भएका देवताहरूले उक्त कपडा छान गरिएको अमृत नौनीको[3] डल्लोलाई यस रुद्राक्षारण्यले युक्त भएको विजयपुर नामक स्थानमा पिण्डाकार (पिण्डो) वनाई पिंडाकार स्वरूपमा अमृत लिंग स्थापित गरे । त्यसमा भगवान् सदाशिव रुद्रले प्रवेश गर्नुभयो र सवैका लागि दर्शनीय हुनुभयो । उक्त अमृतपिण्डको आकृति पिण्डाकार भएकाले उक्त शिवलिंगको नाम पिण्डेश्वर रुद्र या पिण्डेश्वर (वावा) समेत राखियो । यो भन्दा पहिले[4] उक्त निर्गुण शिव महेश्वर रुद्रका नामले चिनिनु हुन्थ्यो । यसरी पिण्डेश्वर रुद्रको उत्पत्ति भयो । तत्पश्चात् ती दानवविजयबाट हर्षित देवदेवताहरूले भगवान् पिण्डेश्वर महादेवको विधिविधानपूर्वक पूजन गरे । अनि पिण्डेश्वर रुद्रका चारैतिर देवताहरूले- गणेश, कुमार-कार्तिकेय, दक्षिणामूर्ति, सभापति, चण्डेश, उमा र स्कन्दले युक्त भएका भैरवको समेत स्थापना गरे । यसरी नै रुद्रवाहन नन्दी र पराम्वा भगवती वालाम्वाको पनि स्थापना गरे । जसमा भगवती पार्वती प्रविष्ट भएर रहनु भयो । यसरी उक्त रुद्रगण स्वरूप देवमूर्तिको स्थापना गरिसकेपछि अरु सवै देवीदेवताले भव्यताका साथ भगवान् पिण्डेश्वर वावाको पूजन गरे । तत्पश्चात् मनुष्यले पनि भगवान् पिण्डेश्वरको पूजा गर्न प्रारम्भ गरे । यसरी देव-दानव एवं मानवद्वारा पूजित पिण्डेश्वर महारुद्र प्रसन्न हुनुभयो र सवैलाई इच्छाअनुसार वरदान दिई आ-आफ्ना धाममा पठाउनु भयो । आफू[5] स्वयं पिण्डेश्वर महादेव वालाम्वा भगवतीका साथमा मनुष्यको कल्याण

२) ततश्च मथ्यमाने तु दुग्धाब्धौ देवदानवै :। सञ्जातममृतं दिव्यं जरामृत्युविदारणम् ॥
दृष्ट्वा तदमृतं तेषां विवादः सुमहानभूत्। अहं पूर्वमहं पूर्वमिति तेषां प्रभाषताम् ॥
ततस्तु भगवान् विष्णुर्गृहीत्वाऽमृतभाजनम्। त्रिदशान् पाययामास वञ्चयित्वा तदाऽसुरान् ॥
तदा तदमृतं देवः कृत्वा वस्त्रेण गालितम्। पिष्टिं निष्क्रस्य नि : क्षिप्य पाययामास तान्सुरान् ॥ रु.मा.१२/३१-३४

३) ततस्तु तां सुधापिष्टिं गृहीत्वा त्रिदशास्तथा। पिण्डीकृत्य प्रहृष्टास्ते लिङ्गं चक्रुरनुत्तमम् ॥
तल्लिंङ्गं स्थापयामासु स्तस्मिन्नुद्राक्षकानने। स्थापयित्वा ततो लिंगं पूजयामासुरादरात् ॥
नाम चक्रे ततस्तस्य पिण्डेश्वर इति प्रभो। सुधापिण्डीकृतो यस्मात् पिण्डेश्वर इति स्मृतः ॥

४) पिण्डेश्वराख्यामापन्नस्ततः प्रभृति शंकरः। तस्मिन् रुद्राक्षकान्तारे स्थिरोभूत् त्रिपुरान्तकः ॥

५) ब्रह्माण्डं पिण्डमित्युक्तं तस्यायं यत ईश्वरः। तेन पिण्डेश्वर इति ख्यातः पूर्वं महेश्वरः।
तदा प्रभृति देवेशस्तस्मिन् रुद्राक्षकानने। राजते लिङ्गरूपेण वालाम्वासहितः प्रभुः ॥ हि.ख., रु.मा.अ.१२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmand

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

गर्ने हेतुले रुद्राक्षारण्यले भरीभराउ यस विजयपुरक्षेत्रमा विराजमान हुनुभयो ।

श्रीपिण्डेश्वर-स्वयंभूलिङ्ग :- पिण्डेश्वर रुद्रलिंग स्वयंभूलिङ्ग हो । यो देवताहरूद्वारा स्थापना गरिएको भएपनि रुद्राक्षकाननमा स्वयं रुद्र वालाम्वासहित आफ्ना इच्छाले पूर्वकालदेखि नै विराजमान हुनुभएको हो । तसर्थ यो लिंग स्वयंभूलिङ्गस्वरूप नै हो । किनकि देवताहरूले अमृतपिण्डमय शिवलिंग स्थापित गर्नुभन्दा पहिलेदेखि नै महेश्वर-रुद्रको नामले उहाँ यस स्थानमा विराजमान हुनुभएको हो र सोलिंग स्वयंभूलिङ्गको लक्षणले युक्त भएको छ । तसर्थ पिण्डेश्वर शिवलिंगलाई स्वयंभूलिंग (आफैं उत्पत्ति भएको) कसैले नबनाएको भन्दा केही अत्युक्ति हुँदैन । स्वयंभूलिंगकोलक्षण शास्त्रमा यसरी वर्णन गरिएको छ - नानाछिद्रसुसंयुक्तं नानावर्णसमन्वितम् । अदृष्टमूलं यल्लिंगं कर्कशं भुवि दृश्यते । तत् लिंग तु स्वयंभूतमपरं लक्षणाच्युतम् । स्वयम्भूलिंगमित्युक्तं तच्च नानाविधं स्मृतम् ॥ शिव म.पुराण अर्थात् स्वयंभूलिंग-अनेक प्वाललेयुक्त, अनेक वर्णलेयुक्त, जसको मूलभागको थाहा हुदैन, जो खस्रो हुन्छ र पृथिवीमा रहेको हुन्छ, यस्तो लिंगलाई स्वयंभूलिंग भनिन्छ । अतः यी सवै लक्षण पिण्डेश्वर शिवलिंगमा घटित हुन्छन् । किनकि यहाँको शिवलिंगमा छिद्र छन्, जसको मूल भाग (लिंगकोअर्घा) ३,४ हात तल खने पनि पत्ता लागेन, हेर्दा खस्रो ढुंगाको लिंग छ, त्यो पनि भुईमा नै छ भने यो साक्षात् स्वयं उत्पन्न-स्वयंभूलिंग हो भन्ने कुरो प्रमाणित हुन्छ । तसर्थ यस्ता स्वयंभू पिण्डेश्वर-महारुद्रको पूजन, भजन र प्रसाद ग्रहण गर्नाले अनन्त फलको प्राप्ति हुन्छ ।

श्रीपिण्डेश्वर-महारुद्रमहिमा :- भारतको दक्षिण प्रदेशको 'कुम्भकोण' स्थानमा वस्ने द्रविडवंशीय एक अविवाहित ५१ वर्षीय वृद्धब्राह्मण, जसको नाम विष्णुमित्र थियो, एकचोटि तीर्थयात्रा गर्ने उद्देश्यले अनेक तीर्थस्थानको अवलोकन गर्दै यस रुद्राक्षारण्य विजयपुरस्थित पिण्डेश्वर रुद्रद्वारा सुशोभित स्थानमा आई पुगे । वालम्वा भगवतीसहित भगवान् पिण्डेश्वर (रुद्र) वावाको दर्शन गरी अत्यधिक मात्रामा हर्षित भए । केही समय वसिसकेपछि उनलाई यो स्थान औधि राम्रो लाग्यो, (मन पऱ्यो) । म भगवान् पिण्डेश्वरलाई खुशी पार्न तपस्या गर्छु भनी मनमा विचार गरी तपस्या गर्न थाले । पहिलो[६] महिना मध्यान्हमा फलाहार मात्र गरी तपस्या गरे । 'ॐ नमः शिवाय' पञ्चाक्षरी मन्त्रको जप गरी वसे । प्रतिदिन पिण्डेश्वर स्तोत्र १००८ पटक पाठ गर्न थाले । यसप्रकार स्तुतिगर्दै धेरै समयसम्म तपस्या गरीवसे । जुन[७] तपस्याको प्रभावले गर्दा पिण्डेश्वर महारुद्र भगवान् प्रसन्न हुनुभयो र वरदान माग भन्नुभयो ।

---

६) मासमेकं फलाहारः पञ्चाक्षरमनुत्तमम् । आमध्यान्हं जपन्मन्त्रं समाप्य विधिपूर्वकम् ॥
कृत्वा माध्यन्हिकं कर्म यथाविधि ततः परम् । इदं स्तोत्रं महापुण्यं पिण्डेश्वर मनः प्रियम् ॥
पठेदेकाग्रचित्तः सन्नष्टोत्तरसहस्रकम् । जगाम शरणं देवं पिण्डेश्वरमुमापतिम् ॥ रु.मा.

७) पिण्डेश्वर उवाच :- तुष्टेहं द्विजशार्दूल तपसा तव सुव्रत । वरं वरय भद्रन्ते यत्ते मनसि काङ्क्षितम् । रु.मा.अ.१३

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

विष्णुमित्रले[८] पनि मेरो मनमा तपाईंको अखण्डभक्ति बनिरहोस् भनी वरदान मागे । भगवान्[९] रुद्रले पनि 'तथास्तु' भन्नुभयो । तत्पश्चात् केही समय भगवान् पिण्डेश्वरको सेवामा बिताई ती ब्राह्मण विष्णुमित्र पुनः विभिन्न तीर्थस्थलको भ्रमण गर्दै आफ्नो घरतर्फ फर्किने क्रममा दक्षिण भारतको चिदम्बरम् क्षेत्रमा पुगे र त्यहीं नै उनको पार्थिव शरीर पनि शान्त भयो । त्यसपछि शिवगणका साथ आशुतोष भगवान् शिवको लोकमा पुगी शिवसायुज्य प्राप्त गर्दा भए । तसर्थ[१०] कुनै पनि व्यक्तिले पिण्डेश्वर महारुद्रको जीवनमा कमसेकम एकपटक भएपनि अवश्य नै दर्शन गर्नु पर्दछ । जीवनमा एक पटक भए पनि यदि कुनै व्यक्तिले पिण्डेश्वर रुद्रको दर्शन गर्दछ भने त्यो जीवन्मुक्त हुन्छ, त्यसमा संदेह गर्नु हुँदैन । यो रुद्राक्षारण्य माहात्म्यमा उल्लेख गरिएको वचन हो । यसरी नै एकसमय स्वयं भगवान् ब्रह्मा[११] संसारको सृष्टि गर्न थाल्नुभयो । तर उनमा सृष्टि गर्ने सामर्थ्य नै भएन । यसकारण उहाँ औंधी चिन्तित हुनुभयो र विजयपुरमा आई पिण्डेश्वर[१२] महारुद्रको शरणमा गई स्तुति गर्न थाल्नुभयो । जुन स्तुतिको प्रभावले पिण्डेश्वर महारुद्र प्रसन्न हुनुभयो र ब्रह्मालाई आफ्ना मनमा लागेका कुरा माग्न भन्नुभयो । ब्रह्माले सृष्टि गर्ने शक्ति माग्नु भयो र पिण्डेश्वरले पनि ठीक छ तिमीमा सृष्टि गर्ने शक्ति आउनेछ भनी वरदान दिनुभयो । जसको प्रभावले ब्रह्माले सम्पूर्ण चराचर विश्वब्रह्माण्डको सृष्टि गर्नुभयो । यो रुद्राक्षारण्य माहात्म्यमा वर्णन गरिएको छ । यस्ता ब्रह्मालाई समेत सृष्टिशक्तिको वरदान दिने पिण्डेश्वर[१३] महारुद्रको पूजन भजन सबै प्राणीले गर्नु पर्दछ । यस्तै ब्रह्माले पनि पिण्डेश्वर महारुद्रको वरदानको शक्तिबाट सम्पूर्ण उद्भिज्ज, अण्डज, स्वेदज र जरायुजआदि लगायत अन्य देवदेवता आदिको समेत सृष्टि गर्नुभयो । उत्पन्न भएका व्यक्तिको पालनपोषण-व्यवस्थापनको जिम्मा विष्णुको हुन्छ । अब विष्णुले त्यो कार्य गर्नुपर्ने भयो । तर विष्णु संसारको व्यवस्थापन र रक्षा गर्ने कार्यमा आफूलाई अशक्त भएको महसूस गर्न थाल्नुभयो । त्यसपछि उहाँ यस शीतशैल

८) विष्णुमित्र उवाच :-किं वृणे त्वां महादेव भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् । त्वत्पादकमले मेऽस्तु भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ रु.मा.
९) यत्र कुत्र स्थितो वाऽपि मद्भक्तस्त्वं भविष्यसि । देहान्ते मम सायुज्यं लप्स्यसे नात्र संशयः ॥ रु.मा.
१०) एवंप्रभाव : पिण्डेशो नृणां क्षिप्रप्रसादकृत् । तस्मादवश्यं द्रष्टव्यः श्रेयस्कामैः शरीरिभिः ॥
यदृच्छया सकृद्वापि जन्ममध्ये शरीरिणः । येन पिण्डेश्वरो दृष्टः स मुक्तो नात्र संशयः ॥ रु.मा.अ.१४
११) पुरा स्वयम्भूर्भगवान् सृष्टिकाल उपागते । न किञ्चिज्ज्ञातवान्ल्लोकान् स्रष्टुं मायाविमोहितः ॥ रु.मा.अ.१५
स विचार्य तदा देव शीतशैलमुपागतः । पिण्डेश्वरं समुद्दिश्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ रु.मा. अ.१५
पिण्डेश्वर उवाच :-किमर्थं तप्यते ब्रह्मन् किं ते मनसि वर्तते । तद्वृपुस्वाविशङ्केन ददामि तव वाञ्छितम् ॥
१२) ब्रह्मोवाच :-सृष्टोऽहं भवता देव प्रजाः स्रष्टुं महेश्वर । न ज्ञायते मया किञ्चित् प्रजा स्रष्टुं चतुर्विधाः ॥
अतस्तद्विषयं ज्ञानं देहि शक्तिं च मे प्रभो । त्वत्प्रसादेन देवेश ज्ञानवांछक्तिमांश्च सन् ॥ रु.मा. अ. १५
पिण्डेश्वर उवाच :-मत्प्रसादेन ते ब्रह्मन् लोकान्स्रष्टुं चराचरान् । ज्ञानशक्तिश्च बुद्धिश्च भविता नात्र संशयः ॥
१३) एवंप्रभावः पिण्डेशो ब्रह्मणोऽपि वरप्रदः । द्रष्टव्यः सर्वयत्नेन काङ्क्षमाणैः शुभं नरैः ॥ अ. १५,श्लो.४१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

पर्वतखण्डस्थित विजयपुरमा पिण्डेश्वरको समीपमा आई तपस्या गर्न थाल्नुभयो । जसको पुष्टि गर्दै रु.मा.मा भनिएको छ- असक्तः सर्व-लोकानां रक्षणायाम्बुजेक्षणः । शीतशैलेन्द्रमासाद्य पिण्डेश्वरसमीपत : । तपश्चचार परमं दिव्यं वर्ष सहस्रकम् ॥ रु.मा.अ.१६ । यसरी तपस्या गर्ने क्रममा वराहक्षेत्र चतराधाम भन्दा अलिकति माथि उत्तरतर्फ रुद्रवारी, भद्रवारी र तमोरीको संगमस्थल त्रिवेणी छ, त्यहाँ स्नानगरी, त्यहाँको निर्मल जल लिई विजयपुरस्थित पिण्डेश्वर रुद्र भए ठाउँमा आई "ॐ नमस्ते रुद्रमन्यवऽउतोतऽइषवे नमः । बाहुभ्यामुतते नमः ॥" लगायत-हवामहे पर्यन्त रुद्रीको ५ औं अध्यायको १६ (रुद्रसूक्त) मन्त्रद्वारा पिण्डेश्वरलाई स्नान गराउनुभयो र स्वयं खसेका रुद्राक्ष, विल्वपत्र, धत्तूरपुष्प आदिद्वारा विधिविधानपूर्वक पूजनगरी विभिन्न प्रकारले भगवान् पिण्डेश्वरको स्तुतिगान गर्नुभयो । यसरी विष्णुले भक्तिभावपूर्वक तपस्या एवं स्तुतिगान गरेकाले पिण्डेश्वर सन्तुष्ट हुनुभयो र भन्नुभयो- "वरं वरय भद्रं ते यत्ते मनसि काङ्क्षितम् । प्रसन्नस्तपसा तेऽहं वरं दातुमुपागतः ।" अर्थात् हे विष्णु वर माग । म तिमीवाट सन्तुष्ट भएँ । यो सुनेर भगवान् विष्णु हर्षले गद्‌गद् हुनुभयो र वरदान माग्नुभयो । मलाई सृष्टिको व्यवस्थापन एवं पालन गर्ने शक्ति प्राप्त होओस् । त्यसपछि भगवान् पिण्डेश्वर महारुद्रले भन्नुभयो- "मत्प्रसादेन तेशक्तिर्भविष्यति रमापते । यया शक्त्या समायुक्तो लोकाँस्त्वं पालयिष्यसि ॥" अर्थात् हे विष्णु, तिमीले मेरा वरदानको प्रभावले यो शक्ति प्राप्त गर्नेछौ । यसरी[१४] पिण्डेश्वर रुद्रवाट वर प्राप्तगरी प्रसन्न हुनुभएका विष्णुले जगत् पालनगर्ने शक्ति प्राप्त गरी पिण्डेश्वरको ठूलो महोत्सव गर्नुभयो । चैत्रशुक्ल प्रतिपदादेखि पूर्णिमापर्यन्त १५ दिन 'रथोत्सव' नामक उत्सव गर्नुभयो । तत्पश्चात् भगवान् पिण्डेश्वर महारुद्रद्वारा स्वयं स्नानार्थ स्थापित शिवगंगा (सेउती) तीर्थस्थलमा स्नान गरी विष्णु आफ्नो लोक (वैकुण्ठ) जानुभयो ।

त्यसपछि[१५] कार्तिकमहिनामा जगत् स्रष्टा ब्रह्माजी पुनः पिण्डेश्वरधाममा आउनु भयो र पूर्णिमाका दिन शालीधानको भुजाले सावधानीपूर्वक पिण्डेश्वरको पूजा गर्नुभयो । रुद्रमन्त्रद्वारा अभिषेक गर्नुभयो र कृत्तिकानक्षत्रमा पिण्डेश्वर महारुद्रको 'दीपोत्सव' (वत्तीवाल्नेकार्य) गरी पिण्डेश्वर महारुद्रलाई प्रसन्न तुल्याई, प्रसाद ग्रहणगरी आफ्नो धाम (ब्रह्मलोक) जानुभयो । केही[१६] समयपछि इन्द्र वरुण आदि देवताहरू पनि यस धाममा आए र पिण्डेश्वरको पूजन-भजन

१४) पिण्डेश्वरप्रसादेन परं हर्षमुपागतः । चकार कमलाकान्तः पिण्डेशस्य महोत्सवम् ।
वसन्तकाले सम्प्राप्ते चैत्रे मासि मनोहरे । शुक्लप्रतिपदारभ्य पौर्णमास्यवधि प्रभो ॥
रथोत्सवादिकं कृत्वा पिण्डेश्वरविनिर्मिते । शिवगंगाभिधे तीर्थे चक्रे चावभृथं ततः ॥ रु.मा.अ.१६

१५) ततो ब्रह्मा समागत्य कार्तिके मासि शोभने । पौर्णमास्यां महार्हेण शाल्यन्नेन महीयसा ॥
अभिषिच्य महादेवं पिण्डेश्वरमनन्यधीः । कृत्तिकायां चकाराथ महादीपोत्सवं विधिः ॥ रु.मा.अ.१६

१६) ततः सर्वे सुरश्रेष्ठा महेन्द्रवरुणादयः । पिण्डेश्वरं समाराध्य तत्प्रसादेन भूयसा ॥
दिक्पालत्वं समासाद्य महाविभवसंयुताः । दैत्य-दानव-रक्षांसि विजित्य वहुशो रणे ॥ रु.मा.अ.१६

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

गरे । त्यसको प्रतापले प्रत्येक दिशाका अधिपति समेत वने । यस्तै पिण्डेश्वरको दर्शन गर्न आउने क्रममा केही समयपछि इन्द्र, उपेन्द्र, अग्नि आदि देवता यस धाममा आये र माघे संक्रान्ति एवं माघी पूर्णिमाका दिन ठूलो उत्सव गरी शिवगंगामा समेत स्नान गरी वडो भक्तिभावका साथ पिण्डेश्वर महारुद्रको पूजागरी विभिन्न पक्वान्नको भोग लगाये र खुशी भएका भगवान् पिण्डेश्वर महारुद्रवाट आशीर्वाद प्राप्त गरी आ-आफ्नो लोकमा गए । यसरी अनेक देवदेवताहरूद्वारा पूजित भगवान् पिण्डेश्वरको माहात्म्य सुनाई सकेपछि सूतजी भन्नुहुन्छ- हे शौनकादि ८८ हजार ऋषिहरू हो, तिमीहरूले एकपटक भएपनि रुद्राक्षारण्य र पिण्डेश्वर महारुद्रको दर्शन अवश्य गर्नुपर्दछ । यो सुनेर शौनकादि ऋषिहरू विभिन्न तीर्थस्थलको भ्रमण गर्दै यस शीतशैलखण्ड-विजयपुरस्थित पिण्डेश्वर महारुद्रधाममा आईपुगे र वालाम्वा भगवतीका साथमा पिण्डेश्वर महारुद्रको दर्शनपूजन वडो भक्तिभावकासाथ गरे । रुद्राष्टाध्यायीका मन्त्रले अभिषेक गरे । अनेक प्रकारका रुद्रस्तोत्रद्वारा पिण्डेश्वरको स्तुतिगान समेत गरे । भगवान् पिण्डेश्वरको वरप्रसादका कारण अनेक मुखी रुद्राक्ष फलको प्राप्ति गरे । अन्तमा नैमिषारण्यक्षेत्र, आफ्नो धामतिर सवै फर्के । यसै प्रसङ्गमा पथिक कविको पुस्तकको अधारमा प्रस्तुत भगवान् पिण्डेश्वरको गजूरको र पिण्डेश्वर शिवलिंगको विषयमा वेला-वेलामा केही कुरा सुनिने गरेको पाइएको छ । भगवान् पिण्डेश्वरको गजूरवाट कहिले काही रात्रिको समयमा र कुनै विशेषपर्वको समयमा समेत उहिले नीलोज्योति निष्कने गर्दथ्यो । यसरीनै भगवान् पिण्डेश्वरको लिंग कस्तो रहेछ, विचार गरौं र भगवान् पिण्डेश्वरको लिंग वरिपरि जग हालौं । अलिक ठूलो व्यवस्थित मन्दिर निर्माण गरौं भन्ने मनसायले उहिलेका मान-महन्तहरुका पालामा २,४ हाथ जति शिवलिंगको ओरीपरि जग खने अरे, तर पिण्डेश्वरको लिंग पाथीभराको आकारमा उधैंतिर गोलाकार भएको र त्यो क्रमशःमोटो झन् मोटो हुदै फराकिलो भएको देखे अरे, अनि आश्चर्य मानी त्यस वेलाका मान-महन्तले भयभीत भई सामान्य जग मात्र हाली पुर्न लगाए अरे भन्ने कुरो कतै-कतै सुनिन्छ । तसर्थ अहिले पनि मुख्य मन्दिरको ओरीपरि अन्य कुनै सेठ, मान-महन्त, स्वयंसेवी संस्थाआदिले समेत पुनः त्यसको उत्खनन गरी व्यवस्थित जग हाल्ने र मन्दिर रहेको भाग ठूलो पार्ने साहस गर्न सकेका छैनन् ।

यसरी यो शीतशैल-विजयपुरस्थित पिण्डेश्वर महारुद्रको धाम व्रह्मा, विष्णु, इन्द्र, वरुण, ऋषि, महर्षि एवं मनुष्यको समेत तपोभूमि रहेको र यो क्षेत्रमात्र रुद्राक्षारण्यनामले विभूषितभई कहलिएको स्थान पनि हो । यसको अतिरिक्त यस पिण्डेश्वरधामको ठीक पश्चिमतर्फ वाग्देवी (सरस्वती) द्वारा स्थापित एक सरोवर छ । जसमा देवी सरस्वतीले स्वयं स्नान गर्नुभएकोले यो पुण्य तीर्थस्थल हो । यस सरोवरको केही माथि पश्चिमतर्फ भगवती सतीदेवीको दाँत पतन भएको शक्तिपीठ छ । जसलाई दन्तकाली भगवतीको नामले चिनिने गरिन्छ । यहाँ नवरात्रमा ठूलो मेला लाग्दछ । पिण्डेश्वर वावाधामदेखि केही उत्तर यसै

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

शीतशैलमा बूढासुब्वा/एकलव्य/किरातेश्वर (राई, लिम्बू, मगर, किराती आदि)को मन्दिर भनी चिनिने गरेको पुण्यस्थल छ। योभन्दा उत्तरतर्फ केहीमाथि अनेक सखुवा, सालकावृक्षद्वारा आच्छादित पञ्चकन्याको रमणीय मन्दिर छ। त्यसका साथमा पाथिभरा भगवतीको मन्दिर समेत रहेको छ। जो धार्मिक एवं पर्यटकीय दृष्टिले महत्वपूर्ण स्थान मानिन्छ। जहाँ वनभोज-कार्यक्रम एवं विभिन्न धार्मिक कार्य अत्यधिक मात्रामा भई नै रहन्छन्।

यस क्षेत्रको वारेमा अनेक प्रकारका ऐतिहासिक प्रमाण र किंवदन्तीहरू भेटिने एवं सुनिने गर्दछन्। कसैको अनुसार यो पाण्डवहरुको यज्ञभूमि वेदीपुर हो भने ऐतिहासिक प्रमाणको आधारमा श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले नेपाल एकीकरण गर्नु भन्दा पहिले वि.सं ४७० तिर यो सेनवंशीय शाशकको राज्यको थलोको रूपमा समेत चिनिने गरेको क्षेत्रपनि हो। यसको अतिरिक्त यस क्षेत्रका वारेमा केही तुक्का/जनवोली अनुसार "अंधेर नगरी चौपट राजा, टकासेर भाजी, टकासेर खाजा।" यसरी नै "भताभुङ्गे राजा लथालिंगे मन्त्री, चौपट चन्द्रेकाजी, डवकेविचारी।" आदि कुरा समेत जोडिएका पाइन्छन्। जसको प्रमाण स्वरूप अहिले पनि पंचकन्या मन्दिर भन्दा केही उत्तर तर्फ "भताभुङ्गे राजाको गढी" भन्ने सेनवंशीय राज्यको अवशेष स्थलको रूपमा (स्मारक-स्थल) रहेको पाइन्छ।

यसरी[१७] पौराणिक, ऐतिहासिक एवं पर्यटकीय मान्यताले परिपूर्ण यस शीतशैल-विजयपुर क्षेत्रको वर्णन जतिगरेपनि अधूरै रहन्छ। यो क्षेत्र वास्तवमा हरिहरक्षेत्र भएकाले यहाँ आई, एकपटक भएपनि भगवान् पिण्डेश्वरको नाम उच्चारण गरेमा व्यक्तिको उन्नति भई नै रहन्छ। अवनति कहिल्यै हुँदैन भनी रु. मा. का वचनले पुष्टि गरेको हुँदा त्यसको सत्यतामा विश्वास गर्नु पर्दछ।

शिव-पंचाक्षरीमन्त्र-महिमा :- शिव-पंचाक्षरीमन्त्र भनेको-शिवजीको "न-मः शि-वा-य" यी ५ अक्षरले युक्त भएको मन्त्रलाई वुझाउँछ। यसमा प्रणव-ॐकार शुरुमा लगाइयो भने यो शिव-षडक्षरीमन्त्र हुन्छ र यसको स्वरूप "ॐनमः शिवाय" हुन्छ। प्रणव[१८] दुईप्रकारको हुन्छ। १-सूक्ष्म, २-स्थूल। सूक्ष्म-प्रणव ॐकारलाई भनिन्छ भने स्थूल-प्रणव-पंचाक्षरी मन्त्र-"नमः शिवाय"लाई भन्ने गरिन्छ। जसलाई शिवमहापुराणले पुष्टि गरेको छ। पंचाक्षरी मन्त्रको प्रयोग गर्दा शिव[१९]शब्दलाई चतुर्थी विभक्तिको एकवचन-'शिवाय' मा राखी 'नमः' शब्दको प्रयोग गरी गर्नु पर्दछ। अर्थात् 'नमः शिवाय' यसरी शिव पंचाक्षरी मन्त्रको प्रयोग गर्नु पर्दछ भनी पुराणमा उल्लेख गरेको पाइन्छ। जसलाई स्थूल प्रणव भनिन्छ। केवल ॐकार मात्र प्रयोग गरेमा सूक्ष्म प्रणव भनी जान्नु पर्दछ। दुवैमा यही भिन्नता छ। सिद्धि प्राप्तिका निमित्त सधैं प्रणव-

---

१७) पिण्डेश्वर इति क्वापि कदाचिद् येन केन वा। कीर्तितश्चेत् प्रसन्नः सन् स्वसायुज्यं ददात्युमे॥
पिण्डेश्वरं कीर्तयतां नास्ति क्वापि पराभवः। पिण्डेश्वरसमो देवो नास्ति लोकत्रये प्रिये॥ रु.मा.अ.१६

१८) प्रणवं द्विविधं प्रोक्तं सूक्ष्म-स्थूलविभेदतः। सूक्ष्ममेकाक्षरं विद्यात् स्थूलं पंचाक्षरं तथा॥

१९) शिवनाम नमः पूर्वं चतुर्थ्यां पंचतत्त्वकम्। स्थूलप्रणवरूपं हि शिवपंचाक्षरं द्विजाः॥

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

ॐकार सहित शिव पंचाक्षरी मन्त्रको जप गर्नु पर्दछ । किनकि प्रणव नै सम्पूर्ण सिद्धिको मूल वीज मन्त्र हो । वेद[२०] र शिवागममा यो षडक्षरी स्वरूप छ । शिव त्रिगुण भन्दा माथि हुनुहुन्छ । सूक्ष्म प्रणव नै वेदको सारतत्त्व हो र अनेक प्रकारको सिद्धि प्राप्तीको मूलमन्त्र पनि हो । यसै क्रममा शिवमहापुराण वा.सं. उत्तरभागमा उक्त मन्त्रको महत्त्ववारे यसरी वर्णन गरिएको पाइन्छ -

वहुत्वेपि हि मंत्राणां सर्वज्ञेन शिवेन यः । प्रणीतो विमलो मन्त्रो न तेन सदृशः क्वचित् ॥
सांगानि वेदशास्त्राणि संस्थितानि षडक्षरे । न तेन सदृशस्तस्मात् मन्त्रोऽप्यस्त्यपरः क्वचित् ॥
सप्तकोटिमहामन्त्रैरुपमन्त्रैरनेकधा । मन्त्रः षडक्षरो भिन्नः सूत्रं वृत्यात्मना यथा ॥
शिवज्ञानानि यावन्ति विद्यास्थानानि यानि च । षडक्षरस्य सूत्रस्य तानि भाष्यं समासतः ॥
किं तस्य बहुभिर्मन्त्रैः शास्त्रैर्वा बहुविस्तरैः । यस्योम्नमः शिवायेति मन्त्रोऽयं हृदिसंस्थितः ॥
तेनाधीतं श्रुतं तेन कृतं सर्वमनुष्ठितम् । येनोम्नमः शिवायेति मंत्राभ्यासः स्थिरीकृतः ॥
नमस्कारादिसंयुक्तं शिवायेत्यक्षरत्रयम् । जिह्वाग्रे वर्तते यस्य सफलं तस्य जीवनम् ॥
अन्त्यजो वाऽधमो वापि मूर्खो वा पंडितोऽपि वा । पंचाक्षरजपे निष्ठो मुच्यते पापपंजरात् ॥
इत्युक्तं परमेशेन देव्या पृष्टेन शूलिना । हिताय सर्वमर्त्यानां द्विजानां तु विशेषतः ॥ अ. १२

उक्त उद्धरणद्वारा शिवपंचाक्षरी मन्त्रको महत्त्व स्पष्ट हुन्छ । जसको जप एवं पाठ गरेमात्र व्यक्तिको सवै पाप नष्ट हुन्छ ।

श्रीपिण्डेश्वर-महारुद्र-दर्शन-पूजन-फल :- अमृततत्त्वद्वारा निर्मित वालाम्वा भगवती (पार्वती) एवं साक्षात् रुद्रब्रह्मद्वारा सुशोभित, भगवान् पिण्डेश्वरको दर्शन एवं पूजनफल वर्णनगरेर सकिदैन । जसको धेरैजसो वर्णन पहिले नै गरी सकिएको छ । यसको अतिरिक्त पिण्डेश्वरको जुन व्यक्तिले भक्तिभावपूर्वक पूजन गर्दछ, त्यसले सबै प्रकारको सिद्धि प्राप्त गर्दछ । बोल्नमा चतुरो हुन्छ । भक्तको रोग, शोक, दुःख आदि सवै नाश भएर जान्छन् । राम्रा-राम्रा गुण, सद्विचार पूजकका मनमा आउने गर्दछन् । तसर्थ पिण्डेश्वर महारुद्रको पूजन गरी साधकले आफ्नो कल्याण गर्नु पर्दछ ।

शिवमहापुराण एवं रुद्राक्षारण्य माहात्म्यमा पनि पिण्डेश्वर पूजनको फल श्रुति यसरी व्यक्त गरिएको पाइन्छ-

---

२०) पंचाक्षरजपेनैव सर्वसिद्धिं लभेन्नरः । प्रणवेनादिसंयुक्तं सदा पंचाक्षरं जपेत् ॥
वेदे शिवागमे चायमुभयत्र षडक्षरे । सर्वेषां शिवभक्तानामशेषार्थप्रसाधकः ॥
तदल्पाक्षरमर्थाढ्यं वेदसारं विमुक्तिदम् । आज्ञासिद्धमसंदिग्धं वाक्यमेतत् शिवात्मकम् ॥
नानासिद्धियुतं दिव्यं लोकचित्तानुरंजकम् । सुनिश्चितार्थं गंभीरं वाक्यं तत् पारमेश्वरम् ॥
मन्त्रं सुखमुखोच्चार्यमशेषार्थप्रसिद्धये । प्राहोम्नमः शिवायेति सर्वज्ञः सर्वदेहिनाम् ॥
तद् वीजं सर्वविद्यानां मंत्रमाद्यं षडक्षरम् । अतिसूक्ष्मं महार्थं च ज्ञेयं तद् वटवीजवत् ॥
देवो गुणत्रयातीतः सर्वज्ञः सर्वकृत् प्रभुः । ओमित्येकाक्षरे मन्त्रे स्थितः सर्वगतः शिवः ॥
ईशानाद्यानि सूक्ष्माणि ब्रह्माण्येकाक्षराणि तु । मन्त्रे नमः शिवायेति संस्थितानि यथाक्रमम् ॥
मन्त्रे षडक्षरे सूक्ष्मे पंचब्रह्मतनुः शिवः ॥ शिव म.पु. वा सं.७ उत्तरभाग अ.१२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

नमस्कारं ततः कृत्वा परिवारगणै : सह । प्रहर्षमतुलं लब्ध्वा कार्यं कुर्यात् यथासुखम् ॥
एवं यः पूजयेद् नित्यं शिवभक्तिपरायणः । तस्य वै सकलासिद्धिर्जायते तु पदे पदे ॥
वाग्मी स जायते तस्य मनोभीष्टफलं ध्रुवम् । रोगं दुःखं च शोकं च ह्युद्वेगं कृत्रिमं तथा ॥
कौटिल्यं च गरं चैव यद्यद्-दुःखमुपस्थितम् । तद् दुःखं नाशयत्येव शिवः शिवकरः परः ॥
कल्याणं जायते तस्य शुक्लपक्षे यथा शशी । बर्द्धते सद्गुणस्तत्र ध्रुवं पिंडेशपूजनात् ॥
पिण्डेश्वरं कीर्तयतां नास्ति क्वापि पराभवः । रुद्राक्षारण्य-सदृशं नास्तिक्षेत्रं महीतले ॥
पिण्डेश्वरस्य देवस्य माहात्म्यं परमद्भुतम् । श्रृण्वतां सर्वपापघ्नं सर्वकामफलप्रदम् ॥
यस्मै कस्मै न वक्तव्यं गोपनीयं प्रयत्नतः । शिवभक्ताय दातव्यं शिवपूजापराय च ॥
इति ते सर्वमाख्यातं यत्पृष्टोहं त्वया प्रिये । पिण्डेश्वरस्यमाहात्म्यं सर्वसौभाग्यदायकम् ॥

अमृतपिण्ड-श्रीपिण्डेश्वर-महारुद्र-षट्-स्तुति

ब्रह्मा, विष्णु एवं विष्णुमित्रद्वारा प्रार्थना गरिनुभएका स्कन्दपुराण अन्तर्गत हिमाद्रि खण्डोक्त रुद्राक्षारण्य माहात्म्यमा उल्लेखित अमृतपिण्ड आशुतोष भगवान् श्रीपिण्डेश्वर महारुद्रको, ६ प्रकारको (नेपालीमा अर्थसहित) स्तुति यसप्रकार रहेको छ -

ब्रह्माकृत-श्रीपिण्डेश्वर-महारुद्र-स्तुति संख्या - १

ब्रह्मोवाच :-विश्वेश्वर, विश्वात्मक पश्वादिषु सततसन्ततानन्त ।
निश्वासनिर्मितागम पिण्डेश्वर पाहि चण्डिकारमण ॥१॥
सीमातीत गुणार्णव सामादिकनिगमवेद्य निखिलाद्य ।
सोमाङ्कुराङ्क शङ्कर पिण्डेश्वर पाहि चण्डिकारमण ॥२॥
ताराधीश्वर सप्रभ हारायितभुजगराज रवितेजः ।
माराहित वीरार्चित, पिण्डेश्वर पाहि चण्डिकारमण ॥३॥
बालारुणारुणजट लीलाधृतदिव्यदेह जितमोह ।
बालाम्बिकामनोहर पिण्डेश्वर पाहि चण्डिकारमण ॥४॥
विद्यामय हृद्याशय, विद्यावैशद्यवेद्य निरवद्य ।
पञ्चानन वृषवाहन पिण्डेश्वर पाहि चण्डिकारमण ॥५॥
ज्ञानयोगघन शिव पञ्चाशद् वर्णरूप धुतपाप ।
पञ्चाक्षरान्तरचर पिण्डेश्वर पाहि चण्डिकारमण ॥६॥
बालेन्दुमुकुट दृक्तटफलेक्षण-दहनदग्ध-कुसुमवाण ।
पद्यातिप्रिय सदुदय पिण्डेश्वर पाहि चण्डिकारमण ॥७॥
पूर्तादिकफलाशय धूर्ताशय दूरचरण बुधशरण ।
प्रालेयशैलश्रृङ्ग पिण्डेश्वर पाहि चण्डिकारमण ॥८॥
पिण्डेषु-सततसन्तत चण्डेषु-प्रकरदलितरिपुखण्ड ।
मूर्त्तामूर्त्त चिदात्मक पिण्डेश्वर पाहि चण्डिकारमण ॥९॥
खण्डेन्दुचूड हर मृड पिण्डेश्वर पाहि चण्डिकारमण ।
इति स्तुत्वा महादेवं तूष्णीमासीत् पितामहः ॥१०

॥ इति प्रथमा स्तुति : ॥

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

ब्रह्माकृत श्रीपिण्डेश्वर-महारुद्र-स्तुति-१को अर्थ

ब्रह्माजी भन्नुहुन्छ :- संसारका स्वामी, जीव आदिमा सदा सर्वदा व्याप्त भएर रहनु भएका, अन्तहीन, हे चिद्रूप, निश्वास (प्राणवायु)वाट वेदहरुको रचना गर्नुहुने चण्डिकारमण, हे पिण्डेश्वर रक्षा गर्नुहोस् ॥१॥

असीमित गुणका खानी, साम आदि गरिएका वेद वाक्यवाट मात्र जानिने, आदिकारण, अर्धचन्द्रद्वारा शुशोभित, सवैको कल्याण गर्नुहुने चण्डिकाका स्वामी हे पिण्डेश्वर रक्षा गर्नुहोस् ॥२॥

चन्द्रमाका समान कान्तिले युक्त, नागराग वासुकीको हारलगाउने, सूर्य समान कान्तिले युक्त, कामदेवको अहित गर्ने, वीरहरुद्वारा पूजित, चण्डिकारमण हे पिण्डेश्वर रक्षा गर्नु होस् ॥३॥

भरखर उदाएका अरुण जस्ता रातो जटा भएका, लीलाका लागि दिव्यदेह धारण गर्ने, मोहलाई जित्ने, अम्विका (पार्वती)को मन हरणगर्ने चण्डिकारमण हे पिण्डेश्वर रक्षा गर्नु होस् ॥४॥

विद्यालाई आफ्नो हृदयमा धारणगर्ने, शुद्ध विद्यावाट मात्र जानिने, हे निर्मलस्वरूप, पाँचमुख भएका, साँढेको सवारी गर्नुहुने, चण्डिकारमण हे पिण्डेश्वर रक्षा गर्नु होस् । ॥५॥

ज्ञानयोगले परिपूर्ण हुनुभएका, पचासवर्णस्वरूप, हे पापनाशि पाँचअक्षरले युक्त (नमः शिवाय) मन्त्रभित्र रमाउने, चण्डिकारमण हे पिण्डेश्वर रक्षा गर्नु होस् ॥६॥

वालचन्द्रलाई मुकुटमा धारण गर्ने, ललाट स्थित तृतीय (अग्नि) नेत्रद्वारा कामदेवलाई भस्म गर्नुहुने, आफ्ना स्तुतिपरक पद्यलाई औधि मन पराउने, सज्जनकालागि उदय स्वरूप, चण्डिकारमण हे पिण्डेश्वर रक्षा गर्नु होस् ॥७॥

पूर्त (इनार, तलाउको निर्माण) आदि कर्मको पुण्यफलद्वारा संचित, धूर्तआशय हुने व्यक्तिहरुका लागि टाढा हुनुभएका, विद्वद्वृन्दका शरणस्थल, हिमालय पर्वतको टाकुरामा रहनुहुने, चण्डिकारमण हे पिण्डेश्वर रक्षा गर्नु होस् ॥८॥

जीव-पिण्डहरुमा सदा-सर्वदा व्याप्त हुनुहुने, प्रचण्डवाणका समूहद्वारा शत्रुदललाई सखाप गर्नुहुने, मूर्त्त, अमूर्त्त, चित्स्वरूप, चण्डिकारमण हे पिण्डेश्वर रक्षा गर्नुहोस् ॥९॥

अर्धचन्द्रलाई मस्तकमा धारण गर्ने, चण्डिकाकास्वामी, हर, मृड, हे पिण्डेश्वर रक्षा गर्नुहोस् । यसरी पिण्डेश्वरको स्तुती गरी ब्रह्माजी चुपलाग्नु भयो ॥१०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

ब्रह्माकृत-श्रीपिण्डेश्वर-महारुद्र-स्तुति संख्या - २

ब्रह्मोवाच :- ये पित्रादिसुहृद्गणाः शुभगणाः स्नेहारुणास्तेषु मां,
त्रातुं कोपि नहि प्रभुः पशुपते भीतं भवाम्भोनिधेः ।
हालाहालगराशन त्रिनयन स्वानन्दसम्पद्घन
श्रीपिण्डेश्वर शीतशैलग महादेव प्रसीद प्रभो ॥१॥

वीराराधित वोधसौधशिखर-स्फूर्जन्महामण्डपे
वेतुण्डानन-षण्मुखप्रभृतिभिः साकं प्रभो खेलसे ।
सीदन्तं व्यसनार्णवे निपतितं भीतं न मां विस्मर
श्रीपिण्डेश्वर भक्तवत्सल महादेव प्रसीद प्रभो ॥२॥

देव त्वं विधिरूपतस्त्रिभुवनं निर्माय लीलावशात्
पासि श्रीपतिनामतस्तदखिलं, शम्भो स्वसृष्टं पुनः ।
संहर्तुं हरतामुपैषि वद मां, त्रातुं कथं न प्रभुः
श्रीपिण्डेश्वर चन्द्रशेखर महादेव प्रसीद प्रभो ॥३॥

क्षोणी-तोय-हुताशनानिल-वियत्-सूर्येन्दुहोत्रात्मभिः
विश्वातीत चिदात्मक त्रिभुवनं पुष्णासि मूर्त्यष्टकैः ।
कष्टात्कष्टतरां दशामधिगते किं मय्युपेक्षा तव
श्रीपिण्डेश्वर दीनपोषण महादेव प्रसीद प्रभो ॥४॥

चिद्व्योमामृतसिन्धुवन्धुरधरा धीराविहारक्रिया
दूरी-भूत-दुरन्त-सन्ततभवव्याल-प्रतापानलाः ।
त्वां ध्यायन्ति कथं वयं जडधियो ध्यामेम कारुण्यतः
श्रीपिण्डेश्वर वीरवन्दित महादेव प्रसीद प्रभो ॥५॥

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: N

ब्रह्माकृत-श्रीपिण्डेश्वर-महारुद्र-स्तुति - २ को अर्थ

ब्रह्माजी भन्नुहुन्छ :- असल गुणले युक्त, धेरै स्नेहगर्ने आमाबाबु सदृश, मित्रमण्डली भएतापनि संसाररूपी समुद्रबाट डराएको मेरो सुरक्षा गर्ने हजुरबाहेक कोहीपनि अन्य समर्थशाली व्यक्तित्व छैनन् । तसर्थ हालाहल नामक विषलाई पान गर्ने, तीन आँखा भएका, स्वतःस्फूर्त आनन्दमा रमाउने, शीतशैल पर्वतमा निवास गर्ने, 'पिण्डेश्वर' नामद्वारा विभूषित, पशुपतिनाथ हे पिण्डेश्वर महादेव प्रसन्न हुनुहोस् ॥१॥

वीरहरूद्वारा आराधना (स्तुतिगान) गरिनु भएका हे महादेव, ज्ञानरूपी महलको बुर्जाले जगमगिएको ठूलो मण्डपमा-गणेश, कुमार-कार्तिकेयआदि आफ्नो सन्ततिका साथमा हजुर खेल्ने गर्नुहुन्छ । दुःख र व्यसनमा सधैंभरि फसेर भयभीत भएको ममाथि भक्तवत्सल हे पिण्डेश्वर महादेव प्रसन्न हुनुहोस् ॥२॥

हे महादेव, हजुर लीलाको उद्देश्यले ब्रह्माकोरूप धारणगरी त्रिभुवनको रचना गर्नुहुन्छ, विष्णुकोरूप धारणगरी ती सबैको पालन गर्नुहुन्छ र हर (रुद्र)को रूप धारण गरी उक्त सृष्टिको संहार पनि गर्नुहुन्छ भने हे शंभो, हजुर मेरो प्राणरक्षा (सुरक्षा) किन गर्नुहुन्न ? अवश्य गर्नु पर्दछ । तसर्थ चन्द्रमालाई मस्तकमा धारणगर्ने हे पिण्डेश्वर महादेव प्रसन्न हुनुहोस् ॥३॥

हजुर, पृथिवी-पानी-आगो-हावा-आकाश-सूर्य-चन्द्र र यजमानरूप अष्ट-मूर्त्तिद्वारा विभूषित भई संसारको पालन-पोषणगर्ने कार्य गर्नुहुन्छ । तर हे विश्वातीत, चित्स्वरूप, महादेव, अत्यधिक दुःखको अवस्थाले दुःखी भएको मेरो वास्ता किन गर्नुहुन्न ? हजुर, दीनदुःखीहरूप्रति सदैव कृपादृष्टि राख्नेवाला हुनुहुन्छ । तसर्थ हे पिण्डेश्वर महादेव ममाथि प्रसन्न हुनुहोस् ॥४॥

चिदाकाशरूपि अमृतगंगाको उफ्रिँदै गरेको विभिन्न तरंगको धारालाई (आफ्नो शिरमा) धारण गर्ने तथा उक्त गंगाकासाथ बिहारक्रीडा गरी सधैं रमाउने, संसाररूपी कालसर्पको प्रतापरूपी अग्निलाई समेत हटाउने सामर्थ्यले सम्पन्न हजुरको स्वरूप हामीजस्ता अज्ञानीले कसरी थाहा पाउन सक्तछौं ? तैपनि हजुरको केही कृपा प्राप्त गर्न सकिन्छ कि भनी करुणापूर्वक पुकारा गर्दछौं । अतः वीरहरूद्वारा समेत गुणगान गरिनुभएका हे पिण्डेश्वर महादेव प्रसन्न हुनुहोस् ॥५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmand

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

शंभोऽलंकरणानि निश्चितवतां श्रेयांसि भूयांस्यलं
रागीतेङ्घ्रि-मुपागत-स्तव विभो ! सर्वार्थसिद्धिप्रदम् ।
वीराधीश्वरमेव कार्मुकधरं स्वामिन्वदान्याग्रणी
श्रीपिण्डेश्वर पण्डितस्तुत महादेव प्रसीद प्रभो ॥६॥

ऋक्षाध्यक्ष-वलक्ष-पक्ष-विशदत्र्यक्षाम्वुजाक्षार्चित
प्रेक्षावत्परिरक्षणक्षम विभो ! दक्षाध्वरध्वंसनः ।
वीक्षाक्षिप्तपुरत्रय स्मरहर क्षेमाब्धिचन्द्रोदय
श्रीपिण्डेश्वर खण्डिताहित महादेव प्रसीद प्रभो ॥७॥

श्रीकान्त-प्रमुखामरार्चित वुध-स्वान्तारविन्दालय
भ्रान्तानामतिदूर वीरमहतां सन्तानवत् सर्वदः ।
नादान्तः स्थितनाथवोधित-निरावाधात्मवोधात्मक
श्रीपिण्डेश्वर शान्तशाश्वत महादेव प्रसीद प्रभो ॥८॥

इमं स्तवं पठन्नित्यं नियतेन्द्रियमानसः ।
चचार परमं तीव्रं तपः सर्वपितामहः ॥९॥

॥ इति द्वितीया स्तुतिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: I

हे शंभो ! कल्याणकारी (मङ्गलस्वरूप) मार्गको खोजीमा म धेरै भौंतारिये, तर त्यस्तो स्थान मैले कहीं फेला पार्न सकिन । अन्तमा थाकेर सबै गुणका खानीस्वरूप हजुरको चरणकमलस्थित आश्रयस्थल-शरणमा आएको छु । हे पिनाक-धनुषधारण गर्ने, वीरहरूद्वारा स्तुतिगान गरिनुभएका, दानीहरूमध्ये अग्रपंक्तिमा रहनुभएका, पण्डितवर्गद्वारा पनि सदैव स्तुतिगान गरिनुहुने हे पिण्डेश्वर महादेव प्रसन्न हुनुहोस् ॥६॥

शुक्लपक्षका चन्द्रमा झैं स्वच्छ एवं निर्मल स्वरूप भएका, तीन नेत्रले युक्त, विष्णुद्वारा पनि पूजित, पण्डितजनको सुरक्षाका निम्ति सदैव तत्पर हुनुहुने, रुद्रद्रोही-दक्षको यज्ञ सखापपार्ने, कल्याण(दया)का सागर, चन्द्रोदयस्वरूप, आनन्ददाता, वैरीहरूको सदैव दलन गर्ने हे पिण्डेश्वर महादेव प्रसन्न हुनुहोस् ॥७॥

विष्णुआदि प्रमुख देवताहरूद्वारा पूजित, विद्वान्हरूको हृदयकमलमा सधैंभरि बासगर्ने, अलमलिएका (भ्रान्त) व्यक्तिहरूकालागि दुर्लभ र साधुमहात्माहरूका लागि सदैव कल्पवृक्षसदृश फलप्रदान गर्ने, ॐकारस्थित नादको अन्तमा रहनुहुने, हे महादेव, हजुर बोधित-अबोधित र आत्मज्ञानस्वरूप शान्त एवं नित्यस्वरूप सम्पन्न हुनुहुन्छ । अतः हे पिण्डेश्वर महादेव प्रसन्न हुनुहोस् ॥८॥

यसरी सृष्टिकर्ता ब्रह्माले उपर्युक्त स्तोत्रको नित्य पाठ गर्दै आफ्नो दश-इन्द्रिय र मनलाई समेत रोकी एकाग्रतापूर्वक भगवान् पिण्डेश्वरको स्तुतिगान गरी भगवान् शंकरको प्रसन्नताका लागि अतिकठोर तपस्या गर्न थाल्नुभयो ॥९॥

२०/ द. २८६०९
NEPAL SANSKRIT UNIVERSITY
पुस्तकालय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmand

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

महाविष्णुकृत-श्रीपिण्डेश्वर-महारुद्र-स्तुति संख्या - ३

महाविष्णुरुवाच :- त्वं सर्वभूतपतिरित्यखिलान्तरात्मे
त्यव्याजनिर्भरघृणाशरणं सखेति ।
सद्वृन्दवन्दितगुण त्रिपुरान्तक श्री
पिण्डेश्वर प्रणतपाल मयि प्रसीद ॥१॥

पञ्चास्य पञ्चशर-नाशक कारणस्त्वं
पञ्चेन्द्रियेश धरणीधरशोभितस्त्वम् ।
पञ्चप्रपञ्च-परिरक्षण-कर्णधार
पिण्डेश्वर प्रणतपाल मयि प्रसीद ॥२॥

पञ्चास पञ्चशर-सञ्चयवञ्चितोऽहं
पञ्चाशुगात्र धरणीधर-मण्डनस्त्वम् ।
पञ्चाशवर्णमय-पञ्चमनुस्वरूप
पिण्डेश्वर प्रणतपाल मयि प्रसीद ॥३॥

अत्ता समस्तजगतां त्वमसि त्रिनेत्र
सत्ताप्रदश्च जगतां भगवंस्त्वमेव ।
वित्तादिभिर्विरहिते शरणं गते त्वां
पिण्डेश्वर प्रणतपाल मयि प्रसीद ॥४॥

चिद्राजविम्ब गलितामृतचारुधारा
दूरीकृतामय-निरामय-वीरगेयः ।
श्रेयःप्रदा श्रितवतां महतां विधेय
पिण्डेश्वर प्रणतपाल मयि प्रसीद ॥५॥

ताराधिनाथ-रुचिगौर-शरीरनील
धाराधराभगल बालसुधांशुमौले ।
घोरारिभिर्विदलिते पतिते भवाब्धौ
पिण्डेश्वर प्रणतपाल मयि प्रसीद ॥६॥

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

महाविष्णुकृत-श्रीपिण्डेश्वर-महारुद्र-स्तुति - ३ को अर्थ

विष्णुजी भन्नुहुन्छ :- हजुर सबै प्राणीका स्वामी, सबैमाथि समानरूपले दया गर्ने, शरणागतका असल मित्र हुनुहुन्छ । यसको साथै सज्जन व्यक्तिहरूद्वारा सदैव प्रशंसित, दुष्ट त्रिपुरको नाशगर्ने, शरणागतका सदैव रक्षक पनि हुनुहुन्छ । यस्ता हे पिण्डेश्वर महादेव, हजुर म माथि प्रसन्न हुनुहोस् ॥१॥

हे पंचमुख रुद्र ! पञ्चवाण धारणगर्ने, कामदेवका संहारका कारणस्वरूप तपाई नै हुनुहुन्छ । ह पञ्च इन्द्रियका स्वामी ! हजुर सर्पहरुद्वारा सुशोभित हुनुहुन्छ । हे पञ्चमहाभूत (पृथिवी-पानी-आगो-हावा र आकाश) को पञ्चीकरण-प्रपञ्चको सुरक्षाका कर्णधार, प्रणतजन-पालक, हे पिण्डेश्वर ! हजुर म माथि प्रसन्न हुनुहोस् ॥२॥

हे पञ्चाक्षर (नमः शिवाय) मन्त्रमा विचरण गर्नुहुने हे शिव ! म पञ्चाक्षरको एकत्रीकरणमा ठगिएको छु । हे पञ्चप्राण (प्राण-अपान-समान-उदान र व्यान) शरीरलाई धारणगर्ने हे महादेव ! तपाई सर्पद्वारा विभूषित हुनुहुन्छ । हे स्वर-व्यञ्जन, ॐ आदिनाद र श्री सम्पन्न शरीरलाई धारण गर्नुहुने अक्षरमय शिव हजुर, पञ्चमनु (मनु-अविवोधन-जागरण-जीवन र पञ्चप्राण) जीवन तत्त्वमय शरीरलेयुक्त हुनुहुन्छ । तसर्थ हे सज्जन प्रतिपालक, अमृत-पिण्डस्वरूप हे पिण्डेश्वर हजुर म माथि प्रसन्न हुनुहोस् ॥३॥

हे त्रिनेत्रस्वरूप रुद्र, तपाईं सम्पूर्ण संसारका पालक हुनुहुन्छ भने त्यसको संहारक पनि हुनुहुन्छ । धनधान्यले रहित भई म तपाईंको शरणमा आएको छु । अतः भक्तवत्सल, हे पिण्डेश्वर म माथि प्रसन्न हुनुहोस् ॥४॥

चिद्ररूपी परमात्माका बिम्बवाट झरेका अमृतधाराद्वारा सम्पूर्ण रोगलाई शान्त गर्ने, रोगरहित, वीरहरूद्वारा प्रशंसित, शरणमा आएका भक्तको सुरक्षागर्ने, भक्तजनका सेवकस्वरूप शरणागतवत्सल, हे पिण्डेश्वर महादेव, म माथि प्रसन्न हुनुहोस् ॥५॥

चन्द्रमाको स्वरूपजस्तो गौरवर्णले युक्त, घाँटीमा मेघजस्तो नीलो स्वरूपलाई धारणगर्ने, शिरमा बालचन्द्रमाले युक्त हुनुभएका, हे पिण्डेश्वर महादेव, भयंकर शत्रुहरूद्वारा आक्रान्त भई भवसागरमा रुमलिएको म माथि प्रसन्न हुनुहोस् ॥६॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmand

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

चण्डांशुचण्ड-रुचिमण्डल खण्डनश्री
भास्वत्कपर्द ! शुमहार्द्द ! जनार्दनार्च्य ! ।
दुर्द्दान्तहार्दजविमर्दितमानसे श्री
पिण्डेश्वर प्रणतपाल मयि प्रसीद ॥७॥

दक्षाध्वरक्षपण रक्षितपक्षिवाह
यक्षाधिराजसख शिक्षितवैरिपक्ष ।
भिक्षाशिभिः स्वहृदि लक्षितशान्तरूप
पिण्डेश्वर प्रणतपाल मयि प्रसीद ॥८॥

क्वाहं पशुः पशुपते पतिताग्रगण्यः
पुण्यं भवत्पदसरोरुहदर्शनं क्व? ।
प्राप्तो भवत्करुणया चरणं तवाद्य
पिण्डेश्वर प्रणतपाल मयि प्रसीद ॥९॥

त्वं जातु चित्तनुभृतां हृदये धृतश्चेत्
तं जातबोधविभवं विभवं करोषि ।
किं जातके समुचिता तव मय्युपेक्षा
पिण्डेश्वर प्रणतपाल मयि प्रसीद ॥१०॥

यस्ते प्रतापविभव-स्त्रिपुरं निहन्तुं
कर्तुं निहन्तुमपि मत्तव देव शौर्यम् ।
तेनाद्य पालय विभो शरणागतं मां
पिण्डेश्वर प्रणतपाल मयि प्रसीद ॥११॥

इमं स्तवं पठन्नित्यं पिण्डेश्वर मनः प्रियम् ।
चचार परमं तीव्रं तपः कमललोचनः ॥१२॥

॥ इति तृतीया स्तुतिः ॥

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

प्रचण्ड कान्तिलेयुक्त सूर्यको मण्डललाई भेदनगर्ने, सुन्दर जटाजूट धारणगर्ने, स्वच्छ मन भएका, श्री विष्णुद्वारा पूजित, शरणागतका रक्षक हे पिण्डेश्वर महादेव, दमन गर्न नसकिने कामवासनाले विक्षिप्त मन भएको म माथि प्रसन्न हुनुहोस् ॥७॥

दक्षको यज्ञ विध्वंसगर्ने, विष्णुको समेत सुरक्षागर्ने, कुवेरका मित्र, शत्रुहरूलाई दण्डदिने, भिक्षादानलिने, भक्तको हृदयमा शान्तरूपले सदैव बासगर्ने, शरणागतका रक्षक हे पिण्डेश्वर महादेव, म माथि प्रसन्न हुनुहोस् ॥८॥

सबै प्राणीहरूका स्वामी हे पशुपतिनाथ, पापीहरूमध्ये अग्रस्थानमा रहेको पशुसदृश म छु भने हजुरको चरणकमल अत्यधिक पवित्रतम र पुण्यात्माद्वारा मात्र प्राप्तगर्न सकिन्छ । कृपाभए हजुरको चरणकमलको दर्शन गर्न अवश्य सकिन्छ तसर्थ म माथि कृपागरी हे पिण्डेश्वर महादेव प्रसन्न हुनुहोस् ॥९॥

जीवनमा एकपटक भएपनि यदि कुनै व्यक्तिले हजुरको नांम एवं स्वरूपलाई हृदयमा धारण गर्न सक्यो भने हजुरले त्यसलाई ज्ञान र ऐश्वर्य सम्पन्न गराउनुका साथै यस भवसागररूपि दुःखबाट मुक्त गरिदिनु हुन्छ । तर हजुरको भक्त एवं सन्तानस्वरूप भएको ममाथि दया किन गर्नुहुन्न ? मेरो उपेक्षा किन गर्नुहुन्छ ? के त्यो उचित छ ? तसर्थ शरणागतवत्सल, हे पिण्डेश्वर मेरो उपेक्षा नगरी म माथि प्रसन्न हुनुहोस् ॥१०॥

हे प्रभो, तपाईंले त्रिपुरासुरलाई मार्नुभयो भनी सबैद्वारा प्रशस्ति वर्णन गर्नु कुनै ठूलो कुरो होइन । किनकि हजुर तीनलोक रच्न, पालन गर्न र संहार गर्न समेत समर्थशाली हुनुहुन्छ । हे शंभो, हजुरको शरणमा आज म आएको छु । मेरो पनि पालन (सुरक्षा) गर्नुहोस् । शरणागतवत्सल हे पिण्डेश्वर म माथि प्रसन्न हुनुहोस् ॥११॥

यसरी हे देवि ! भगवान् अमृतपिण्ड पिण्डेश्वरलाई मनपर्ने उक्त स्तोत्रको नित्य पाठगर्दै भगवान् कमलनयन महाविष्णु अति कठोर तपस्या गर्न थाल्नु भयो ॥१२॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

महाविष्णुकृत-श्रीपिण्डेश्वर-महारुद्र-स्तुति संख्या - ४

महाविष्णुरुवाच :- सन्ध्यारागसरागभासुरजटाभाराय धाराधर-
च्छायासोदरकन्धराय शशभृन्नीहारहारत्विषे ।
हारीभूतभुजङ्गमाधिपतये वेदान्तवेद्यश्रिये
पिण्डेशाय नमः शिवाय गुरवे नादान्तनागात्मने ॥१॥

वेद्यातीतचिदात्मने विदलितावेद्याय वेदाशयै-
र्वेद्याय स्वसुखानुभूतिमुदित स्वान्ताय शान्तात्मने ।
सद्धात्रादिभिरर्चिताय धरणीवृन्दारवृन्दैः सदा
पिण्डेशाय नमः शिवाय गुरवे नादान्तनागात्मने ॥२॥

गोत्राधीश्वरनन्दिनीप्रविलसद्गात्राय धात्रादिभि-
र्गात्रैः स्वैर्जगदुद्भवस्थितिलयक्रीडां सदा कुर्वते ।
चिद्व्योमाऽमृतसिन्धुबन्धुरझरीदोलाविहाराय ते
पिण्डेशाय नमः शिवाय गुरवे नादान्तनागात्मने ॥३॥

विश्वाकारविराजिताय विबुधस्तुत्याय सत्यात्मने
विश्वोत्तीर्णमहाप्रमातृवपुषे विद्यापुषे श्रीपुषे ।
विश्वत्राणपरायणाय विजितामित्राय मित्रत्विषे
पिण्डेशाय नमः शिवाय गुरवे नादान्तनागात्मने ॥४॥

वीराराधितपादुकाय विपदां जेत्रे लवित्रे रुजां
राजद्राजकलाविराजितजटाजूटस्फुरन्मौलये ।
दारिद्र्यद्रुमभञ्जनाय दमिनां दारिद्र्यदात्रेऽसतां
पिण्डेशाय नमः शिवाय गुरवे नादान्तनागात्मने ॥५॥

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

महाविष्णुकृत-श्रीपिण्डेश्वर-महारुद्र-स्तुति -४ को अर्थ

विष्णुजी भन्नुहुन्छ :- सन्ध्याकालीन रंग सदृश कैला जटाले सुशोभित, मेघसदृश (नीलो) कालो घाँटी भएका, चन्द्रकला,हिउँ र हार सदृश श्वेतकान्ति स्वरूप भएका, मोतीको माला झैं सर्पको गहना लगाउने र वेदान्तका मर्मज्ञ, नादब्रह्मरूप, शिवस्वरूप, पिण्डेश्वर रुद्रलाई नमस्कार छ ॥१॥

वेद्यातीत, चैतन्यस्वरूप, अज्ञाननाशक, वेदवाक्यले मात्र जसको ज्ञान गर्न सकिने, आत्मसुखानुभवद्वारा परमानन्दित हुने, शान्तचित्त, बह्मा एवं ब्राह्मणसमुदायद्वारा सधैं वन्दनीय हुनुहुने, नादब्रह्मरूप, शिवस्वरूप, पिण्डेश्वर रुद्रलाई नमस्कार छ ॥२॥

हिमालयपुत्री पार्वतीको शरीरद्वारा सुशोभित (अर्धनारीश्वर स्वरूप) ब्रह्मा, विष्णु एवं महेश्वरको शरीर धारण गरी क्रमशः सृष्टि, स्थिति र संहारको (कार्यरूप) खेलखेल्ने, चिद्रुपि आकाशमावस्ने, अमृतगंगाका वाक्ला झरनास्वरूप डोलीमा विहारगर्ने, नादब्रह्मरूप, शिवस्वरूप पिण्डेश्वर रुद्रलाई नमस्कार छ ॥३॥

विश्वलाई व्याप्त गर्ने ठूलो आकारले युक्त, देवताहरूद्वारा स्तुतिगान गरिनु भएका, सत्यस्वरूप विश्वोत्तीर्ण ठूला-ठूला प्रमाणशरीरलेयुक्त, विद्याका अधिष्ठातृदेवता, श्रीद्वारा विभूषित(पोषित), विश्वको सुरक्षामा दत्तचित्त भई लागिपर्ने, शत्रुनाशक, सूर्यसदृश देदीप्यमान, नादब्रह्मरूप शिवस्वरूप पिण्डेश्वर रुद्रलाई नमस्कार छ ॥४॥

वीरहरूद्वारा पादवन्दित गरिनुभएका, विपत्ति विनाशक, रोगनाशक, चन्द्रमाको कलाद्वारा सुशोभित, जटाका समुदायले सुसम्पन्न शिर हुनुभएका, दारिद्रयरूपि वृक्षकानाशक, सम्पूर्ण इन्द्रियहरूलाई वशमा राख्ने, दुष्ट व्यक्तिका समुदायलाई अतिकष्टदिने, नादब्रह्मरूप शिवस्वरूप श्रीमान् पिण्डेश्वर रुद्रलाई नमस्कार छ ॥५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

नीहाराचलतुङ्गश्रृङ्गरचितावासाय दासायित
ब्रह्मादित्रिदशेन्द्रवन्दितपदद्वन्द्वाय विन्द्वात्मने ।
स्वर्गङ्गाजलतुङ्गभङ्गलहरीधाराभृतेश्रीमते
पिण्डेशाय नमः शिवाय गुरवे नादान्तनागात्मने ॥६॥

निश्वासायितनैगमाय महते पश्वादिहृत्सद्मने
मानातीतघृणाघनाय महतां मान्याय दैन्यच्छिदे ।
नेत्रीभूतकृशानु-भानु-शशिने वन्दारुशंदायिने
पिण्डेशाय नमः शिवाय गुरवे नादान्तनागात्मने ॥७॥

हुंकाराक्षत-पङ्कजास्र-वपुषे स्वानन्दसम्पज्जुषे
रोषध्वस्तपुरत्रयाय दमिने दक्षाध्वरध्वंसिने ।
विद्यादानविशारदाय शमिताविद्यायविद्यात्मने
पिण्डेशाय नमः शिवाय गुरवे नादान्तनागात्मने ॥८॥

स्वेच्छाशक्तिविलासलालित शरीरायामृताम्भोनिधिः
क्षीरस्वारपटीरहारघनसारासारहीरत्विषे ।
भाषाधीश्वरवन्दिताय धिषणाहीन्द्रस्तुतार्थश्रिये
पिण्डेशाय नमः शिवाय गुरवे नादान्तनागात्मने ॥९॥

इति स्तुत्वा महाविष्णुः पिण्डेश्वरमनन्यधीः ।
प्रणम्य शिरसा भूमौ शतशोथ सहस्रशः ॥१०॥

॥ इति चतुर्थी स्तुतिः ॥

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

हिमालयका उच्च टाकुरामा निवास गर्ने, ब्रह्मादि देवताहरूद्वारा पादसेवित, विन्दुस्वरूप, स्वर्गबाट झरेकी गंगाका विभिन्न ठूला-ठूला भङ्गाला र तरंगलेयुक्त प्रवाहलाई धारणगर्ने नादब्रह्मरूप शिवस्वरूप पिण्डेश्वर रुद्रलाई नमस्कार छ ॥६॥

वेदरूप श्वास-प्रश्वास भएका, पशुपंक्षीदेखि हंस-परमहंससम्मका आत्मास्वरूप, अज्ञेय, दयाका खानी, ठूला-देवता, देवीदेवताहरूमा पनि पूजनीय, भक्तको दुःखलाई हटाउने, अग्नि, सूर्य र चन्द्र गरी त्रिनेत्र धारण गर्ने, भक्तजनको सदैव कल्याण गर्ने नादब्रह्मरूप शिवस्वरूप पिण्डेश्वर रुद्रलाई नमस्कार छ ॥७॥

'हुं' कार शब्दद्वारा कामदेवको शरीर भस्मगर्ने, आत्मानन्दरूप सम्पत्तिमा रमाउने, क्रोधित भई त्रिपुरलाई समाप्तपार्ने, जीतेन्द्रिय, दक्ष-यज्ञविनाशक, विद्यादानी, अज्ञाननिवारक, साक्षात् विद्यास्वरूप नादब्रह्मरूप, शिवस्वरूप, पिण्डेश्वर रुद्रलाई नमस्कार छ ॥८॥

आफ्नै इच्छाशक्तिको विलासस्वरूप शरीरको हेरचाह गर्ने, अमृतसागरको जल झैं स्वच्छ शरीर हुनु भएका, मोती, कपूर र हीरा झैं स्वच्छ (श्वेत) कान्तिद्वारा विभूषित, वह्माद्वारा पूजित, वृहस्पति एवं शेषनागद्वारा समेत स्तुतिगान गरिनुभएका नादब्रह्मरूप शिवस्वरूप पिण्डेश्वर रुद्रलाई नमस्कार छ ॥९॥

यसरी महाविष्णुले पिण्डेश्वर रुद्रमाथि अनन्य आस्था एवं विश्वास राखी उहाँको अगाडि हजारौं पटक शिर झुकाई भूमिमा दण्डवत् प्रणाम गर्नुभयो र उपर्युक्त तरीकाले स्तुतिगान गर्नुभयो । अतः यस्ता ब्रह्मादि देवताहरूद्वारा पूजित शीतशैलखण्ड- विजयपुर निवासी भगवान् श्रीपिण्डेश्वर महारुद्रलाई नमस्कार छ ॥१०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

विष्णुमित्रकृत-श्रीपिण्डेश्वर-महारुद्र-स्तुति संख्या-५

विष्णुमित्र उवाच :- चण्डांशुमण्डलान्तस्थं चण्डांशुशतभास्वरम् ।
चण्डीसहायं सदयं पिण्डेश्वरमहं भजे ॥१॥

ब्रह्माण्डाख्येषु पिण्डेषु हिण्डन्तं चन्द्रभानुवत् ।
पण्डां दिशन्तं श्रीमन्तं पिण्डेश्वरमहं भजे ॥२॥

कुण्डलीकृतदोर्दण्डं दण्डितारातिमण्डलम् ।
शुण्डादण्डाभदोर्दण्डं पिण्डेश्वरमहं भजे ॥३॥

कुण्डलीकृत नागेन्द्रं मुण्डमालास्थिभूषणम् ।
शुण्डालचर्मवसनं पिण्डेश्वरमहं भजे ॥४॥

पञ्चाननं त्रिनयनं पञ्चाशत्वर्णविग्रहम् ।
पञ्चाक्षरान्तरचरं पिण्डेश्वरमहं भजे ॥५॥

नीहार-शैल-शिखरे वसन्तं विजये-पुरे ।
शान्तिं दिशन्तं भजतां पिण्डेश्वरमहं भजे ॥६॥

रुद्राक्षमालाभरणं रुद्राक्षारण्यचारिणम् ।
रुद्राक्षमालादातारं पिण्डेश्वरमहं भजे ॥७॥

यक्षेशमित्रं चिद्गात्रं नेत्रीकृतरुचित्रयम् ।
गोत्रात्मजालसद्गात्रं पिण्डेश्वरमहं भजे ॥८॥

इदं स्तोत्रं पठेन्नित्यं मासमेकं द्विजोत्तमः ।
तस्य सिद्धिर्भवेत् सर्वा पिण्डेशस्य प्रसादतः ॥९॥

॥ इति पञ्चमी स्तुतिः ॥

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

विष्णुमित्रकृत-श्रीपिण्डेश्वर-महारुद्र-स्तुति - ५ को अर्थ

विष्णुमित्रजी भन्नुहुन्छ :- सूर्यमण्डलभित्र रहने, सयकडौं सूर्य सदृश प्रकाशित हुने, अम्बिका (पार्वती) लाई सधैं साथमा राख्ने, भक्तजनप्रति सदैव कृपादृष्टि राख्ने पिण्डेश्वर रुद्रको म स्तुति गर्दछु ॥१॥

विश्वब्रह्माण्ड पिण्डमा सूर्य र चन्द्रमाझैं घुम्ने, सर्वजनमा सद्बुद्धि प्रदान गर्ने, पिण्डेश्वर रुद्रको म स्तुति गर्दछु ॥२॥

धनुष तानेर कुण्डलाकार बनाई शत्रुहरूलाई दण्डदिने, हाथीको सूँडझैं कसिला बाहु-वल भएका पिण्डेश्वर रुद्रको म स्तुति गर्दछु ॥३॥

सर्पलाई मालाझैं घाँटीमा बेर्ने, नरमुण्डको माला लगाउने, हात्तीको छाला वस्त्रको रूपमा प्रयोगगर्ने पिण्डेश्वर रुद्रको म स्तुति गर्दछु ॥४॥

पञ्चमुख, त्रिनेत्र तथा (स्वर-व्यंजन) पचास वर्णमय शरीरद्वारा सुशोभित, पञ्चाक्षरी मन्त्रभित्र घुम्ने, पिण्डेश्वर रुद्रको म स्तुति गर्दछु ॥५॥

हिमालयको शिखर (चुचुरो) सदृश विजयपुरमा बस्ने, भक्तहरूलाई सदैव सुख-शान्ति प्रदान गर्ने पिण्डेश्वर रुद्रको म स्तुति गर्दछु ॥६॥

रुद्राक्षमालालाई गहना झैं लगाउने, विजयपुरस्थित रुद्राक्षारण्यमा विचरण गर्ने, भक्तहरूलाई रुद्राक्षमाला प्रदान गर्ने पिण्डेश्वर रुद्रको म स्तुति गर्दछु ॥७॥

कुवेरका मित्र, विज्ञानमय शरीरद्वारा सुशोभित, तीन आँखाद्वारा तीन किसिमको काम गर्ने, हिमालयपुत्री पार्वतीको साथमा रहनुभएका पिण्डेश्वर रुद्रको म स्तुति गर्दछु ॥८॥

यसरी उपर्युक्त स्तोत्र जसले एक महिनासम्म नबिराई पाठ गर्दछ, त्यसको सवै (मनले चिताएको) कार्य भगवान् पिण्डेश्वरको कृपाप्रसादले पूरा हुन्छ ॥९॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

विष्णुमित्रकृत-पिण्डेश्वर-महारुद्र-स्तुति संख्या- ६

विष्णुमित्र उवाच :-

रुद्राक्षविल्वतरुमण्डलमण्डित-श्रीः शीताद्रिशृङ्गकृतसङ्गमसङ्गमाद्यम् ।
खण्डेन्दुमौलिमखिलश्रुतिमौलिवेद्यं पिण्डेश्वरं पुरहरं शरणं प्रपद्ये ॥१॥

वेदाश्वमिन्दुरविबिम्बरथाङ्गयुग्म क्षोणीरथं द्रुहिणसारथिमास्थितो यः ।
तिस्रः पुरः स्वहसितेन ददाह तं श्रीपिण्डेश्वरं पुरहरं शरणं प्रपद्ये ॥२॥

मन्दार-कुन्द-करवीरक-पारिजातैः पुन्नाग-नाग-बकुलासनकोविदारैः ।
संशोभिते गिरिवरे सततं वसन्तं पिण्डेश्वरं पुरहरं शरणं प्रपद्ये ॥३॥

दिव्यन्तु देवनिवहात्रिदशेन्द्रमुख्याः प्रख्यातसम्पदुदयप्रदपादसेवाः ।
देवाधिदेव इति यः श्रुतिभिस्तुतस्तं पिण्डेश्वरं पुरहरं शरणं प्रपद्ये ॥४॥

किं कालवेगविधुतेन कलेवरेण किं कामिनीभिरनिशं व्यसनप्रदाभिः ।
ध्यातः सकृत् स्वपदवीं प्रददाति यस्तं पिण्डेश्वरं पुरहरं शरणं प्रपद्ये ॥५॥

नाहं वृणे क्षितितले वसुधाधिपत्यं नैवामरेन्द्र पदवीं न रसाधिपत्यम् ।
विश्वाधिकं सकलविश्व हृदन्तरस्थं पिण्डेश्वरं पुरहरं शरणं प्रपद्ये ॥६॥

पञ्चाननं त्रिनयनं दशबाहुदण्डं चण्डादिसेवितमुदारमहीन्द्रहारम् ।
वीरेन्द्रवन्द्यचरणं करुणाधुरीणां पिण्डेश्वरं पुरहरं शरणं प्रपद्ये ॥७॥

विश्वोद्भवस्थितिलयादिषु यश्चिदात्मा, ब्रह्मेति विष्णुरिति रुद्र इति त्रिमूर्त्तिः ।
पूर्तेष्टदानतपसां फलदं प्रभुं तं, पिण्डेश्वरं पुरहरं शरणं प्रपद्ये ॥८॥

इति स्तुत्वा महेशानं पिण्डेश्वरमनन्यधीः ।
आनन्दसिन्धुमग्नात्मा तूष्णिमासीद् द्विजोत्तम : ॥९॥

॥ इति षष्ठी स्तुतिः ॥

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

विष्णुमित्रकृत-श्रीपिण्डेश्वर-महारुद्र-स्तुति - ६ को अर्थ

विष्णुमित्रजी भन्नुहुन्छ :- रुद्राक्ष एवं बेलका रुखका समुदायद्वारा सुशोभित, हिमालयका उच्चस्थल (टाकुरा) मा रहेका तीर्थस्थलमा निवासगर्ने, आदिदेव, शिरमा अर्धचन्द्र, मुकुट तथा मणि लगाउने, विभिन्न उपनिषद्‌हरूद्वारा गुणगान गरिनुभएका पिण्डेश्वर रुद्रको शरणमा पर्दछु ॥१॥

चार वेद नै घोडा भएको, चन्द्र र सूर्य विम्ब नै दुई पांग्रा भएको, ब्रह्मा नै स्वयं सारथी भएका, पृथिवीरूपी रथमा चढ्ने, आफ्नो अट्टहासद्वारा नै त्रिपुरलाई भस्मपार्ने, पिण्डेश्वररुद्रको शरणमा पर्दछु ॥२॥

मन्दार (आक) कुन्द (माध्य पुष्प), करवीर, पारिजात, पुन्नाग, नागकेशर, वकुल पुष्प, कोइरालो आदि गरिएका वृक्षका समुदायद्वारा सुशोभित यस विजयपुर पर्वतखण्डमा सदैव विराजमान हुनुहुने पिण्डेश्वर रुद्रको शरणमा पर्दछु ॥३॥

इन्द्र आदि गरिएका देवताहरूको सेवाले केवल लौकिक (ऐहिक) सुख मात्र प्राप्त गर्न सकिन्छ । तर देवताहरूका पनि देवता, जसको स्तुति स्वयं वेदले समेत गरेको छ, त्यस्ता महादेवको पूजन, भजन आदि गर्नाले ऐहिक (लौकिक) र पारलौकिक (भगवद् सायुज्य) दुवै सुख प्राप्त गर्न सकिन्छ । तसर्थ यस्ता प्रभावसम्पन्न पिण्डेश्वर रुद्रको शरणमा पर्दछु ॥४॥

काल (मृत्यु) द्वारा सधैं थरथर कम्पित गराई रहने शरीरको कुनै आवश्यकता छैन । न त सदैव व्यसनमा आसक्त या प्रवृत्त गराउने लम्पट नारीहरूको नै आवश्यकता छ । तर कम्तिमा एकपटक भए पनि आफ्नो ध्यान-आराधना गर्ने भक्तजनमाथि कृपा गरी आफ्नो परमपद समेत दिन तत्पर हुने, आशुतोष पिण्डेश्वर रुद्रको शरणमा पर्दछु ॥५॥

हे शम्भो ! मलाई यस पृथिवीको आधिपत्य चाहिँदैन । इन्द्रपुरी (स्वर्ग) पनि चाहिँदैन । न त रसातलको राज्य नै चाहिन्छ । मलाई त सम्पूर्ण जगत्‌को हृदयभित्र सधैंभरी विद्यमान रहनुहुने तपाईको कृपाप्रसाद मात्र चाहिन्छ । तसर्थ हे पिण्डेश्वर रुद्र तपाईंको शरणमा पर्दछु ॥६॥

पाँचमुख, तीन आाखा, दश हाथले युक्त, चण्ड-प्रमथ आदि गरिएका रुद्रगणहरूद्वारा सदैव सेवा एवं पूजा गरिनु भएका, सर्पराज बासुकीको हार गलामा धारण गर्नुहुने, ठूला-ठूला वीर योद्धाद्वारा पनि सदैव पादवन्दन गरिनुभएका, आफ्नो भक्तप्रति सदैव कृपादृष्टि राख्ने देवताहरूमा अग्रगण्य पिण्डेश्वर रुद्रको शरणमा पर्दछु ॥७॥

संसारको सृष्टिगर्दा ब्रह्माको स्वरूप धारणगर्ने, पालनगर्दा विष्णुको रूप धारणगर्ने र प्रलय (संहार) गर्दा रुद्रको स्वरूप धारणगर्नुहुने तथा पूर्त- इनार, तलाउ आदि, इष्ट- यज्ञ, तपस्या, विभिन्न प्रकारका आराधना आदि गरी धार्मिक कार्यगर्ने भक्तप्रति सदैव मनोवाञ्छित फल प्रदानगर्ने, परमेश्वर पिण्डेश्वर महारुद्रको शरणमा पर्दछु ॥८॥

यसरी पिण्डेश्वर महारुद्रको एकाग्रतापूर्वक स्तुति गान गरी आनन्द सागरमा डुवेका ब्राह्मणश्रेष्ठ शान्त (चुप) हुँदा भए ॥९॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

रुद्राक्षारण्य-विजयपुर स्थित रुद्राक्षको बोट-विरुवा

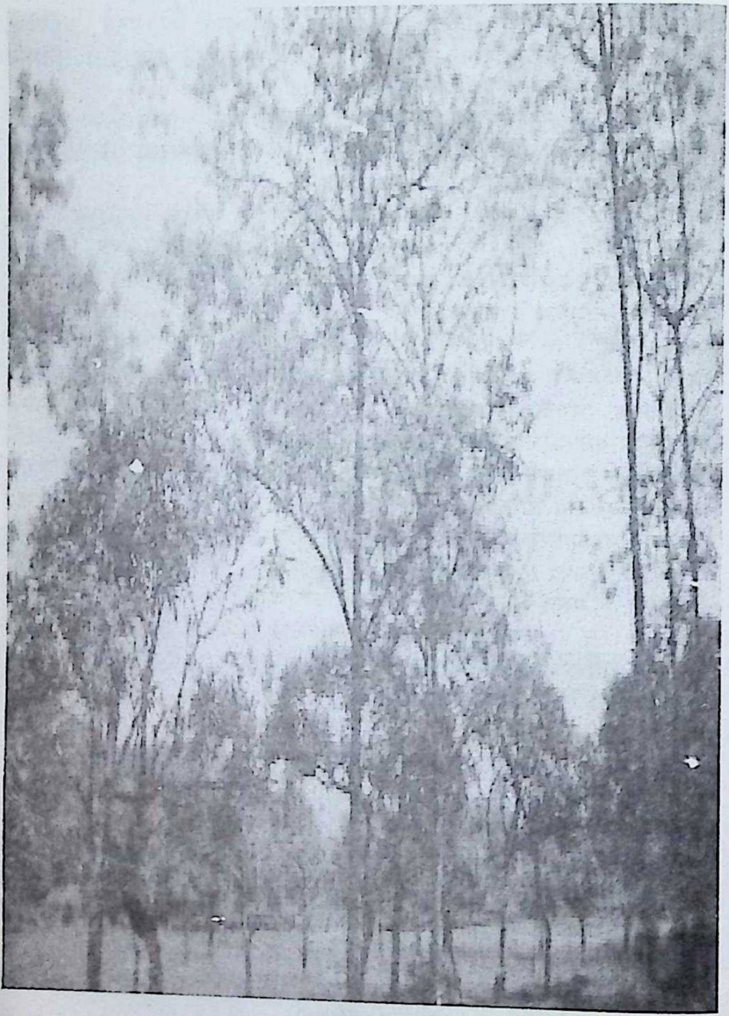

रुद्रस्याक्ष्णः समुत्पन्नं रुद्राक्षमिति कीर्त्त्यते ।
तन्नाम्ना प्रथितं तस्माद् रुद्राक्षारण्यमद्रिजे ॥
रुद्राक्षि-सम्भवत्वेन साक्षाद् रुद्रात्मकं प्रिये ।
नाम्ना रुद्राक्षमित्येवं प्रथितं धरणीतले ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

चतुर्थ खण्ड

रुद्राक्ष महिमाः-

"रुद्राक्षं धारयेत् नित्यं भद्राक्षञ्च सुरेश्वरः ।
रुद्राक्षधारणादेव नरो देवत्वमाप्नुयात् ॥"

रुद्राक्ष शब्द रुद्र+अक्ष[1]बाट वनेको हो । यसको अर्थ शिवनेत्र हुन्छ । यसरी रुद्र (शङ्कर) को नेत्रबाट खसेका अश्रुविन्दुवाट यसको उत्पत्ति भएकाले रुद्राक्ष नामकरण भयो । यो वनस्पति जगत्मा अत्यधिक पवित्र मानिन्छ र यो उपचारोपयोगी पनि छ । यसका रुख सुरीला र अत्यधिक अग्ला समेत हुने गर्दछन् । यो उक्त वृक्षको फलको कोयो हो तथा उक्त वृक्षको बीजपनि हो । यसका रुखहरु मलाया, इन्डोनेशिया, वर्मा, नेपाल आदि गरिएका पूर्वीय देशमा पाइने गर्दछन् भने नेपालको भोजपुर, दिङ्ला, खोटाङ, दिक्तेल आदि पर्वतीय स्थलमा समेत रुद्राक्षका अनेकौं वृक्षहरु अहिले पनि पाइने गर्दछन् । यस्तोगरी भारतको हिमाञ्चल प्रदेश, कश्मीर, गढवाल, आसाम, भुटान आदि पहाडी प्रदशेमा समेत उक्त वृक्षहरु पाइने गर्दछन् । अहिले पनि कोशी अञ्चल सुनसरी जिल्ला ध.न.पा. वडा नं. १४ विजयपुर (शीतशैल) पर्वतखण्ड र पिण्डेश्वर विद्यापीठको परिसर एवं मन्दिरमा समेत यत्र-तत्र रुद्राक्षका वृक्ष अत्यधिक मात्रामा देखिन्छन् । यस शीतशैल-खण्डको पूर्व दिशा[2]मा समुद्र मन्थनवाट उत्पन्न अमृतको पिष्टि (सारतत्व) वाट पिण्डाकार शिवलिङ्ग वनाई देवताहरुले यस रुद्राक्ष काननमा स्थापित गरे । यसको आकृति समेत गोलो भएकाले पिण्डेश्वर नाम समेत उनीहरुले राखे भन्ने कुरो रुद्राक्ष माहात्म्यवाट वुझिन्छ । ब्रह्माण्ड नै पिण्ड हो, भगवान् शङ्कर ब्रह्माण्डरूप पिण्डका पनि ईश्वर हुनु हुन्छ । तसर्थ यसको नाम पिण्डेश्वर महादेव राखिएको हो भन्ने कुरो समेत पाइन्छ । यहाँ प्रत्येक पर्वका दिनमा विशेष गरी श्रावण महिनाको प्रत्येक सोमवार, महाशिवरात्रिपर्व, रामनवमी, आदि पर्वमा ठूला-ठूला मेला लाग्ने गर्दछन् र श्रद्धालु नर-नारी, वाल-वृद्धआदिले वडो भक्तिका साथ कोशीको जल बोकी, चतरावाट १६ कि.मि. वाटो खाली खुट्टा हिडी, ५-७ घण्टा

---

१) रुद्रस्याक्ष्णः समुत्पन्नं रुद्राक्षमिति कथ्यते ॥ रु.मा.

२) ततस्तु तां सुधापिष्टिं गृहीत्वा त्रिदशास्तथा । पिण्डीकृत्य प्रहृष्टास्ते लिङ्गंचक्रुरनुत्तमम् ॥
तल्लिङ्गं स्थापयामासु तस्मिन् रुद्राक्षकानने । स्थापयित्वा ततो लिङ्गं पूजयामासुरादरात् ॥
नाम चक्रे ततस्तस्य पिण्डेश्वर इति प्रभोः । सुधापिण्डीकृतो यस्मात् पिण्डेश्वर इति स्मृतः ॥
रुद्राक्षकाननान्तस्थः पुरासीत् त्रिपुरान्तकः । अदृश्यः सर्वभूतानां परं ज्योतिर्मयः प्रभुः ॥
प्रविश्य तत्सुधालिङ्गं दृश्योऽभूत् त्रिपुरान्तकः । पिण्डेश्वराख्यामापन्नस्ततः प्रभृति शङ्करः ॥
तस्मिन् रुद्राक्षकान्तारे स्थिरोऽभूत् त्रिपुरान्तकः । तस्मिन् सुधापिण्डमये लिङ्गे देवैर्विनिर्मिते ॥
ब्रह्माण्डं पिण्डमित्युक्तं तस्यायं यत ईश्वरः । तेन पिण्डेश्वर इति ख्यातपूर्व महेश्वरः ॥ रु.मा.
अ.१२,३६-४२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

लाममा वसी भगवान् पिण्डेश्वर बाबा माथि पानी चढाउनुकासाथै पूजन, भजन पनि गर्ने गर्दछन् । जसको पुण्यप्रतापले श्रद्धालुको अभीष्ट सिद्धि हुने गर्दछ भन्ने जनविश्वास रहेको पाइन्छ । प्राचीनकालमा लेखिएको आह्निक ग्रन्थमा समेत १४ अरण्यको उल्लेख गरिएको पाइन्छ । जसमा १-चम्पकारण्य, २-बदरिकारण्य, ३-दण्डकारण्य, ४-अर्वुदारण्य, ५-धर्मारण्य, ६-पद्मारण्य, ७-गुह्यकारण्य, ८-जम्वुकारण्य, ९-विन्ध्यारण्य, १०-रुद्राक्षारण्य, ११-नहुषारण्य, १२-काम्यकारण्य, १३-द्वैतारण्य, १४-नैमिषारण्य आदि पर्दछन् । कसै-कसैले उक्त रुद्राक्षारण्यको स्थानमा द्राक्षारण्य भनेका छन् । द्राक्ष भनेको ठूलो अंगूरको फल हो । अंगूरको रुख हुदैन केवल लहरामात्र हुन्छन् । तसर्थ उक्तमत उपयुक्त देखिदैन । किनकि लहराको जंगल हुदैन, वृक्षको समूह जंगल भनिन्छ र कतै-कतै त्यसमा लहराहरु टाँसिएर गएका हुन्छन् । यसैगरी आनन्दवन (वनारस) वृन्दारण्य (वृन्दावन) योगवन (जोगवनी) र शालवन (बुद्धजन्मभूमि-लुम्बिनी) आदि महत्वपूर्ण वन, जो अहिले पनि धार्मिक एवं पर्यटकीय स्थलको रूपमा विकसित भएका छन् भन्ने कुरो अर्वाचीन ग्रन्थमा उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

<u>रुद्राक्षोत्पत्ति</u> :- रुद्राक्ष जो[३] रुद्र (शिव) को नेत्रवाट खसेका ४ थोपा आँसुबाट उत्पन्न भएका हुन् । त्यमसा केही विवाद देखिदैन । तर यसको उत्पत्ति कथा प्रसंगमा केहीमत मतान्तर देखिएको छ । <u>रुद्राक्षजाबालोपनिषद्मा</u>[४] ऋषि भुसुण्डले उक्त विषयमा जिज्ञासा राख्दा कालाग्निरुद्रले भगवान् शिवको भनाई उद्धृत गर्दै भन्नु भएको छ- त्रिपुरासुर दैत्यले सबैलाई अत्यधिक कष्ट दिएकाले त्यसको संहार गर्न भगवान् शिव अघोरास्त्रको सिद्धिमा लाग्नु भयो । त्यो सिद्धगर्दा एक दिव्य हजारयुगको समय व्यतीत भएछ । सत्य, त्रेता, द्वापर, कलिगरी एक दिव्य वर्ष हुन्छ । त्यसमा केवल कलियुगको मानुष वर्ष ४,३२,००० (चारलाख, वत्तीस हजार वर्ष) हुन्छ । उक्त कलिवर्षमा क्रमशः २, ३, ४ ले गुणा गर्दा उक्त तीन युगको आयुवर्ष निष्किन्छ । त्यस्ता हजार वर्ष व्यतीत भएमा दिव्य हजार युग भनिन्छ । पुनः भनिएको छ- त्यसरी तीनओटै आँखा खोली ध्यानावस्थितभई तपस्या गर्दा शिवका आँखा दुखेछन् र त्यसवाट ४ थोपा आँसु पृथ्वीमा खसेछन् र ती नै रुद्राक्षको वृक्षको रूपमा परिणत भएछन् र बढ्दा बढ्दै रुद्राक्षको ठूलो जंगल भएछ । यसरी नै <u>श्रीमद् देवीभागवत</u> महापुराणमा पनि भगवान् शङ्करको भनाइ उद्धृत गर्दै भनिएको छ - हे कार्तिकेय ! त्रिपुरासुरले व्रह्मा, विष्णु, लगायत सबै द्यौतालाई जित्यो । चारै तिर मदोन्मत्त भई घोर अत्याचार गर्न थाल्यो । त्रसित भएका देवताले

---

३) ततस्तैस्त्रिदशैः सार्धं त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तकः । जहासोच्चैस्ततो रुद्रस्तदा जयसमन्वितः ॥
हसतस्तस्य नेत्राभ्यां तदा हर्षाश्रुविन्दवः । अपतन् शैलशिखरे चत्वारो धरणीतले ॥
तेभ्यः सलिलविन्दुभ्यः सञ्जाता धरणीरुहाः । ततो रुद्राक्षवृक्षास्ते विख्याता धरणीतले ॥ रु.मा.अ.१०

४) <u>भुसुण्डं कालाग्निरुद्रो होवाच -</u>
दिव्यवर्षसहस्राणि चक्षुरुन्मीलितं मया । भूमावक्षिपुटाभ्यां तु पतिता जलविन्दवः ॥
तत्राश्रुविन्दवोजाता महारुद्राक्षवृक्षकाः । स्थावरत्वमनुप्राप्य भक्तानुग्रहकारणात् ॥ रु.जा.उपनिषद् पृ.सं.३५७

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

त्यसको संहार गर्न मलाई विन्ती गर्न थाले । अनि मैले पनि त्यस दुष्टको नाश गर्न अघोरास्त्रको ध्यान गर्न थाले । ध्यान गर्दा गर्दै दिव्य एक हजार युगको (बह्माको एकदिन) समय व्यतीत भएछ । त्यस अघोरास्त्रको (सिद्धि) आविष्कार गर्ने क्रममा मेरा खुलेका तीन ओटै आँखामा पीडा उत्पन्न भए । जसबाट आँसुका थोपा पृथिवीमा खसे । ती थोपानै रुद्राक्ष-वृक्षको रूपमा परिणत भए । यसरी रुद्राक्षको ठूलो जंगल भयो ।

शिवजी पुनः[५] अगाडी भन्नु हुन्छ । मेरो दाहिने (सूर्य) नेत्रबाट खसेको आँसुका थोपाबाट १२ प्रकारका राता र पहेला रंगका रुद्राक्ष, बायाँ (चन्द्र) नेत्रबाट खसेको आँसुबाट १६ प्रकारका सेता रुद्राक्ष र तृतीय (अग्नि) नेत्रबाट खसेको आँसुबाट १० प्रकारका काला रुद्राक्ष उत्पन्न भए । यसरी ३८ प्रकारका रुद्राक्ष उत्पन्न भए । त्यसमा पनि सेता रुद्राक्ष ब्राह्मण वर्णका लागि, राता रुद्राक्ष क्षत्रीय वर्णका लागि, पहेला रुद्राक्ष वैश्य वर्णका लागि र काला रुद्राक्ष शूद्र जातिका लागि हुन् भन्ने कुरा पुराणमा समेत उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यसरी नै रुद्राक्षजावालोपनिषद्मा[६] पनि भनिएको छ- चारै वर्णले क्रमशः सेता, राता, पहेला र काला रुद्राक्ष धारण गर्नुपर्दछ । यसको पुष्टि श्रीमद् देवीभागवतले समेत गरेको पाइन्छ । तर उक्त रुद्राक्ष न पाए जुनसुकै रुद्राक्ष धारण गरे पनि हुन्छ, दोष लाग्दैन, फाईदा नै हुन्छ ।

रुद्राक्षको जातिगत भेद :-

रुद्राक्षस्य प्रभेदञ्च भद्रमिन्द्राक्षमुच्यते । इन्द्राक्षस्य विभेदेन सहस्राक्षञ्च कथ्यते ।
वर्णेषु ब्राह्मणः श्रेष्ठः गुणाधिक्येन कर्मणा । तथैव देवि ! रुद्राक्षं भेदेषु गुणकर्मणा ॥

जातिगत आधारमा रुद्राक्ष ४ जातका हुन्छन् १-रुद्राक्ष २-भद्राक्ष ३-इन्द्राक्ष र ४-सहस्राक्ष । राम्ररी परिपक्व भएको रुद्राक्षको दाना रुद्राक्ष भनिन्छ भने कसै-कसै[७] ले रुद्राक्षको काँचो बीज या फललाई भद्राक्ष भन्दछन् । कही[८] जपमाला बनाउने काममा प्रयोग गरिने रुद्राक्षको जस्तै आकृति भएको स्यानो

---

५) ईश्वर उवाच :-
श्रृणु षण्मुख तत्वेन कथयामि समासतः । त्रिपुरोनाम दैत्यस्तु पुरासीत् सर्वदुर्जयः ॥
जितास्तेन सुराः सर्वे ब्रह्मविष्ण्वादिदेवताः । सर्वैस्तु कथिते तस्मिंस्तदाऽहं त्रिपुरं प्रति ॥
अचिन्तयं महाशस्त्रमघोराख्यं मनोहरम् । सर्वदेवमयं दिव्यं ज्वलन्तं घोररूपि यत् ॥
त्रिपुरस्य वधार्थाय देवानां तारणाय च । सर्वविघ्नोपशमनमघोरास्त्रमचिन्तयम् ॥
दिव्यवर्षसहस्रंतु चक्षुरुन्मीलितं मया । पश्चान्ममाकुलाक्षिभ्यः पतिता जलविन्दवः ॥
तत्राश्रुविन्दुतो जाता महारुद्राक्षवृक्षकाः । ममाज्ञया महासेन सर्वेषां हितकाम्यया ॥
वभुवुस्ते च रुद्राक्षा अष्टत्रिंशत्प्रभेदतः । सूर्यनेत्रसमुद्भूताः कपिला द्वादशः स्मृताः ॥
सोमनेत्रोत्थिताः श्वेतास्ते षोडशविधाः क्रमात् । वह्निनेत्रोद्भवा कृष्णा दशभेदा भवन्ति हि ॥ दे.भा. ११/४

६) श्वतास्तु ब्राह्मणा ज्ञेया क्षत्रिया रक्तवर्णकाः । पीतास्तु वैश्या विज्ञेया कृष्णाः शूद्रा उदाहृताः ॥ रु.जा.उपनिषद्

७) आचार्य पं. शत्रुघ्नलाल शुक्ल - चमत्कारी तन्त्र साधना पृ.सं. ४४

८) नेपाली बृहत् शव्दकोश । ने.रा.प्र.पृ.सं.९३९ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

दाना भद्राक्ष भनिन्छ । अन्यत्र[९] अगुंजे बयरको गेडाको भित्री कोयो जत्रो रुद्राक्षविशेष पनि भद्राक्ष भनिन्छ तर त्यो रुद्राक्ष सदृश फल दिने न भई सामान्य फल दिने हुन्छ । तेश्रो जातिको फल इन्द्राक्ष भनिन्छ जो महबदाम (मुमफली) आकृतिको केही लामो र डोलो किसिमको उक्त भद्राक्ष-आकृति-सदृश तर अलिक सानो दाना भएको हुन्छ । जो भद्राक्ष भन्दा कम फल दिने हुन्छ । चौथो जातिको सहस्राक्ष भनिन्छ । जो इन्दाक्ष भन्दा केही ठूलो तर केही थ्याप्चो पनाले युक्त भएको उक्त इन्द्राक्ष जात भन्दा कम गुणले युक्त भएको रुद्राक्षको एक जाति हो । यसरी उक्त चार जाति मध्ये रुद्राक्ष सर्वोत्तम मानिन्छ ।

<u>रुद्राक्ष प्रकार</u> :- यद्यपि देवी भागवत महापुराणमा[१०] ३८-प्रकारका रुद्राक्षोत्पत्तिको वर्णन गरिएको पाइन्छ, तर व्यवस्थित रूपमा अन्यको वर्णन नभए पनि एक मुखी देखि १४ मुखी पर्यन्त रुद्राक्षको पृथक् पृथक् रूपमा वर्णन गरिएको तथा त्यसको महिमा समेत उल्लेख गरिएको पाइन्छ । युगल (गौरी शंकर) एक आपसमा जोडिएका रुद्राक्षको एक अगल विशेष महत्त्व हुन्छ । तीन ओटा रुद्राक्ष जोडिएको त्रिजुगी हुन्छ । एकमुखी रुद्राक्ष प्रायशः बहुतै कम पाइने गर्दछ । जसले भेट्दछ, त्यो ऋद्धि सिद्धि सम्पन्न हुने गर्दछ । जसलाई पुराणले पनि पुष्टि गरेको पाइन्छ । रुद्राक्षको सम्बन्धमा भनिन्छ-फलको बोक्रो पानीमा भिजाएर फाले पछि भित्र कोत्र्याहा परेको सारो भागको गेडा या बीयाँ निस्कन्छ, जसको माथिल्लो भाग केही चुच्चो र तलतिरको भाग केही थ्याप्चो हुन्छ । उक्त चुच्चे भागलाई अग्रभाग र तलतिरको भागलाई पुच्छभाग भनिन्छ, सोको बीचमा ठाडो चर या धर्को जस्तो देखिने भागलाई मुखको रूपमा गणना गरी एकमुखे, दुईमुखे, तीनमुखे भन्ने गरिन्छ । यसरी रुदाक्ष मुखको गणना गरिन्छ । यही क्रममा एक मुखी रुद्राक्ष देखि १४ मुखी सम्मका रुद्राक्षको महिमा बारे केही जानकारी यस प्रकार रहेको छ -

<u>एकमुखी रुद्राक्ष</u>[११] :- साक्षात् शिव स्वरूप हुन्छ । त्यो धारण गर्नाले व्यक्ति शिव सदृश हुन्छ । यसमा केवल एउटा चर या रेखा हुन्छ । यसको[१२] दर्शनले ब्रह्महत्याजनित पाप नष्ट हुन्छ, भनी पुराणले समेत पुष्टि गरेको पाइन्छ । एकमुखी रुद्राक्ष दुर्लभ भएकाले शिव अनुग्रहविना प्राप्त हुन सक्तैन । यसरी नै शिव-रहस्यमा भनिएको छ- यसले आगाको ज्वालालाई समेत शान्त गर्न सक्दछ ।

<u>द्विमुखी रुद्राक्ष</u>[१३] :- साक्षात् अर्धनारीश्वरात्मक हुन्छ । यसलाई धारण गर्नाले शिवजी प्रसन्न हुनुहुन्छ । अन्यत्र भनिएको छ । दुई मुखी रुद्राक्ष देवी-देवता

९) संस्कृत-नेपाली बृहत् शब्दकोष - प्रकाशक म.सं.वि.दाङ् ।
१०) देवी भागवत महापुराण-११ स्क. अध्याय-४ ।
११) एकवक्त्रं तु रुद्राक्षं परतत्त्व स्वरूपकम् । तद्धारणात्परे तत्वे लीयते विजितेन्द्रियः ॥ रु.जा.उ.
१२) एकवक्त्रः शिवः साक्षात् ब्रह्महत्यां व्यपोहति । अवध्यत्वं प्रतिस्रोतो बह्निस्तम्भं करोति च ॥
दे.भा.स्क.११अ.४/नि.सि.५०७
१३) द्विवक्त्रं तु मुनिश्रेष्ठ चार्धनारीश्वरात्मकम् । धारणादर्धनारीशः प्रीयते तस्य नित्यशः ॥ रु.जा.उ.

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

स्वरूप हुन्छ[१४] । यसले द्विगुणित (दोहोरो) पापलाई समेत नष्ट गर्दछ । यो रुद्राक्ष घरमा रहुञ्जेल सम्पूर्ण भौतिक सामाग्री उपलब्ध भई रहन्छन् ।

त्रिमुखी रुद्राक्ष[१५] :- त्रयाग्नि-दक्षिणाग्नि, गार्हपत्याग्नि र आहवनीयाग्नि स्वरूप हुन्छ । जसलाई धारण गर्नाले मात्र अग्निदेव सदैव सन्तुष्ट हुने गर्दछन् । अन्यत्र भनिएको छ[१६] त्रिमुखी रुद्राक्ष साक्षात् अग्निस्वरूप हुन्, जसले स्त्री हत्या जनित पाप समेत नष्ट गर्ने सामर्थ्य राख्दछ । धारकलाई अग्निको भय हुँदैन ।

चतुर्मुखी रुद्राक्ष[१७] :- साक्षात् ब्रह्म स्वरूप मानिएको छ । जसलाई धारण गर्नाले मात्र स्वयं चतुरानन ब्रह्मदेव सन्तुष्ट हुने गर्दछन् । अन्यत्र[१८] नजानीकन गरिएको नरहत्या जनित पाप समेत यसले नष्ट गर्न सक्दछ ।

पंचमुखी रुद्राक्ष[१९] :- साक्षात् पंचवक्त्र शिव स्वरूप हुन्छ । जसलाई धारण गर्नाले परब्रह्म स्वरूप शिव अति प्रसन्न हुनुहुन्छ । नरहत्या जनित पाप समेत यसबाट नष्ट हुन्छ । अन्यत्र[२०] उक्त रुद्राक्ष स्वयं कालाग्निरुद्र स्वरूप हो, जसलाई धारण गर्नाले भक्ष्य-अभक्ष्य दोषबाट मुक्ति पाइन्छ र अन्य गम्यागम्य दोषबाट समेत व्यक्ति निवृत्त (सुरक्षित) हुन्छ ।

षड्मुखी रुद्राक्ष[२१] :- साक्षात् कार्तिकेय स्वरूप हुन्छ । उक्त रुद्राक्ष धारण गर्नाले व्यक्तिको अभीष्ट सिद्ध हुन्छ । यसको अतिरिक्त तापत्रय- आधिभौतिक, आधिदैविक एवं आध्यात्मिक दु:खको शान्ति पनि हुन्छ । व्यक्ति निरोगी हुन्छ । अन्यत्र[२२]- उक्त कार्तिकेयस्वरूप रुद्राक्ष, व्यक्तिको दाहिने हाथमा बाध्नु पर्दछ । जसको प्रभावले ब्रह्महत्या सदृश पापको समाप्ति हुन्छ ।

सप्तमुखी रुद्राक्ष[२३] :- का देवता सप्तर्षि एवं सप्तमातृका हुन् । उक्त रुद्राक्ष धारण गर्नाले व्यक्तिको ऐश्वर्य, श्रीको वृद्धि हुनुका साथै ज्ञानोदय समेत हुन्छ । अन्यत्र उक्त रुद्राक्षका देवता कामदेव हुन्, तथा उक्त रुद्राक्ष धारण गर्नाले स्वर्णस्तेय जनित[२४] दोषबाट मुक्ति पाइन्छ भनी लेखिएको छ ।

---

१४) द्विवक्त्रो देवदेव्यौ स्याद्विविधं नाशयेदघम् । दे.भा. ११/४/१२
१५) त्रिमुखं चैव रुद्राक्षमग्नित्रयस्वरूपकम् । तद्धारणाच्च हुतभुक् तस्य तुष्यति नित्यदा ॥ रु.जा.उ.
१६) त्रिवक्त्रस्त्वनलः साक्षात् स्त्रीहत्यां दहति क्षणात् । दे.भा. ११/४ अ.
१७) चतुर्मुखं तु रुद्राक्षं चतुर्वक्त्रस्वरूपकम् । तद्धारणाच्चतुर्वक्त्रः प्रीयते तस्य नित्यदा ॥ रु.जा.उ.
१८) चतुर्वक्त्रः स्वयं ब्रह्मा नरहत्यां व्यपोहति । दे.भा. ११/४ अ.
१९) पञ्चवक्त्रं तु रुद्राक्षं पञ्चब्रह्मस्वरूपकम् । पञ्चवक्त्रः स्वयं ब्रह्मा पुंहत्यां च व्यपोहति ॥ रु.जा.उ.
२०) पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नामनामतः । अभक्ष्य-भक्षणोद्भूतै-रगम्यगमनोद्भवै : ॥
मुच्यते सर्वपापैस्तु पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥ दे.भा. ११/अ.४
२१) षड्वक्त्रमपि रुद्राक्षं कार्तिकेयाधिदैवतम् । तद्धारणान्महाश्रीः स्यात् महदारोग्यमुत्तमम् ॥
मतिर्विज्ञानसंपत्तिशुद्धये धारयेत् सुधीः । विनायकाधिदैवं च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ रु.जा.उ.
२२) षड्वक्त्रः कार्तिकेयस्तु स धार्यो दक्षिणेकरे । ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥ दे.भा.
२३) सप्तवक्त्रं तु रुद्राक्षं सप्तमात्राधिदैवतम् । महती ज्ञानसंपत्तिः शुचिर्धारणतः सदा ॥ रु.जा.उ.
२४) सप्तवक्त्रं महाभागो ह्यनङ्गो नाम नामतः । तद्धारणान्मुच्यते हि स्वर्णस्तेयादिपातकैः ॥ दे.भा.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

अष्टमुखी रुद्राक्ष[२५] :- साक्षात् अष्टवसु हुन् र यसलाई धारण गर्नाले अष्टवसुका साथै भगवती गंगा समेत सन्तुष्ट हुन्छिन्, अन्यत्र[२६]- उक्त रुद्राक्ष साक्षात् साक्षिविनायक हुन् । उक्त रुद्राक्ष धारण गर्नाले अन्न, वस्त्र, सुनआदि वस्तुको कहिले कमी हुदैन, संसर्गजनित पाप नष्ट हुन्छ । अन्त्यमा शिव सामुज्यको प्राप्ति हुन्छ ।

नवमुखी रुद्राक्ष[२७] :- का देवता नवदुर्गा हुन् । उक्त रुदाक्षधाारण गर्नाले नव शक्तिकी अधिष्ठातृ देवी प्रसन्न हुन्छिन् । अन्यत्र[२८]- उक्त नवमुखी रुद्राक्षका देवता भैरव पनि हुन्, भनिएको छ । त्यसलाई व्यक्तिको देव्रे हाथमा बाध्नु पर्दछ । यसको प्रभावले भुक्ति मुक्तिको प्राप्ति, भ्रूणहत्या, ब्रह्महत्या जनित पापको शान्तिका साथै व्यक्ति शिव सदृश वलवान् हुन्छ ।

दशमुखी रुद्राक्ष[२९] :- साक्षात् यम स्वरूप हुन्छ । यमराज पनि उक्त रुद्राक्ष धारक सित प्रसन्न हुन्छन् । ग्रहदशा शान्त हुन्छ, अन्यत्र[३०] उक्त रुद्राक्षका देवता जनार्दन (विष्णु) हुन् भनिएको छ । जसलाई धारण गर्नाले व्यक्तिको ग्रहदशा, भूत, प्रेत, पिशाच जनित वाधा, ब्रह्म-राक्षस एवं सर्पदंशजनित कष्टको शान्ति हुन्छ ।

एकादशमुखी रुद्राक्ष[३१] :- साक्षात् एकादश रुद्र हुन् । उक्त रुद्राक्ष शिखामा धारण गर्नु पर्दछ । उक्त रुद्राक्ष धारण गर्नाले हजार अश्वमेध यज्ञ, वाजपेय यज्ञ, लाखौं गाई दान गर्दा प्राप्त हुने फल पाइन्छ । त्यसरी नै अन्यत्र[३२]- उक्त रुद्राक्ष धारण गर्नाले धारकको सौभाग्य वृद्धि हुने गर्दछ ।

द्वादशमुखी रुद्राक्ष[३३] :- साक्षात् विष्णु स्वरूप मानिन्छ । उक्त रुद्राक्ष धारण गर्ने व्यक्ति सित विष्णु एवं द्वादशादित्य (सूर्यदेव) प्रसन्न हुन्छन् ।

---

२५) अष्टवक्त्रं तु रुद्राक्षमष्टमात्राधिदैवतम् । वस्वष्टकप्रियं चैव गङ्गाप्रीतिकरं तथा ॥
तद्धारणादिमे प्रीता भवेयुः सत्यवादिनः । रु.जा.उ. २/९-१० श्लोक

२६) अष्टवक्त्रो महासेन साक्षाद्देवो विनायकः । अन्नकूटं तूलकूटं स्वर्णकूटं तथैव च ॥
विघ्नाःस्तस्य प्रणश्यन्ति यान्ति चान्ते परंपदम् । भवन्त्येते गुणाः सर्वे ह्यष्टवक्त्रस्यधारणात् ॥ दे.भा.

२७) नववक्त्रं तु रुद्राक्षं नवशक्त्यधिदैवतम् । तस्य धारणमात्रेण प्रीयन्ते नवशक्तयः ॥ रु.मा.

२८) नववक्त्रो भैरवस्तु धारयेत् वामबाहुके । भुक्तिमुक्तिप्रदः प्रोक्तो मम तुल्यवलो भवेत् ॥
भ्रूणहत्या सहस्राणि ब्रह्महत्याशतानि च । सद्यः प्रलयमायान्ति नववक्त्रस्य धारणात ॥ दे.भा.

२९) दशवक्त्रं तु रुद्राक्षं यमदैवत्यमीरितम् । दशाप्रशान्तिजनकं धारणान्नात्र संशयः ॥ रु.जा.उ.

३०) दशवक्त्रस्तु देवेशः साक्षाद्देवो जनार्दनः । ग्रहाश्चैव पिशाचाश्च वेताला ब्रह्मराक्षसाः ॥
पन्नगाश्चोपशाम्यन्ति दशवक्त्रस्य धारणात् ॥ दे.भा.

३१) वक्त्रैकादशरुद्राक्षो रुद्रैकादशकं स्मृतम् । शिखायां धारयेद्यो वै तस्य पुण्यफलं श्रुणु ॥
अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च । गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ॥
तत्फलं लभते शीघ्रं वक्त्रैकादशधारणात् ॥ दे.भा. ११/४ अ.

३२) एकादशमुखं त्वक्षं रुद्रैकादशदैवम् । तदिदं दैवतं प्राहुः सदा सौभाग्यवर्धनम् ॥ रु.जा.उ.

३३) रुद्राक्षं द्वादशमुखं महाविष्णुस्वरूपकम् । द्वादशादित्यरूपं च विभर्त्येव हि तत्परम् ॥ रु.जा.उ.

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

अन्यत्र[३४] - उक्त रुद्राक्ष कानमा धारण गर्नु पर्दछ। यसले सूर्यदेव प्रसन्न हुन्छन्। उक्त रुद्राक्ष धारक व्यक्तिले गोमेध, अश्वमेध यज्ञ-फल प्राप्त गर्दछ। पशु, शस्त्रधारी-व्यक्ति या शत्रुवाट पनि त्यसले डराउनु पर्दैन भनी उल्लेख गरिएको पाइन्छ।

त्रयोदशमुखी रुद्राक्ष[३५] :- साक्षात् कामदेव स्वरूप हुन्छ। उक्त रुद्राक्ष धारण गर्नाले कामदेव प्रसन्न हुन्छन् , भनिएको छ। अन्यत्र[३६] - उक्त रुद्राक्ष कर्तिकेय स्वरूप पनि मानिन्छ। यो सम्पूर्ण कामनाको सिद्धि गर्नेवाला, रसायन-सुन, चाँदी निर्माण गर्ने सामर्थ्यले युक्त भएको हुन्छ। अज्ञानवश गरिएको दुष्कृत्यको नाश समेत यसले गर्दछ। तसर्थ यसमा कुनै प्रकारको विचार या सन्देह गर्नु हुदैन, भनिएको छ।

चतुर्दशमुखी रुद्राक्ष[३७] :- साक्षात् शिव स्वरूप हुन्छ। यो सम्पूर्ण मनोवांछित कामनाको पूर्ति गर्नेवाला र सम्पूर्ण रोग नाश गर्नेवाला हुन्छ। अन्यत्र[३८]- उक्त रुद्राक्ष उपलब्ध भएमा शिरमा सदैव धारण गर्नुपर्दछ। जसको प्रभावले व्यक्ति शिवसदृश शक्तिशाली बन्दछ र अन्तमा परम मंगलकारी शिवलोकमा पुग्दछ भनी पुराणमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ। यसको अतिरिक्त कलियुगमा पापको मात्रा अत्यधिक बढेको हुनाले र मनुष्यहरुमा शुद्धाशुद्धि विचार कम हुने हुँदा १४ मुख भन्दा अधिक मुखका रुद्राक्ष धेरै कम पाइन्छन्। पाइएमा त्यो व्यक्ति भाग्यशाली हुन्छ, भनिएको छ-

कलौ तु पापबाहुल्याद् नृणां दौर्भाग्ययोगत:। तावद् वक्त्राणि जायन्ते रुद्राक्षाणां न पार्वति॥
चतुर्दशरुद्राक्षादूर्ध्वं सर्वं शिवमयं स्मृतम्॥ रु.मा.अ.१८श्लोक सं.१७।

रुद्राक्षको महत्त्व :- रुद्र भन्नु हुन्छ- "रुद्राक्षको एक दाना होस् वा अनेक दाना, ती सबै शिवस्वरुप नै हुन्छन्। धारकले स्वयं मलाई धारण गरे सरह फल प्राप्त गर्दछ। जुन व्यक्तिले रुद्राक्षको अभावमा भद्राक्ष धारण गर्दछ त्यो मेरो अंशभूत वीरभद्रको अत्यधिक प्रिय हुन्छ र मेरा गणद्वारा सुरक्षित हुन्छ।" यसै प्रसंगमा रु.मा. हिमाद्रिखण्डले पनि यस कुराको पुष्टि गरेको छ -

एकं वा बहुसंख्यं वा रुद्राक्षं मत्स्वरूपकम्। यो धारयति देवेश स मां धारयति ध्रुवम्॥
यादृग्वा देवि रुद्राक्षं स्थूल वा सूक्ष्ममेव वा॥ धार्यते यदि मर्त्येण लभ्यते तेन तत्पदम्॥
भद्राक्षधारणं ये वै कुर्वन्ति मनुजा भुवि। वीरभद्रस्य देवस्य प्रियास्ते नात्र संशय:॥
भद्राक्षादपि रुद्राक्षं श्रेष्ठाच्छ्रेष्ठतरं भुवि। रुद्राक्षं शिवलिंग च स्थूलं सूक्ष्मं विशिष्यते॥
शालग्रामो नार्मदश्च सूक्ष्मसूक्ष्मो विशिष्यते॥ -मेरुतन्त्रे ९ प्रकाशे।

---

३४) द्वादशास्यस्य रुद्राक्षस्यैव कर्णे तु धारणात्। आदित्यास्तोषिता नित्यं द्वादशास्ये व्यवस्थिता॥ दे.भा.
३५) त्रयोदशमुखं त्वक्षं कामदं सिद्धिदं शुभम्। तस्य धारणमात्रेण कामदेव: प्रसीदति॥ रु.जा.उ.
३६) वक्त्रत्रयोदशो वत्स रुद्राक्षो यदि लभ्यते। कार्तिकेयसमो ज्ञेय: सर्वकामार्थसिद्धिद:॥
रसो रसायनं चैव तस्य सर्वं प्रसिद्धयति। तस्यैव सर्वभोग्यानि नात्र कार्या विचारणा॥ दे.भा. ११/४
३७) चतुर्दशमुखं त्वक्षं कामदं सिद्धिदं शुभम्। सर्वव्याधिहरं चैव सर्वदारोग्यमाप्नुयात्॥ रु.जा.उ.
३८) चतुर्दशास्यो रुद्राक्षो यदि लभ्येत पुत्रक। धारयेत् सततं मूर्ध्नि तस्य पिंड: शिवस्य तु॥ दे.भा.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

यसै क्रममा रुद्राक्ष महिमाको वारेमा पुराणमा एक प्रकरण प्राप्त छ :-

एक समय केरला (भारत) मा देवदत्त नाउँ गरेका एउटा ब्राह्मण थिए। ती शास्त्रज्ञ, वेदनिष्ठ पनि थिए। कलिको प्रभावले गर्दा तिनको मतिभ्रष्ट भयो र ऊ परस्त्रीगमन गर्ने, चोरी गर्ने, जाड, रक्सी खाने, नराम्रा व्यक्तिको समूहमा वस्ने आदि कार्य गर्न थाले। त्यो सव देखेर गाउँका भद्र व्यक्तिहरुले त्यसलाई गाउँ निकाला गरे। अर्को गाउँमा पनि त्यसको व्यवहार त्यस्तै रह्यो। त्यहाँवाट पनि त्यो लखेटियो। अन्तमा जंगलको वास गर्नु पर्‍यो। त्यहाँ पनि त्यसको प्रकृति हिंस्रक नै रह्यो। जंगली जीव जन्तुलाई मार्दै, त्यसको मांस भक्षण गर्दै, त्यसको जीवन वित्न थाल्यो। अन्तमा काल गतिले त्यो त्यसै जङ्गलमा रुखको टुप्पोवाट खसी मर्‍यो। यमदूत आए र पाता कसी लान थाले। त्यसै वेला अकस्मात् शिवदूत पनि आईपुगे र यमदूतको हातवाट ठूलो संघर्षका साथ त्यस देवदत्तको आत्मालाई खोसी शिवलोक पुर्‍याए। यस्तो पापी देवदत्त शिवलोक कसरी पुग्यो त ? भन्ने क्रममा देवदत्त जुनरुखको टुप्पोवाट खसी मरेको थियो। त्यसै ठाउको मुनि रुद्राक्षको एक दाना गाडिएको रहेछ। अतः सो रुद्राक्षको दानाको प्रभावले अत्यन्त पापी उक्त देवदत्तको सबै पाप नष्ट भयो र शिव सायुज्य प्राप्त भयो। तसर्थ भनिएको छ-

एवंप्रभावं रुद्राक्षं साक्षाद् रुद्रस्वरूपकम्। रुद्राक्षस्य प्रभावं तु विना को वेत्ति शंकरम्॥
रुद्राक्षे देहसंस्थे तु कुक्कुरो म्रियते यदि। सोपि रुद्रपदं याति किं पुनर्मानवा गुह॥

तसर्थ सबै मानवले रुद्राक्ष दाना या माला अवश्य नै धारण गर्नु पर्दछ।

रुद्राक्षधारण नियम[३९] :- रुद्राक्ष धारण गर्ने व्यक्तिले मद्य, मांस, लशुन, प्याज आदि वस्तु खानु हुदैन। ग्रहण लागेको समय, पूर्णिमा, संग्रान्ति आदि पर्वमा समेत रुद्राक्ष धारण गर्दा हुन्छ, दोष लाग्दैन। कसैलाई दुर्वचन वोल्नु हुदैन। अभक्ष वस्तु, मादक वस्तुको समेत सेवन गर्नुहुदैन। किनकि रुद्राक्षको दानामा देवताको निवास हुन्छ। रुद्राक्षको मूल अग्रभागमा ब्रह्मा, पृष्ठ भागमा विष्णु र मध्यभाग (मुख) मा स्वयं भगवान् शङ्करको वास हुन्छ, भनि उपनिषद्‌मा उल्लेख गरिएको पाइन्छ।

रुद्राक्ष परीक्षण :- रुद्राक्षका दाना असली-नकली दुवै पाइन्छन् तसर्थ असली रुद्राक्ष पता लगाउन परिपक्व रुद्राक्षका दाना पानीमा २४ घण्टा डुवाई राख्नु पर्दछ। यदि ती दाना उक्त अवधी सम्म पानीमा डुवीरहे, माथि उत्रेनन् भने ती असली हुन्, अन्य नक्कली या भद्राक्ष आदि जातको भनी वुझ्नु पर्दछ। पुराणमा भनिएको छ[४०]- अमलाको दाना सदृश रुद्राक्ष उत्तम प्रकृतिको, वयरको दाना

---

३९) मद्यं मासं च लशुनं पलाण्डुं शिग्रुमेव च। श्लेष्मातकं विड्वराहमभक्ष्यं वर्जयेन्नरः॥
ग्रहणे विषुवे चैवमयने संक्रमेऽपि च। रुद्राक्षधारणात् सद्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते॥
रुद्राक्षमूलं तद् ब्रह्मा तन्नालं विष्णुरेव च। तन्मुखं रुद्र इत्याहुस्तद्विदुः सर्वदेवताः॥ रु.जा.उ.

४०) धात्रीफलप्रमाणं यच्छ्रेष्ठमेतदुदाहृतम्। वदरीफलप्रमाणं तु मध्यमं प्रोच्यते बुधैः॥
अधमं चणमात्रं स्यात् प्रक्रियैषा मयोच्यते॥ रु.जा.उपनिषद्।

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

सदृश मध्यम र चनाको दाना सदृश अधम प्रकृतिको हुन्छ । कसै कसैले गुञ्जाफल सदृश रुद्राक्ष-दाना सर्व मनोरथ पूरा गर्नेवाला हुन्छ भनेका छन् । उक्त रुद्राक्ष दाना राम्रा[४१] चिल्ला, दह्रा एवं काँडा भएका, स्वयं छिद्र भएका र कीराले न खाएका हुनु पर्दछ । उक्त भनाई विपरित भएमा ती रुद्राक्ष त्याज्य हुन्छन् ।

रुद्राक्ष संस्कार :- उपर्युक्त असली रुद्राक्ष जो पानीमा डुबाउदा पनि माथि नउत्रिने हुन्छन् त्यसलाई गंगाजल, कूपोदक या नदीको पानीले पखाली एउटा ताँबा या पीतलको थालीमा राख्ने र पुष्यनक्षत्रले युक्त भएको आइतवार, सोमवार या गुरुवारका दिन संस्कार गर्ने । त्यसमा उक्त स्थानमा नै रुद्रको आवाहन गरी रुद्रसूक्त या पुरुषसूक्तले पंचोपचार या षोडसोपचार पूजन गर्नुपर्दछ । पद्मपुराणमा भनिएको छ :-

निश्छिद्राश्च सुपक्वा च रुद्राक्षा धारणे स्मृता : । पंचामृतं पंचगव्यं स्नानकाले प्रयोजयेत् ॥
रुद्राक्षस्य प्रतिष्ठायां मन्त्रं पञ्चाक्षरं तथा । त्र्यम्बकादिमन्त्रस्य तथा तत्र प्रयोजयेत् ॥

अर्थात् रुद्राक्षको सिंचन पंचामृत, पंचगव्य आदिले गर्नुपर्दछ । "ॐ नम शिवाय" पंचाक्षरी मन्त्रको उच्चारण पूर्वक "ॐ त्र्यम्बकं यजामहे ………… मृत्योर्मुक्षीयमामृतात् ।" मन्त्रको पाठ गर्दै रुद्राक्षको प्रतिष्ठा या संस्कार गर्नुपर्दछ । अथवा यसको अतिरिक्त "ॐ हौं अघोरे हौं घोरे हूं घोरघोरतरे ॐ ह्रैं ह्रीं श्रीं ऐं सर्वतः सर्वसर्वेभ्यो नमस्तेऽस्तु रुद्ररुपिणे हूँ हूँ" मन्त्रले सिंचन गरी रुद्राक्ष प्रतिष्ठा गर्नुपर्दछ ।

"अनेनापि च मन्त्रेण रुद्राक्षस्य द्विजोत्तमः । प्रतिष्ठां विधिवत् कुर्यात् ततोऽधिकफलं लभेत् ॥
ततो यथा स्वमन्त्रेण धारयेत् भक्तिसंयुत : ।"

एवं रीतिले रुद्राक्षको संस्कार गरी सकेपछि "ॐ हुं फट्" मन्त्रले १०८ रुद्र जप गर्ने र रुद्रस्नान गराएको जलद्वारा त्यो माला धुने र "ॐ नमः शिवाय" मन्त्र उच्चारण गरी माला धारण गर्ने । भनिएको छ -

विना मन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवः । स याति नरकं धोरं यावदिन्द्राच्चतुर्दशम् ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् । तसर्थ संस्कार युक्त रुद्राक्ष, भद्राक्षको फल या रुद्राक्षमाला धारण गर्नु पर्दछ । संस्कार विनाको, रुद्राक्ष माला धारण गरी गरेको कुनै पनि वैदिक कृत्य सफल या पूर्ण फल दिने वाला हुँदैन । स्कन्द पुराणमा भनिएको छ -

अरुद्राक्षधरो भूत्वा यद्यत् कर्म्म च वैदिकम् । करोति जपहोमादि तत् सर्वं निश्फलं भवेत् ॥
यसरी नै रुद्राक्षको दाना दान दिएमा त्यसको अत्यधिक फल पनि हुने गर्दछ -
"यो ददाति द्विजातिभ्यो रुद्राक्षं भुवि षण्मुख । तस्य प्रीतो भवेद् रुद्र : स्वपदञ्च प्रयच्छति ॥"
इति पद्मपुराणे ॥ अनि रुद्रीपाठ गरे उत्तम मानिन्छ र अन्त्यमा हवनादि कार्य समाप्त गरी ब्राह्मणलाई भोजन एवं दक्षिणा दिई बिदा गर्नुपर्दछ । यसरी रुद्राक्ष संस्कार गर्नुपर्दछ ।

४१) समाः स्निग्धा दृढाः स्थूलाः कण्टकैः संयुता शुभाः । कृमिदष्टं भिन्नभिन्नं कण्टकैर्हीनमेव च ॥
व्रणयुक्तमयुक्तं च षड्रुद्राक्षाणि वर्जयेत् । स्वयमेव कृतं द्वारं रुद्राक्षं स्यादिहोत्तमम् ॥ रु.जा.उ.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

रुद्राक्ष धारक व्यक्ति :- रुद्राक्ष या रुद्राक्षको माला व्राह्मण, क्षत्रीय, वैश्य, शूद्र, स्त्री, पुरुष आदि सवै जातजातिका व्यक्तित्वहरुले धारण गर्न सक्दछन् । ठूला ठूला पापी पनि रुद्राक्ष धारण गर्दा पापबाट मुक्त हुन्छन् । परन्तु रजस्वला भएका महिलाले ४ दिन सम्म धारण गर्नु हुदैन । त्यसपछि धारण गरे हुन्छ । धारण गर्दा रुद्राक्षको प्रक्षालन गरी धारण गर्नु पर्दछ । भनिएको छ-

व्राह्मणैः क्षत्रियैर्वापि वैश्यैः शूद्रैः तथापि वा । नीचैर्वा पुरुषैर्वापि षण्ढैर्वाथ वरानने ॥
स्त्रीभिर्वा पुरुषैर्वापि महापातक युतोऽपि वा । रुद्राक्षं धार्यते येन रुद्रस्तेन धृतः स्वयम् ॥
तस्मादवश्यं मनुजै धार्यं रुद्राक्षमद्रिजे । रजस्वलादिभिः स्पर्शे प्रक्षालनविधिं चरेत् ॥

यसै प्रसंगमा यस्ता प्रभावशाली रुद्राक्षका दाना जुन व्यक्तिले प्रमादवश धारण गर्दैन त्यो कुकुर, सुगुर सरह हुन्छ र त्यसको जीवन निरर्थक हुन्छ । किनकि रुद्राक्षको माहात्म्यमा भनिएको छ - यस पृथिवीको धूलाको कण गणना गर्न सकिएला, आकाशका तारा गन्न सकिएला, तर रुद्राक्षारण्य माहात्म्यको वर्णन हजार मुख भएका शेषनागले पनि गर्न सक्दैनन् । तसर्थ रुद्राक्ष धारण, रुद्राक्षारण्यवास सवैले गर्नु पर्दछ । भनिएको छ-

रुद्राक्षं न धृतं येन श्व-शूकर समो हि सः । निरर्थकं भवेज्जन्म विना रुद्राक्षधारणात् ॥
गण्यन्ते पांसवो भूमेर्गण्यन्ते दिवि तारकाः । रुद्राक्षारण्यमाहात्म्यं शेषेणापि न गण्यते ॥

रुद्राक्षमाला निर्माण एवं धारण विधि :- रुद्राक्षमाला वनाउदा विचार पूर्वक वनाउनु पर्दछ । मुख र पुच्छ (माथ्लो र तल्लो भाग) मिलाएर उन्नु पर्दछ । मुख[४२] मा मुख र पुच्छमा पुच्छ मिलाउनु पर्दछ । मेरु ऊर्ध्वमुख हुनु पर्दछ । नागपाशसदृश हुनु पर्दछ । यसरी उनेको मालाको संस्कार समेत गर्नुपर्दछ । माला उन्दा प्रत्येक दानाका साथ "ॐ नमः शिवाय" मन्त्रको उच्चारण गर्दै डोरी छिराउने कार्य गर्नुपर्दछ । माला निर्माण पश्चात् त्यसलाई कुनै धातुको थालीमा राख्नु पर्दछ । पंचगव्य तथा शुद्धजल द्वारा सर्वप्रथम उक्त मालाको प्रक्षालन गर्नु अनि "ॐ संद्योजातं प्रपद्यामि सद्यो जाताय वै नमो नमः । भवे भवे नातिभवे भवस्व मां भवोद्भवाय नमः ॥" मन्त्रले उक्त रुद्राक्ष मालाको १०८ पटक मन्त्रोच्चारण पूर्वक सिंचन गर्नुपर्दछ । त्यसमा भगवान् शिवको आवाहन गरी, त्यसमा तत् तत् मुखी रुद्राक्षका अधिष्ठातृदेवताको समेत आवाहन पूजनादि कृत्य वैदिक मन्त्रोच्चारण पूर्वक गर्नुपर्दछ र शिव[४३] षडक्षरी मन्त्रको विनियोग गर्नुपर्दछ । अनि "ॐ अक्षमालाधिपतये सुसिद्धिं देहि सर्वमन्त्रार्थ साधिनि साधय साधय सर्वसिद्धिं परिकल्पय परिकल्पय मे स्वाहा" भन्दै शिवको ध्यान गरी शिव षडक्षरी मन्त्रको स्मरण गर्दै उक्त माला धारण गर्नु पर्दछ । यसरी पूजन पूर्वक धारण गरिएको मालाद्वारा जप गरेमा मात्र अभीष्ट

४२) वक्त्रं वक्त्रेण संयोज्य पुच्छं पुच्छेन योजयेत् । मेरुरूर्ध्वमुखं कुर्याद् तदूर्ध्वं नागपाशकम् ॥
एवं ग्रथितामाला मन्त्रसिद्धिप्रदायिनी । सद्योजातादिभिः प्रोक्ष्य यावदष्टोत्तरं शतम् ॥ दे.भा.

४३) ॐ श्रीशिवषडक्षरमन्त्रस्य वामदेव ऋषिः, दैवी पंक्तिश्छन्दःशिवोदेवता, रुद्राक्षमालाधारणे विनियोगः ।
(संकलन)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

फलको प्राप्ति हुन्छ र मन्त्रसिद्धि समेत हुन्छ । यसमा सन्देह गर्नु हुदैन । माला पनि अनेक वस्तुका हुन्छन् । कुशको गाँठो पारेर बनाएको माला, पुत्रञ्जीवि द्वारा बनाइएको माला, तुलसी, चन्दन, कमलगट्टा, स्फटिक एवं रत्न आदि द्वारा बनाइएको माला आदि । तर उत्तम माला रुद्राक्षको नै मानिएको छ । उक्त वस्तुद्वारा निर्मित माला, रुद्राक्ष मालाको १६ आनाको एक आना बराबर पनि हुदैन, भनी देवी भागवतमा[४४] समेत उल्लेख गरिएको पाइन्छ । उक्त संस्कार युक्त माला शरीरको विभिन्न स्थानमा धारण गर्नुपर्दछ, भनिएको छ । यसरी ३००[४५] रुद्राक्षको माला धारण गर्ने अधम, ५०० रुद्राक्ष धारण गर्ने मध्यम र एक हजार रुद्राक्ष धारण गर्ने व्यक्ति उत्तम कहलाउँछ । तसर्थ उत्तम प्रकारका व्यक्तिले अभिमन्त्रित रुद्राक्ष माला शिखामा-१, शिरमा ३००, गलामा ३६, दुवै पाखुरामा-१६+१६, दुवै हत्केलामा १२+१२, काँधमा ५०० र घांटीमा जनै जस्तो बेरेर १०८ रुद्राक्ष दानाको माला धारण गर्नु पर्दछ । यसरी सुमेरु सहित १००१ को रुद्राक्षमाला उपर्युक्त स्थानमा शुद्धता र भक्तिभाव पूर्वक धारण गर्नुपर्दछ भन्दै रुद्राक्ष-जावालोपनिषद्मा[४६] उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यसरी नै अन्यस्थलमा भगवान् नारायणको भनाई उद्धृत गर्दै नारदमुनिलाई भनिएको छ[४७] । जुन व्यक्तिले घांटी (गला) मा ३२, टाउकोमा ४०, दुवै कानमा ६+६, दुवै हाथमा १२+१२, दुवै पाखुरामा १६+१६, शिखामा १, निधारमा रहेको तेस्रो नेत्र स्थानमा १, छातीमा १०८ रुद्राक्ष दानाको माला धारण गर्दछ, त्यो स्वयं नीलकण्ठ (शङ्कर) हुन्छ । अन्यत्र[४८] स्वयं भगवान् शङ्करको उक्ति उद्धृत गर्दै भनिएको छ - जसले १००० रुद्राक्ष दानाको माला धारण गर्न सक्तैन, त्यसले दुवै बाहुमा १६+१६, शिखामा १, दुवै मणिबन्धमा १२+१२, कण्ठमा ३२, मस्तकमा ४०, दुवै कानमा ६+६ तथा छातीमा १०८ को रुद्राक्षमाला धारण गरेमा, त्यो स्वयं रुद्रवत्

४४) ईश्वर उवाच-महासेन कुशग्रन्थिपुत्रजीवादयः परे । रुद्राक्षस्य तु नैकोपि कलामर्हति षोडशीम् ॥
पुरुषाणां यथा विष्णुर्ग्रहाणां च यथा रविः । नदीनां च यथा गंगा मुनीनां कश्यपो यथा ॥
देवीनां च यथा गौरी तद्वच्छ्रेष्ठमिदं भवेत् ॥ दे.भा. ११/६

४५) त्रिशतं त्वधमं पञ्चशतं मध्यममुच्यते । सहस्रमुत्तमं प्रोक्तमेवं भेदेन धारयेत् ॥ रु.जा.उ.

४६) सर्वगात्रेण सौम्येन सामान्यानि विचक्षणः । निकषे हेमरेखाभा यस्य रेखा प्रदृश्यते ॥
तदक्षमुत्तमं विद्यात्तद्धार्यं शिवपूजकैः । शिखायामेकरुद्राक्षं त्रिशतं शिरसा वहेत् ॥
षट्त्रिंशतं गले दद्याद् बाह्वोः षोडश षोडश । मणिबन्धे द्वादशैव स्कन्धे पञ्चशतं भवेत् ॥
अष्टोत्तरशतैर्मालामुपवीतं प्रकल्पयेत् । द्विसरं त्रिसरं वाऽपि सराणां पञ्चकं तथा ॥
सराणां सप्तकं वापि बिभृयात्कण्ठदेशतः । सुप्ते पीते सदाकाले रुद्राक्षं धारयेन्नरः ॥ रु.जा.उ.

४७) रुद्राक्षान्कण्ठदेशेदशनपरिमितान्मस्तके विंशती द्वे , षट् षट् कर्णप्रदेशे करयुगलकृते द्वादश द्वादशैव ।
बाह्वोरिन्दोः कलाभिर्नयनयुगकृते त्वेकमेकं शिखायां, वक्ष्यस्यष्टाधिकं यः कलयति शतकं स स्वयं नीलकण्ठ ।
दे.भा.११/३

४८) अभावे तु सहस्रस्य बाह्वोः षोडश-षोडश । एकं शिखायां करयोर्द्वादश द्वादशैव तु ॥
द्वात्रिंशद् कण्ठदेशे तु चत्वारिंशच्च मस्तके । एकैकं कर्णयोः षट् षट् वक्षस्यष्टोत्तरं शतम् ॥
यो धारयति रुद्राक्षान् रुद्रवत् स तु पूज्यते ॥ दे.भा.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

पूजनीय हुन्छ । अब कुन स्थानमा कुन मन्त्रले रुद्राक्षमाला धारण गर्नु पर्दछ त्यो समेत पुराण[४९] तथा उपनिषद्[५०] ग्रन्थमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । शिरमा रुद्राक्षमाला धारण गर्दा- "ॐ ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानाम् । ब्रह्माधि-पतिर्ब्रह्मणो-धिपतिर्ब्रह्मा शिवोमेऽअस्तु सदा शिवोम् ॥" मन्त्र पढ्नु पर्दछ । कानमा र गलामा रुद्राक्षमाला धारण गर्दा "ॐ तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ।" मन्त्र पढ्नु पर्दछ । यस्तै निधार, हृदय एवं दुवैहाथ तथा गलामा रुद्राक्षमाला धारण गर्दा "ॐ अघोरेभ्योऽथघोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यः । सर्वेभ्यः सर्वसर्वेभ्यो नमस्तेऽअस्तु रुद्ररूपेभ्यः ॥" मन्त्र पढ्नु पर्दछ । अघोरमन्त्रबीज- "ॐ नम शिवाय" या "ॐ ज्योतिर्मयाय शिवाय नमः" मन्त्रको उच्चारण गर्दै दुवै हातको नाडी (मणिवन्ध) मा रुद्राक्ष लगाउनु पर्दछ । यसरी नै ५० दानाको रुद्राक्षमाला "ॐ वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमः श्रेष्ठाय नमो रुद्राय नमः कालाय नमः कलविकरणाय नमो वलविकारणाय नमो वलाय नमो वलप्रमथनाय नमः । सर्व भूतदमनाय नमो मनोन्मनाय नमः ॥" मन्त्र पढी पेट या छातीमा धारण गर्नु पर्दछ । कतै-कतै ५ दानाको माला "ॐ नमः शिवाय" मन्त्र पढी मणिवन्धमा धारण गर्नुपर्दछ, भनिएको छ । उक्त स्थान वाहेकका अंगमा रुद्राक्षमाला धारण गर्दा शिवषडक्षरी मन्त्र पढी लगाउनु पर्दछ । यै नै रुद्राक्षमाला धारण गर्ने विधान हो ।

राशी अनुसार रुद्राक्ष धारण :- विभिन्न रत्न, ग्रहगोचरको आधारमा व्यक्तिले धारण गरे झैं रुद्राक्षको फल एवं माला पनि विभिन्न राशीका व्यक्तिले निम्न वमोजिम धारण गर्नुपर्छ भनी शास्त्रमा वर्णन गरिएको पाइन्छ -

मेष राशीका लागि तीनमुखी रुद्राक्ष वाहेक अन्य सवै रुद्राक्ष ग्राह्य छन् । वृष, कर्क, एवं तुलाका लागि एक मुखी देखि १४ मुखी पर्यन्त सवै रुद्राक्ष ग्राह्य छन् । मिथुनका लागि पञ्चमुखी रुद्राक्ष वाहेक अन्य सवै रुद्राक्ष ग्राह्य छन् । सिंहका लागि ३ मुखी रुद्राक्ष ग्राह्य छैनन् । कन्याका लागि ६ मुखी रुद्राक्ष विशेष उपयोगी हुन्छन् । वृश्चिकका लागि तीन मुखी रुद्राक्ष विपरित फल दिनेवाला हुन्छ, तसर्थ त्याज्य छ । धनुका लागि सवै रुद्राक्ष उपयोगी, एकमुखी अत्यधिक लाभदायक हुन्छ । मकरका लागि पाँचमुखी रुद्राक्ष त्याज्य हुन्छ । कुम्भका लागि ७ मुखी रुद्राक्ष विशेष लाभकारी हुन्छ । मीनका लागि एकमुखी रुद्राक्ष अति उपयोगी हुन्छ तर त्यसको अभावमा सवै खाले रुद्राक्ष धारण गर्दा लाभकारी नै हुन्छ, हानी गर्दैन । अस्तु ।

---

४९) शिरसीशानमन्त्रेण कर्णे तत्पुरुपेण च । अघोरेण ललाटे तु तेनैव हृदयेऽपि च ।
अघोरबीजमन्त्रेण करयोर्धारयेत् पुनः । पञ्चाशदक्ष्यग्रथितां वामदेवेन चोदरे ॥
पञ्चब्रह्मभिरंगैश्चाप्येवं रुद्राक्षधारणम् । ग्रथितान् मूलमन्त्रेण सर्वानक्षांस्तु धारयेत् ॥ दे.भा. ११-७

५०) शिरसीशानमन्त्रेण कण्ठे तत्पुरुपेण तु । अघोरेण गले धार्यं तेनैव हृदयेऽपि च ॥
अघोरबीजमन्त्रेण करयोर्धारयेत् सुधीः । पञ्चाशदक्ष्यग्रथितान्व्योमव्याप्यपि चोदरे ॥
पञ्चब्रह्मभिरङ्गैश्च त्रिमाला पञ्च सप्त च । ग्रथित्वा मूलमन्त्रेण सर्वाण्यक्षाणि धारयेत् ॥ रु.जा.उ,

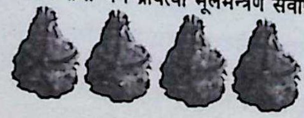

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

पंचम खण्ड

रुद्राक्ष-उपचार-महिमा :-

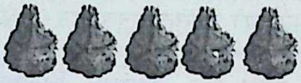

"रुद्राक्षमम्लमुष्णं च वातघ्नं कफनाशनम् ।
शिरोर्तिशमनं रुच्यं भूतग्रहविनाशनम् ॥"

अर्थात् धन्वन्तरीराज निघण्टु अनुसार रुद्राक्षको फल अम्ल, उष्ण, वातघ्न (वायु नाशक) कफनाशक, शिरदर्दनाशक, रुचिवर्धक, भूत-प्रेतवाधानाशक र ग्रहजनितपीडा विनाशक हुन्छ, भनिएको छ । रुद्राक्षको दाना द्वारा हृदयरोग, धेरै या थोरै रक्तचाप, उदर–पेटसम्वन्धी विकार, अन्यमनस्कता, विक्षिप्त मानसिकता, पागलपन आदिको उपचार गरिन्छ । आयुर्वेद, चरक संहिता एवं निघण्टु आदि ग्रन्थमा रुद्राक्षको उपचार विधिकोवारेमा वर्णन गरिएको पाइन्छ । यसै प्रसंगमा आचार्य प्रियवत शर्माको आयुर्वेदीय-ग्रन्थ द्रव्यगुण-विज्ञानमा समेत रुद्राक्ष सम्वन्धि उपचारबारे वर्णन यसरी गरेको पाइन्छ -

रुद्राक्षस्य फलास्थिस्यान्मधुरं शीतलं लघु । मनोविकारशमनं रक्तभारापहं सरम् ॥
दाहज्वरप्रशमनं शस्यते वातपैत्तिके । अपस्मारे तथोन्मादे रक्तभारेऽधिके तृषि ॥
मसूरिकायां विस्फोटे श्वासे यकृत्गदेसु च ॥ (प्रियवत शर्मा-द्रव्यगुण विज्ञान)

अर्थात् रुद्राक्षको फल वोक्रा र भित्री गुदीले वात-कफ-पित्त र मानसिक रोगको नाश गर्दछ भने ज्वरशान्ति, अपस्मार(मूर्छा), मिर्गी, रक्त उच्चता, ठेउला, विफर, श्वास-प्रश्वास एवं कलेजो सम्वन्धी रोगको उपचारमा समेत उपयोगी हुन्छ । यद्यपि प्राचीनकालमा धार्मिक व्यक्तिहरु रुद्राक्षको बारेमा यस्तो धारणा राख्दथे । रुद्राक्ष साक्षात् भगवान् शिवको अंश हो । यसलाई काट्नु, फोर्नु, घोट्नु, डढाउनु र यसको भस्म तयार गरी प्रयोगमा ल्याउनु हुदै, यसो गर्दा पाप लाग्छ-इत्यादि आफ्नो धारणा व्यक्त गर्ने गर्दथे । तर क्रमशः यसको वारेमा अध्ययन र अनुसन्धान हुदै गए र यसवाट अनेकौं असाध्यरोगहरु समेत ठीक हुदा रहेछन् भन्ने कुरा यसको प्रयोगवाट आयुर्वेदीय ग्रन्थका रचयिताहरुले जाने र त्यसलाई विभिन्न आयुर्वेदका ग्रन्थमा लिपिबद्ध समेत गरे । जसको आधारमा रुद्राक्ष-अम्ल भएकाले रक्तवर्धक, रक्तशोधक एवं भिटामिन 'सी'ले युक्त भएको, उष्णतायुक्त भएकोले सर्दी एवं कफवाट उत्पन्न बाधा शान्तगर्ने, वातघ्न-वायुनाशक भएकोले सवै प्रकारका वाथरोग, गठिया आदि रोगको शमन गर्ने तथा टि.वी., गोष्टिक, युरिकेसिड् आदि रोगको उपचारमा समेत लाभदायक भएको ठहर गरे । यसको अतिरिक्त रुद्राक्ष स्नायुदौर्वल्य, हृदयरोग, मस्तिकविकार, विषव्रण-कैन्सर तथा सेप्टिक आदिको उपचारमा पनि अझैं लाभदायक मानिन्छ । तर यसमा अझै वढी खोज र वैज्ञानिक प्रयोगको आवश्यकता रहेको देखिन्छ । किनकि अहिले पनि यस क्षेत्रमा लागेका विभिन्न

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

डाक्टर, वैद्यहरुको समेत यस तर्फ विशेष रूपमा ध्यान आकृष्ट हुन सकेको देखिदैन । जति जानकारी छ त्यसमा नै चित्त बुझाएको देखिन्छ । जसलाई उपयुक्त (ठीक) मान्न सकिदैन । जसमा धार्मिक भावनाका साथ प्रयोगात्मक उपचार पद्धतिको विस्तृत अनुसन्धान/गोष्ठी आदिको अत्यधिक खाचो देखिन्छ। यसै क्रममा धन्वन्तरिराज निघण्टुमा रुद्राक्षका अनेक नाम उल्लेख गरिएका पाइन्छन्। जो यस प्रकार छन्- रुद्राक्षश्च शिवाक्षश्च सर्वाक्षो भूतनाशन : । पावनो नीलकण्ठाक्षो हराक्षश्च शिवः प्रिय : ॥ अर्थात् रुद्राक्ष, शिवाक्ष, सर्वाक्ष, भूतनाशन, पावन, नीलकण्ठाक्ष, हराक्ष, शिवप्रिय आदि, उक्त रुद्राक्षका पर्यायवाची शव्द मानिएका छन् । यसको अतिरिक्त रुद्राक्षलाई 'शिवविन्दु' पनि भन्ने गरिन्छ । यसै प्रसंगमा नेपाली, हिन्दी, संस्कृत, वंगाली र पंजावी भाषामा यसलाई रुद्राक्ष भनिन्छ । तमिल, तेलगू र कन्नड भाषामा रुद्राक्षकोटि, अंग्रेजीमा Utransum Bead अट्रासमवेड र लेटिन भाषामा Elaeocarpus Ganitrus Roxb इलाओकार्पस् गनिट्रस रोव भन्ने गरिन्छ ।

रुद्राक्षको फल वोक्रा दुवै उपयोगी हुन्छन् । किनकि रुद्राक्षको वोक्रा सन्धिवाथ, सवै पित्तसम्वन्धी विकार र निमोनिया आदि रोगमा अत्यधिक उपयोगी हुन्छ । यसैगरी रुद्राक्षको काँचो फललाई कुटी त्यसको घोल वनाई, सर्पले टोकेका व्यक्तिको घाउमा (रुद्राक्षको) लेप लगाई, पिलाएमा त्यस रोगीले उल्टी गर्दछ र त्यो रोगी वमन गरेकाले वाच्न सफल हुन्छ । रुद्राक्षभस्म-हैजा, दम (दमा) आदिमा उपयोगी हुन्छ, इत्यादि कुरा वैद्य-कविराजहरुको प्रयोग एवं अनुभववाट सिद्ध भैसकेको छ ।

यद्यपि यस पृथिवीतलमा उत्पन्न भएका यावत् वनस्पतिहरु औषधी हुन् तर रुद्राक्ष महौषधी हो । यसको प्रयोग गर्न जान्ने व्यक्तिले सवै रोग निको पार्न सक्तछ । यसै प्रसंगमा भनिएको छ -

"अमन्त्रं अक्षरं नास्ति नास्ति मूलमनौषधम् । अयोग्यः पुरुषो नास्ति योजकस्तत्र दुर्लभः"

अर्थात् सवै अक्षर मन्त्ररूप हुन्छन् । सवै वनस्पतिहरु औषधी हुन् । कुनै पुरुष-प्रयोगकर्ता अयोग्य हुदैन । तर राम्रो व्यवस्थापक भएमा अयोग्य व्यक्ति पनि योग्य हुन सक्दछ । यसकारण रुद्राक्ष सम्वन्धी विस्तृत अन्वेषण भएमा एवं यसको धार्मिक महिमा र उपचार विधिको व्यापक एवं व्यवस्थित प्रचार-प्रसार भएमा सबै रोग यसै शिवविन्दुवाट नै निर्मूल गर्न सकिन्छ । यसरी उक्त विषय वस्तु विचार गरी रुद्राक्षको धार्मिक एवं प्रयोगात्मक उपचारविधिवारे केही दिग्दर्शन निम्न वमोजिम गरिएको छ । जसमा सर्व प्रथम १ देखि १४ मुखि पर्यन्त रुद्राक्षको धारणमहत्त्व र उपचारविधि धार्मिक दृष्टिकोण अनुरूप यस प्रकार रहेको छ -

क) एकमुखी रुद्राक्ष :- जो संस्कार पूर्वक धारण गरिन्छ । यसमा धार्मिक दृष्टिकोण अनुसार सर्वमनोरथ सिद्धि, व्यक्तिको दुःख नाश गर्ने शक्तिका साथै समृद्धि, मान प्रतिष्ठा आदिको प्राप्ति गराउने शक्ति हुन्छ । यसको धारणले ऋद्धि सिद्धि समेत प्राप्त हुन्छ ।

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: M

ख) <u>द्विमुखी रुद्राक्ष</u> :- कुण्डलिनी जागरण, वशीकरण प्रक्रियाका लागि अचूक अस्त्र मानिन्छ । तर यसलाई वैदिक विधान अनुरूप शुद्ध भई धारण गर्नु पर्दछ । यसलाई घोटी लगाउनाले नासूर (नाडीव्रण) आदि रोग शान्त हुन्छ ।

ग) <u>त्रिमुखी रुद्राक्ष</u> :- २ या ३ दिन बिराएर आउने जरोको शान्तिका लागि उ ी मानिन्छ । यसका लागि अभिमन्त्रित रुद्राक्ष रोगीको शिरमा स्पर्श गर. दाहिने हाथमा बाँधी दिनु पर्दछ ।

घ) <u>चतुर्मुखी रुद्राक्ष</u> :- धारण गर्नाले मन्दबुद्धि, वाक्‌शक्तिको कमजोरी, स्मरणशक्तिमा आएको ह्रास हटाउँदछ । यो सम्मोहन तथा वशीकरण विधिका लागि पनि उपयोगी मानिन्छ । यसको अतिरिक्त उक्तमुखी रुद्राक्षलाई गाईको दूधमा पकाई उक्त पाकको बीसदिन सम्म बिहान बेलुकी सेवन गर्नाले मस्तिष्क सम्बन्धि सम्पूर्ण रोगको शान्ति हुने गर्दछ ।

ङ) <u>पञ्चमुखी रुद्राक्ष</u> :- यसको ३ दाना धारण गर्नाले भक्ष्याभक्ष्य तथा अन्य दोषको शान्तिका साथै पञ्चानन शिव प्रसन्न हुनु हुन्छ । पहेलो ५ मुखी रुद्राक्ष घोटी नेत्रमा लगाउनाले आँखाको जालो हट्दछ । यसका अतिरिक्त कालो गाईको गोवर, उक्त रुद्राक्ष भस्म एवं गंगाजललाई आपसमा मिलाई लेप तयार पारी सम्वन्धित ठाउँमा लगाउनाले चर्मरोग ठीक हुन्छ ।

च) <u>षड्मुखी रुद्राक्ष</u> :- व्यापारी वर्गका लागि अतीव उपयोगी मानिन्छ । यो ऋद्धि सिद्धि प्राप्ति हेतु तथा हिष्टिरिया, मुर्छा, पागलपन तथा उदरविकार सम्बन्धी रोग एवं स्त्रीसम्वन्धी रोगशान्तिका लागि उपयोगी मानिन्छ । उक्त रुद्राक्षको चूर्ण १ भाग र सीतोपलादि चूर्ण ४ भाग नित्य महका साथमा सेवन गर्नाले श्वास-प्रश्वास रोगको उपचार हुन्छ ।

छ) <u>सप्तमुखी रुद्राक्ष</u> :- द्वारा निर्वल व्यक्ति सवल, दरिद्र-धनी, सदाचारी निरोगी हुन्छ । यसलाई पनि उक्त वैदिक रीति अनुरूप धारण गर्नु पर्दछ ।

ज) <u>अष्टमुखी रुद्राक्ष</u> :- आयुबर्धक हुन्छ । यसको अतिरिक्त धार्मिक मान्यताका आधारमा असत्य भाषण जनित पापबाट बचाउने वाला हुन्छ । यसको धारण पनि उक्त रीति अनुसार नैं गर्नुपर्दछ ।

झ) <u>नवमुखी रुद्राक्ष</u> :- नवदुर्गा सदृश मानिएको छ । यसलाई व्यक्तिको मणिवन्ध (नाडीमा) बाध्नु पर्दछ । यसले व्यक्तिलाई सम्पन्न र निरोगी बनाउछ । यसको अतिरिक्त "<u>ॐ ह्रीं 'दुं' दुर्गायै नमः</u>" मन्त्रले शुद्धतापूर्वक, उक्तमुखी रुद्राक्षमालाको जप एक सहस्र, १ महीना सम्म नबिराई गरेमा नचिताएको फल समेत प्राप्त हुन्छ ।

ञ) <u>दशमुखी रुद्राक्ष</u> :- धारण गर्नाले नवग्रह जनित दुःखको शान्ति हुन्छ । उक्त रुद्राक्ष धारणकर्ता माथि मारण, मोहन, स्तम्भन, उच्चाटन आदि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

गरिएका तान्त्रिक प्रयोग व्यर्थ हुन्छन् । यस बाहेक गाईको दूधमा उक्त रुद्राक्ष घोटी त्यसको रस रोगीलाई चटाएमा त्यसको खोकी निको हुन्छ ।

ट) <u>एकादशमुखी रुद्राक्ष</u> :- स्त्रीवर्गका लागि अतीव उपयोगी मानिन्छ । यसलाई संस्कार पूर्वक धारण गर्नाले उनका श्रीमान्को सुरक्षा हुनुका साथै सौभाग्य वृद्धि पनि हुने गर्दछ । यसको अतिरिक्त यो रुद्राक्ष हनुमत् स्वरूप पनि भएकोले "ॐ ह्रीं ह्रः पवन नन्दनाय स्वाहा" मन्त्रको १०८ पटक, प्रतिदिनको हिसावले उक्त रुद्राक्षमालाद्वारा कम्तीमा १ महीनासम्म जप गरेमा रुद्र अंशाावतार हनुमान् प्रसन्न हुनु हुन्छ । यस मन्त्रको जप सधै गरेमा हनुमान सधै भरी उक्त व्यक्तिका साथमा रहनु हुन्छ ।

ठ) <u>द्वादशमुखी रुद्राक्ष</u> :- धारण गर्नाले भगवान विष्णु र सूर्यदेवको कृपा रहन्छ । यसको अतिरिक्त "ॐ ह्रीं श्रीं घृणि सूर्य आदित्य श्रीं ह्रीं ॐ" मन्त्र प्रतिदिन एक हजार पटक जप, उक्त रुद्राक्षमाला द्वारा गरेमा १० दिन भित्र नै व्यक्तिको जीवनमा चमत्कारिक परिवर्तन हुन्छ । सबैतिर उपचार गराई थाकेका रोगीहरुका लागि उक्त रुद्राक्ष द्वारा गरिएको जपले निरोगी तुल्याउछ र चमत्कारिक हिसावले फल समेत दिन्छ ।

ड) <u>त्रयोदशमुखी रुद्राक्ष</u> :- सर्वकामना प्रदान गर्ने, निःसन्तानलाई सन्तान दिने वुटि हो । यसको प्रयोग विधि यसरी रहेको छ । प्रातः उठ्ने, कसैसित नबोली नुहाउने, अनि "ॐ ह्रीं श्रीं भगवति चिन्तामणि सिद्धिं स्वार्थं देहि देहि स्वाहा" मन्त्रको जप उक्त रुद्राक्षमाला द्वारा १०८ पटक गर्ने । यो क्रम एक महिना सम्म नविराई जारी राख्ने, जसको प्रभावले जपकर्ताको सम्पूर्ण मनोकामना सिद्ध हुनुका साथै सन्तानोत्पत्ति समेत हुन्छ । यसमा सन्देह गर्नु हुदैन, तर स्त्री-पुरुषदुवै स्वास्थ्यको दृष्टिले ठीक हुनुपर्दछ ।

ढ) <u>चतुर्दशमुखी रुद्राक्ष</u> :- व्यक्तिले निधारमा, उक्त रुद्राक्षको लेप रात्रीमा लगाउनु पर्दछ । जसको प्रभावले धारकको विभिन्न रोगशान्ति हुन्छ । उक्त मालाले जप गरेमा मनले चिताएको पुग्दछ । स्त्री सम्वन्धी आन्तरिक रोग एवं शिथिलताको उपचारमा समेत यसको लेपले महत्वपूर्ण भूमिका निभाउँछ ।

<u>रुद्राक्ष द्वारा गरिने अन्य प्रयोगात्मक उपचार</u> :-

यद्यपि उक्त १४ मुखी पर्यन्त रुद्राक्षको उपचार विधि अलग-अलग उल्लेख गरी सकिएको छ । परन्तु उक्त रुद्राक्षको अभावमा अन्य सबै रुद्राक्षले पनि रोग शान्त (नाश) गर्न सक्तछन् । तसर्थ यसको प्रयोग विधि आंशिक रूपमा यस प्रकार रहेको छ -

१) <u>पक्षाघातबाट बच्न</u> :- दुवै पाखुरामा रुद्राक्षको अभिमन्त्रित दाना वाध्नाले पक्षाघातवाट वच्न सकिन्छ । यसको साथै स्नायु सम्वन्धी रोगवाट पनि वच्न सकिन्छ ।

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: M

२) <u>उच्च रक्तचाप</u> :- यस प्रकारका रोगीले ५ मुखी रुद्राक्ष घाटीमा माला झैं धारण गर्नुपर्दछ र त्यसको स्पर्श हृदयमा गराई रहनु पर्दछ । यसको अतिरिक्त रुद्राक्ष भस्मलाई स्वर्ण-माक्षिक-भस्मका साथ १-१ रत्ती बिहान बेलुकी दही, दूध या तरमा मिलाई सेवन गर्नाले पनि उक्त रक्तचाप क्रमशः ठीक हुन्छ ।

३) <u>अपस्मार (मिर्गी-छारे) रोग</u> :- उक्त रोगीलाई, रुद्राक्षको भित्री गुदीको चूर्ण बनाई प्रतिदिन १-१ चम्चा शुद्ध पानीका साथ दिएमा रोगीको रोग क्रमशः कम हुदै जान्छ ।

४) <u>दम</u> :- उक्त रोगीलाई रुद्राक्ष, हर्रो, किशमिश, असूरोको वोक्रा सममात्रामा मिलाई १ केजी पानीमा पकाउने र एक पाउ पानी बाकी रहदा निकाल्ने । त्यसमा २, ३ ग्राम शुद्ध मह मिसाउने र बिहान बेलुकी रोगीलाई उक्त काढा मनतातो पिउन दिने । यसरी उपचार गरेमा दम क्रमशः ठीक हुदै जान्छ ।

५) <u>विष शान्ति</u> :- कुनै सर्प जनित विष या अन्य जीवजन्तुको टोकाइवाट उत्पन्न विष शरीरमा प्रविष्ट भएमा रुद्राक्षफलको चार गुना ककोडा (चटेलो) को जरोलाई एक लीटर पानीमा पकाउने, ५० ग्राम पानी बाँकी भएपछि निकाल्ने, त्यसमा गाईको १०० ग्राम शुद्ध घिउ मिलाउने र उक्त काँढा विषभक्षक रोगीलाई पिलाउने गर्नुपर्दछ । जसले विषको प्रभावलाई नष्ट गरिदिन्छ ।

६) <u>अर्श (बवाशीर-हर्षा) रोग</u> : २०० ग्राम रुद्राक्षमा अपामार्गको ८०० ग्राम बिउ मिलाई काँढा बनाउनु । त्यसको १/४ भाग बाँकी भएपछि निकाल्नु । अनि सबै रुद्राक्ष काढाबाट छानी निकाल्नु र रोगीलाई उक्त काढाको १०, १२ थोपा प्रतिदिन सेवन गराउनु । यसो गरेमा उक्त रोग शान्त हुन्छ । यसरी नै रुद्राक्ष एवं त्रिफलाको मात्रा क्रमश : १, ४ राखी त्यसको चूर्ण बनाई, महमा मिलाई उक्त लेपलाई गुदा स्थानमा नित्य लगाउनाले रोग शान्ति हुन्छ ।

७) <u>नेत्ररोग शान्ति</u> :- धेरै समयसम्म मसिनो काम गर्दा आँखा थाकेमा, पोलेमा, वस्तु आकृति अस्पष्ट भएमा रुद्राक्षको दाना जलमा १ घण्टा राख्ने र उक्त पानीले आँखा धुने, पुछ्ने र एक छिन आँखा चिम्ली राख्ने । १०, १५ मिनेट पछि मात्र खोल्ने । यसो गरेमा सबै वस्तु स्पष्ट एवं राम्ररी देखिन्छन् । आँखाले आराम पनि पाउँछ ।

८) <u>कर्णरोग शान्ति</u> :- एकाएक कान बन्द हुनु, कान पाक्नु, कानबाट पीप आउनु इत्यादि भएमा रुद्राक्षको दाना पानीले धुने र त्यसको २ थोपा पानी कानमा लगाउनाले कर्णरोग शान्ति हुन्छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

९) डण्डीफोर उपचार :- रुद्राक्ष, पठानीलोध, वच, मरीच, वंशलोचन, धनिया, सेतो सरसिउ र सिधो नून सबै समभागमा मिलाई त्यसको लेप तयार गर्ने र नियमित रूपमा किशोर किशोरीहरुले लेप लगाउने, लेप सुकेपछि मुख धुने । यसरी १ महिना प्रयोग गरेमा सबै मुखका फोडाफुन्सी, डण्डीफोर आदि नष्ट हुन्छन् र मुख पनि चम्किलो हुन्छ ।

१०) केश-रोग उपचार :- रुद्राक्ष, त्रिफला (हर्रो, वर्रो, अमला) लौहचूर्ण (बुरादा), भृंगराज र कालो माटो सबै समभागमा मिलाई पिस्ने । उखुको रसमा मिलाई कुनै भाँडोमा राख्ने र त्यो भाडो कुनै खाल्डोमा मुख बन्द गरी पुरी दिने, १ महिना पछि उक्त भाडो निकाल्ने, लेप तयार भएको हुन्छ । उक्त लेपलाई ३/ ४ महिना नित्य अलिअलि लगाएमा कपाल झर्ने, कपाल सेतो हुने आदि रोगबाट मुक्ति पाइन्छ र कपाल उत्तरोत्तर कालो हुँदै जान्छ ।

११) टाउको दुःखेमा :- रुद्राक्ष घोटी त्यसमा कपूर मिलाई त्यसको लेप निधारमा लगाउनाले टाउको दुखेको कम हुन्छ ।

१२) घाउ-खटिरा शान्ति :- रुद्राक्षको फल र नीमको पत्ती मिलाई पकाउने, त्यस पानीले घाउ धुने र त्यसको मलम बनाई लगाएमा घाउ, खटिरा आदि निको हुन्छ ।

१३) अजीर्ण (अपच) शान्ति :- मरीच र रुद्राक्षको चूर्ण बनाई, वासी पानीका साथ खाली पेटमा, सेवन गर्नाले उक्त रोग शान्त हुन्छ ।

१४) दाद-खुजली शान्ति :- रुद्राक्ष, वेसार (गाठो) हरियो दूवो सममात्रामा मिलाई मोहीका साथमा लेप तयार गरी उक्त लेप दाद भएको तत्-तत् स्थानमा लगाउनाले उक्त रोग शान्त हुन्छ ।

१५) गठिया उपचार :- बाखाको दूधमा रुद्राक्ष फल घोटी लगाउनाले उक्त रोग शान्त हुन्छ ।

१६) सुखा खोकी :- दशमुखी रुद्राक्षलाई गाईको ताजा दूधमा घोटेर दिनमा तीन पटक रोगीलाई चटाएमा पुरानो सुखा खोकी समेत नीको हुन्छ । यो क्रम एक हप्ता सम्म जारी राख्नुपर्दछ ।

१७) आँखाको कचेरा-जाला :- ५मुखी रुद्राक्षको दानालाई घोटी गाजल जस्तै लेप बनाई, राती आँखामा लगाई सुत्ने । यसरी उक्त प्रकारले रुद्राक्षको प्रयोग गरेमा कचेरा हराउदै जान्छन् ।

१८) चर्मरोग :- ५मुखी रुद्राक्ष भस्म र कालो गाईको सुकेको गोवर दुवैलाई गंगाजलमा मिलाएर लगाएमा हर प्रकारको चर्मरोग ठीक हुन्छ ।

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: ...

१९) <u>कुष्ठ (कोढ)</u> :- ९मुखी श्वेतरुद्राक्षको भस्म र तुलसीको रस दुवै मिलाई त्यसको घोल कोढ भएको स्थानमा लगाउनाले केही हप्तामा नै कुष्ठ (कोढ) सुक्दछ र रोग निको हुन्छ ।

२०) <u>पोतो (दाग)</u> :- ५मुखी रुद्राक्षको दाना तुलसीको रसमा घोट्ने अनि त्यसलाई कागतीको रसमा मिलाउने, उक्त लेप मुखमा क्रीम जस्तै लगाउने गरेमा दाग-खत सवै हराएर जान्छन् र छाला राम्रो हुदै जान्छ।

२१) <u>कामशक्ति बढाउने</u> :- १४मुखी रुद्राक्षको दाना पानीमा घोली प्रतिदिन रात्रिमा रोगीले आफ्नो टाउकोमा लगाउनाले नपुंसकव्यक्तिमा पनि कामशक्तिको विकाश हुन्छ । यसरी नै यदि कुनै स्त्रीमा ठंडापन आएमा उक्त लेप स्त्रीको स्तनको अग्रभागमा लगाउनाले केही दिनमा नै कामशक्ति बढ्दछ ।

२२) <u>गर्भ संरक्षण</u> :- यदि कुनै स्त्रीलाई गर्भपातको डरभएमा अभिमन्त्रित कालो रुद्राक्ष-दाना स्त्रीको कम्मरमा बाध्नु पर्दछ । जसले गर्भपतनको भय निर्मूल हुन्छ ।

२३) <u>सौन्दर्य बढाउन</u> :- अष्टमुखी रुद्राक्ष एवं हाडे बदामको कोयो (गुदी) लाई पिसी त्यो चूर्ण गुलाबजलमा मिलाई मुखमा लगाउने र एक घण्टा पछि मुख धुने । यसरी उक्त क्रिया बारंवार गरेमा केही दिनमा मुखको सुन्दरता बढ्दछ ।

२४) <u>दैनिक बाधा शान्ति हेतु</u> :- रुद्राक्षको प्रयोग गर्ने गरिन्छ । रुद्राक्ष गलामा धारण गर्नाले भूत, प्रेत, अदृश्यआत्मावाट सुरक्षित हुइन्छ । यसरीनै रुद्राक्षको चन्दन (लेप) बनाई निधारमा लगाउनाले धारकमा सम्मोहक शक्ति आउछ । शरीरमा लगाउनाले शारीरिक बाधा, शिरपीडा समेत हट्दछ ।

२५) <u>उदरविकार शान्ति हेतु</u> :- रुद्राक्षको प्रयोग गरिन्छ । रुद्राक्षको परिपक्व ५ दाना पानीले भरिएको ताँमाको लोटा या जगमा बेलुकी राख्ने र बिहान उठी खाली पेटमा त्यो पानी पेटभरी पिउने । पुन: उक्त रीतिले पानी राख्ने र राखेको २४ घण्टा पछि पेटभरी पिउने । त्यसरी प्रतिदिन पानी पिउनाले शारीरिक सुस्ती, अनिन्द्रा आदि रोग समेत नष्ट हुन्छन् । तर ताम्रपात्रमा अमिलो वस्तु तथा दूध कहिले न राख्नु , राख्नाले त्यो दूषित हुन्छ र विपरित फल दिनेबाला हुन्छ । अमिलो पदार्थ केवल उक्त पात्र माज्न मात्र प्रयोग गर्नु पर्दछ ।

२६) <u>बालरोग निवारण हेतु</u> :- पनि रुद्राक्षको प्रयोग गरिन्छ । राती झस्किने, रुने तथा डराउने बच्चाका लागि यो अतीव उपयोगी मानिन्छ । त्यसको निदानका लागि २ या ३ अभिमन्त्रित रुद्राक्षका दाना बच्चाको घाँटीमा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

९) डण्डीफोर उपचार :- रुद्राक्ष, पठानीलोध, वच, मरीच, वंशलोचन, धनिया, सेतो सरसिउ र सिधो नून सबै समभागमा मिलाई त्यसको लेप तयार गर्ने र नियमित रूपमा किशोर किशोरीहरुले लेप लगाउने, लेप सुकेपछि मुख धुने । यसरी १ महिना प्रयोग गरेमा सबै मुखका फोडाफुन्सी, डण्डीफोर आदि नष्ट हुन्छन् र मुख पनि चम्किलो हुन्छ ।

१०) केश-रोग उपचार :- रुद्राक्ष, त्रिफला (हर्रो, वर्रो, अमला) लौहचूर्ण (बुरादा), भृंगराज र कालो माटो सबै समभागमा मिलाई पिस्ने । उखुको रसमा मिलाई कुनै भाँडोमा राख्ने र त्यो भाडो कुनै खाल्डोमा मुख वन्द गरी पुरी दिने, १ महिना पछि उक्त भाडो निकाल्ने, लेप तयार भएको हुन्छ । उक्त लेपलाई ३/ ४ महिना नित्य अलिअलि लगाएमा कपाल झर्ने, कपाल सेतो हुने आदि रोगवाट मुक्ति पाइन्छ र कपाल उत्तरोत्तर कालो हुँदै जान्छ ।

११) टाउको दुःखेमा :- रुद्राक्ष घोटी त्यसमा कपूर मिलाई त्यसको लेप निधारमा लगाउनाले टाउको दुखेको कम हुन्छ ।

१२) घाउ-खटिरा शान्ति :- रुद्राक्षको फल र नीमको पत्ती मिलाई पकाउने, त्यस पानीले घाउ धुने र त्यसको मलम वनाई लगाएमा घाउ, खटिरा आदि निको हुन्छ ।

१३) अजीर्ण (अपच) शान्ति :- मरीच र रुद्राक्षको चूर्ण वनाई, वासी पानीका साथ खाली पेटमा, सेवन गर्नाले उक्त रोग शान्त हुन्छ ।

१४) दाद-खुजली शान्ति :- रुद्राक्ष, वेसार (गाठो) हरियो दूवो सममात्रामा मिलाई मोहीका साथमा लेप तयार गरी उक्त लेप दाद भएको तत्-तत् स्थानमा लगाउनाले उक्त रोग शान्त हुन्छ ।

१५) गठिया उपचार :- वाखाको दूधमा रुद्राक्ष फल घोटी लगाउनाले उक्त रोग शान्त हुन्छ ।

१६) सुखा खोकी :- दशमुखी रुद्राक्षलाई गाईको ताजा दूधमा घोटेर दिनमा तीन पटक रोगीलाई चटाएमा पुरानो सुखा खोकी समेत नीको हुन्छ । यो क्रम एक हप्ता सम्म जारी राख्नुपर्दछ ।

१७) आँखाको कचेरा-जाला :- ५मुखी रुद्राक्षको दानालाई घोटी गाजल जस्तै लेप वनाई, राती आँखामा लगाई सुत्ने । यसरी उक्त प्रकारले रुद्राक्षको प्रयोग गरेमा कचेरा हराउदै जान्छन् ।

१८) चर्मरोग :- ५मुखी रुद्राक्ष भस्म र कालो गाईको सुकेको गोवर दुवैलाई गंगाजलमा मिलाएर लगाएमा हर प्रकारको चर्मरोग ठीक हुन्छ ।

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: M

१९) कुष्ठ (कोढ) :- ९मुखी श्वेतरुद्राक्षको भस्म र तुलसीको रस दुवै मिलाई त्यसको घोल कोढ भएको स्थानमा लगाउनाले केही हप्तामा नै कुष्ठ (कोढ) सुक्दछ र रोग निको हुन्छ।

२०) पोतो (दाग) :- ५मुखी रुद्राक्षको दाना तुलसीको रसमा घोट्ने अनि त्यसलाई कागतीको रसमा मिलाउने, उक्त लेप मुखमा क्रीम जस्तै लगाउने गरेमा दाग-खत सवै हराएर जान्छन् र छाला राम्रो हुदै जान्छ।

२१) कामशक्ति बढाउने :- १४मुखी रुद्राक्षको दाना पानीमा घोली प्रतिदिन रात्रिमा रोगीले आफ्नो टाउकोमा लगाउनाले नपुंसकव्यक्तिमा पनि कामशक्तिको विकाश हुन्छ। यसरी नै यदि कुनै स्त्रीमा ठंडापन आएमा उक्त लेप स्त्रीको स्तनको अग्रभागमा लगाउनाले केही दिनमा नै कामशक्ति बढ्दछ।

२२) गर्भ संरक्षण :- यदि कुनै स्त्रीलाई गर्भपातको डरभएमा अभिमन्त्रित कालो रुद्राक्ष-दाना स्त्रीको कम्मरमा बाध्नु पर्दछ। जसले गर्भपतनको भय निर्मूल हुन्छ।

२३) सौन्दर्य बढाउन :- अष्टमुखी रुद्राक्ष एवं हाडे बदामको कोयो (गुदी) लाई पिसी त्यो चूर्ण गुलाबजलमा मिलाई मुखमा लगाउने र एक घण्टा पछि मुख धुने। यसरी उक्त क्रिया बारंवार गरेमा केही दिनमा मुखको सुन्दरता बढ्दछ।

२४) दैनिक बाधा शान्ति हेतु :- रुद्राक्षको प्रयोग गर्ने गरिन्छ। रुद्राक्ष गलामा धारण गर्नाले भूत, प्रेत, अदृश्यआत्मावाट सुरक्षित हुइन्छ। यसरीनै रुद्राक्षको चन्दन (लेप) बनाई निधारमा लगाउनाले धारकमा सम्मोहक शक्ति आउछ। शरीरमा लगाउनाले शारीरिक बाधा, शिरपीडा समेत हट्दछ।

२५) उदरविकार शान्ति हेतु :- रुद्राक्षको प्रयोग गरिन्छ। रुद्राक्षको परिपक्व ५ दाना पानीले भरिएको ताँमाको लोटा या जगमा वेलुकी राख्ने र बिहान उठी खाली पेटमा त्यो पानी पेटभरी पिउने। पुनः उक्त रीतिले पानी राख्ने र राखेको २४ घण्टा पछि पेटभरी पिउने। त्यसरी प्रतिदिन पानी पिउनाले शारीरिक सुस्ती, अनिन्द्रा आदि रोग समेत नष्ट हुन्छन्। तर ताम्रपात्रमा अमिलो वस्तु तथा दूध कहिले न राख्नु, राख्नाले त्यो दूषित हुन्छ र विपरित फल दिनेवाला हुन्छ। अमिलो पदार्थ केवल उक्त पात्र माज्न मात्र प्रयोग गर्नु पर्दछ।

२६) बालरोग निवारण हेतु :- पनि रुद्राक्षको प्रयोग गरिन्छ। राती झस्किने, रुने तथा डराउने बच्चाका लागि यो अतीव उपयोगी मानिन्छ। त्यसको निदानका लागि २ या ३ अभिमन्त्रित रुद्राक्षका दाना बच्चाको घाँटीमा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

बाँधी दिनु पर्दछ। रुद्राक्ष मिश्रित जल समेत बच्चालाई पिलाई दिनु पर्दछ। त्यसको अतिरिक्त उक्त रुद्राक्षको लेप बच्चालाई रात्रिमा लगाई दिनु पर्दछ। यसरी उक्त रीतिले उपचार गरेमा बच्चाको रोग शान्त हुन्छ।

२७) बन्ध्यत्व निवारण हेतु :- पनि रुद्राक्षको प्रयोग गरिन्छ। यसका लागि एक दाना (परिपक्व अमलाको दाना जत्रो) रुद्राक्ष र एक तोला सुगन्धरास्ना खल बच्चामा कुटी त्यसको चूर्ण बनाउने र त्यसको २ या ३ रत्तिको मात्रा बनाई गाईको शुद्ध दूधमा मिलाई प्रातः सायंकाल पिउने गर्नु पर्दछ। उक्त औषधी स्त्री जाति (विवाहित)ले ऋतुमती भएको पहिलो दिन देखि प्रतिदिन नबिराई लगातार ७ दिन सम्म पिउनु पर्दछ। उक्त औषधीको प्रभावले बन्ध्यत्व दोषको निवारण हुन्छ। तर स्त्री पुरुष दुवैको स्वास्थ्य आयु तथा दाम्पत्य जीवन पूर्ण रूपमा ठीक (फीट) हुनु पर्दछ।

समस्या :- पहिले रुद्राक्षका वृक्ष यत्र-तत्र उपयोगी स्थलमा पाइन्थे र रुद्राक्षको जङ्गल हुने गर्दथ्यो। तर अहिले हराउदै गएकाले कतै-कतै मात्र रुद्राक्षका वृक्ष पाइने गर्दछन्। यद्यपि कुनै पनि वस्तुको संरक्षणमा अनेक समस्या हुने गर्दछन्। त्यस अनुरूप रुद्राक्षको संरक्षण र सम्वर्धनबारे केही समस्या देखिएका छन्! ती बूँदागत रूपमा यस प्रकार रहेका छन् -

१) रुद्राक्षको वृक्ष मासिनु, दाउरा घाँस आदिमा प्रयोग हुनु।
२) अनेक जातिका रुद्राक्षको पहिचान न हुनु।
३) रुद्राक्षफलको व्यवस्थित संरक्षण र उपयोग नहुनु।
४) दुर्लभ रुद्राक्षको खोजी र संरक्षण नहुनु।
५) रुद्राक्षको महत्त्व र उपचारबारे जनमानसमा जानकारी नहुनु।
६) रुद्राक्षको रुख लगाउन सरकारले प्रोत्साहित नगर्नु।
७) ३८ प्रकारका रुद्राक्षको वर्णन भएता पनि सबै उपलब्ध नहुनु।
८) रुद्राक्ष बिरुवाको अभाव हुनु।
९) रुद्राक्षफल पृथ्वीमा १० महिना सम्म रोपिएको अवस्थामा मात्र अंकुरित हुनु। कहिलेकाहि एक या दुई वर्ष पछि मात्र अंकुरित हुनु इत्यादि।

समाधान :- "यत्ने कृते यदि न सिद्धयति कोत्र दोषः" अर्थात् प्रयत्न गर्दा गर्दै यदि कुनै समस्याको समाधान हुन सकेन भने दोष लाग्दैन, तर प्रयत्नै गरिएन भने दोष अवश्य लाग्दछ। तसर्थ उक्त रुद्राक्षसम्बन्धि समस्याको समाधानबारे केही दृष्टिकोण बूँदागत रूपमा यस प्रकार रहेका छन् -

१) रुद्राक्ष वृक्षको संरक्षण एवं संवर्धनमा जोड दिने।
२) यसको महत्त्व र उपचारको बारेमा जनमानसमा व्यापक प्रचार-प्रसार गर्ने।
३) अनेक प्रकार एवं वर्णका रुद्राक्षको खोजी गरी त्यसलाई यत्र तत्र उपयोगी स्थानमा लगाउने।
४) रुद्राक्षको धार्मिक एवं उपचारोपयोगी महत्त्व भएकाले रुद्राक्षको वृक्ष भएको स्थलमा फोहोरमैला नगर्ने।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

५) रुद्राक्ष वृक्षको हावा, फल र दाउरा समेत अत्यधिक उपयोगी भएकाले प्रत्येक परिवारले कम्तिमा एक एक रुद्राक्षको वृक्ष आ-आफ्नो बारीमा अवश्य रोप्ने ।

६) आयुर्वेदको अनुसार रुद्राक्ष अतीव उपचारोपयोगी भएकाले त्यसलाई जङ्गलको रूपमा विकसित गर्ने ।

७) रुद्राक्ष वृक्षस्थललाई पवित्र स्थलको रूपमा विकसित गर्ने ।

८) उक्त स्थललाई अध्ययन एवं प्रवचन क्षेत्रको रूपमा स्थापित गर्ने ।

९) रुद्राक्ष विरुवा सर्व सुलभ हुनु पर्ने ।

निष्कर्ष :- यसरी उपर्युक्त शक्तिले युक्त भएका एक मुखी देखि १४ मुखी पर्यन्त शिवस्वरूप, धार्मिक दृष्टिले पवित्र तथा उपचारोपयोगी रुद्राक्षको वर्णन जति गरे पनि थोरै नै हुन्छ । रुद्राक्षका वृक्षको हावाले समेत विभिन्न रोग ठीक गर्न सक्तछ । यद्यपि रुद्राक्षमाला-ब्राह्मण, क्षत्रीय, वैश्य, शूद्र सबै वर्णका व्यक्तिले क्रमशः सेता, राता, पहेला र काला धारण गर्नु पर्दछ भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ ता पनि सबै रुद्रनेत्रबाट नै उत्पन्न भएकाले भरसक शास्त्रीय नियमको पालना गर्ने नपाइएमा उक्त रुद्राक्ष मध्ये कुनै पनि रुद्राक्ष, त्यो नभेटिए भद्राक्ष समेत सबै वर्णले धारण गरे हुन्छ । तर ती रुद्राक्ष, भद्राक्ष आदि उक्त वैदिक संस्कारद्वारा अभिमन्त्रित (सुसंस्कृत) हुनु पर्दछ । यसरी[1] उक्त संस्कारयुक्त रुद्राक्ष धारणगरेमा म्लेच्छ, नीच, चाण्डाल समेत सबै पापबाट मुक्त हुन्छ भन्ने कुरो उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यसरी नै अन्य स्थलमा शिवको वचन उद्धृत गर्दै भनिएको छ[2]- जसले शिरमा रुद्राक्ष या रुद्राक्षमाला राखी नुहाउछ, त्यसले गंगास्नान गरे सदृश फल प्राप्त गर्दछ । यसको अतिरिक्त उक्त वर्णित रुद्राक्ष मध्ये १ मुखी, ५ मुखी, ११ मुखी र १४ मुखी लोकमा पूजनीय मानिन्छन् ।

त्यसकारण भगवान् नारायणको भनाई उद्धृत गर्दै भनिएको छ[3]- रुद्राक्षको महिमा वर्णन गरेर सकिदैन । रुद्राक्षको दर्शन स्पर्शन, धारण र उक्त मालाले जप गरेमा क्रमशः उत्तरोत्तर पुण्यफलको प्राप्ति र रोगको उपचार समेत हुन्छ । रुद्राक्ष न भेटिदा भद्राक्ष धारण गरे हुन्छ । यसरी नै उपनिषद्मा भनिएको छ-रुद्राक्षको दाना या मालाको संस्कार गर्दा, होमगर्दा, रुद्राक्ष

---

१) म्लेच्छो वाप्यथ चाण्डालो युतो वा सर्वपातकैः । रुद्राक्षधारणादेव स रुद्रो नात्र संशय : ॥
शिरसा धारिते कोटिः कर्णयोर्दशकोटयः । शतकोटिर्गलेबद्धो मूर्ध्नि कोटिसहस्रकम् ॥
रुद्राक्षधारको भूत्वा यत्किञ्चित् कर्मवैदिकम् । कुर्वन् विप्रः सदा भक्त्या महदाप्नोति तत्फलम् ॥ दे.भा.

२) रुद्राक्षं मस्तके धृत्वा शिरः स्नानं करोति यः । गंगास्नानफलं तस्य जायते नात्र संशयः ॥
एकवक्त्रः पञ्चवक्त्र एकादशमुखापरे । चतुर्दशमुखाः केचिद्रुद्राक्षा लोकपूजिताः ॥ दे.भा.

३) लक्ष्यं तु दर्शनात् पुण्यं कोटिस्तत् स्पर्शनाद् भवेत् । तस्य कोटिगुणं पुण्यं लभते धारणान्नरः ॥
लक्ष्यकोटिसहस्राणि लक्ष्यकोटिशतानि च । तज्जपात् लभते पुण्यं नरो रुद्राक्षधारणात् ॥
रुद्राक्षाणां तु भद्राक्षधारणात् स्यान्महाफलम् ॥ दे.भा.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

जाबालोपनिषद्को[४] पाठ गर्नु पर्दछ । उक्त पाठको प्रभावले साधकमाथि शिवजीको सधैंभरी कृपा रही रहन्छ । तसर्थ शिवनेत्रोत्पन्न रुद्राक्ष सबैका लागि वन्दनीय र उपचारोपयोगी छ भन्ने कुरोमा कसैले सन्देह गर्नु हुदैन । यसको संरक्षण र सम्वर्द्धनमा सधैं ध्यानदिन आवश्यक छ ।

यसका साथै रुद्राक्षका दानाको प्रयोगात्मक उपचारपद्धतिवारे पनि अध्ययन अनुसंधानमा उत्तरोत्तर ध्यान दिन र यसको वैज्ञानिक अन्वेषणमा अझ बढी मन लगाउन सबै तहका चिकित्सक एवं वैद्यराजहरुको ध्यानाकर्षण गराउदै, रुद्राक्षको धार्मिक महिमा, धारणा, महत्त्व, उपचारविधि र प्रयोगात्मक चिकित्सा पद्धतिको आंशिक रूपमा भए पनि केही प्रकाश पार्दै यो अनुसंधानात्मक "<u>शिवविन्दु</u>" उपचार महत्त्व दिग्दर्शन सबै गुणग्राही सदसद्विवेकी विद्वत्समुदाय समक्ष प्रस्तुत गरिएको छ । जसमा रहेको सारवस्तुलाई ग्रहण गरी यदि कुनै निःसार वस्तु भेटिन्छ भने त्यसवारे समेत जिज्ञासा, सुधार एवं सुझावको अझ वढी आकांक्षा गर्दै यो रुद्राक्ष उपचार महिमा प्रकरण यहीं पूर्ण हुन्छ ।

---

४) यः इमां रुद्राक्षजाबालोपनिषदं नित्यमधीते । वालो वा युवा वेद स महान्भवति । स गुरुः सर्वेषां मन्त्राणामुपदेष्टा भवति । एतैरेव होमं कुर्यात् । एतैरेवार्चनम् । एतेनैव शिवसायुज्यमवाप्नोति । न च पुनरावर्तत इति । ॐ सत्यमित्युपनिषद् ॥ रु.जा.उ.पृ.सं.३६१

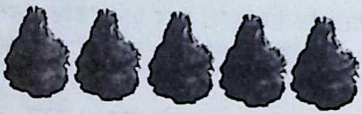

<u>तिलकको आवश्यकता :-</u>

(क) स्नानं दानं तपो होमो देवता पितृकर्म च । तत् सर्वं निष्फलं याति ललाटे तिलकं विना ॥
ब्राह्मणस्तिलकं कृत्वा कुर्यात् सन्ध्यां च तर्पणम् ॥ ब्र.वै.पु., बह्म २६

(ख) ललाटे तिलकं कृत्वा सन्ध्याकर्म समाचरेत् । अकृत्वा भालतिलकं तस्य कर्म निरर्थकम् ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्यात् भस्मना वै त्रिपुण्ड्रकम् । उभयं चन्दनेनैव अभ्यङ्गोत्सवरात्रिसु ॥
प्रवन्ध पारिजात

(ग) यस्य भाले विभूतिर्न नांगे रुद्राक्षधारणम् । न शम्भोर्भवने पूजा स विप्रः श्वपचाधमः ॥
दे.भा.११ अ. ५,७

(घ) आदिगुरुर्ईस्वतरा च पश्चात् पूर्वं लघुवृद्धिमती क्रमेण ।
दिनस्य पूवार्द्ध-परार्द्ध भिन्ना छायेव मैत्री खल-सज्जनानाम् ॥

(ङ) दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययालंकृतोऽपि सन् । मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्कर : ॥

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: ...

परिशिष्ट खण्ड-१

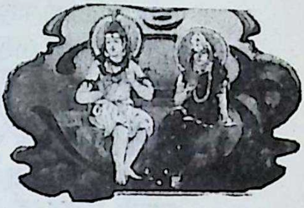

(क) अथ श्रीमृतसञ्जीवनकवचम् :-

ध्यानम् :- ॐ कर्पूरगौरं करुणावतारं
संसारसारं भुजगेन्द्रहारम् ।
सदा वसन्तं हृदयारविन्दे
भवं भवानीसहितं नमामि ॥

एवमाराध्य गौरीशं देवं मृत्युञ्जयेश्वरम् ।
मृतसञ्जीवनं नाम कवचं प्रजपेत् सदा ॥१॥
सारात् सारतरं पुण्यं गुह्याद् गुह्यतरं शुभम् ।
महादेवस्य कवचं मृतसञ्जीवनाभिधम् ॥२॥
समाहितमना भूत्वा श्रृणुष्व कवचं शुभम् ।
श्रुत्वैतद् दिव्यकवचं रहस्यं कुरु सर्वदा ॥३॥
जराभयकरो यज्वा सर्वदेवनिषेवितः ।
मृत्युञ्जयो महादेवः प्राच्यां मां पातु सर्वदा ॥४॥
दधानः शक्तिमभयां त्रिमुखः षड्भुजः प्रभुः ।
सदाशिवोऽग्निरूपी मामाग्नेय्यां पातु सर्वदा ॥५॥
अष्टादशभुजोपेतो दण्डाभयकरो विभुः ।
यमरूपी महादेवो दक्षिणस्यां सदाऽवतु ॥६॥
खड्गाभयकरो धीरो रक्षोगणनिषेवितः ॥
रक्षोरूपी महेशो मां नैर्ऋत्यां सर्वदाऽवतु ॥७॥
पाशाभयभुजः सर्वरत्नाकरनिषेवितः ।
वरुणात्मा महादेवः पश्चिमे मां सदाऽवतु ॥८॥
गदाभयकरः प्राणनायकः सर्वदागतिः ।
वायव्यां मारुतात्मा मां शङ्करः पातु सर्वदा ॥९॥
शङ्खाभयकरस्थो मां नायकः परमेश्वरः ।
सर्वात्मान्तरदिग्भागे पातु मां शङ्करः प्रभुः ॥१०॥
शूलाभयकरः सर्वविद्यानामधिनायकः ।
ईशानात्मा तथैशान्यां पातु मां परमेश्वरः ॥११॥
ऊर्ध्वभागे ब्रह्मरूपी विश्वात्माऽधः सदाऽवतु ।
शिरो मे शङ्करः पातु ललाटं चन्द्रशेखरः ॥१२॥
भ्रूमध्यं सर्वलोकेशस्त्रिनेत्रोऽवतु लोचने ।
भ्रूयुग्मं गिरिशः पातु कर्णौ पातु महेश्वरः ॥१३॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

नासिकां मे महादेव ओष्ठौ पातु वृषध्वजः ।
जिह्वां मे दक्षिणामूर्तिर्दन्तान् मे गिरिशोऽवतु ॥१४॥
मृत्युञ्जयो मुखं पातु कण्ठं मे नागभूषणः ।
पिनाकी मत्करौ पातु त्रिशूली हृदयं मम ॥१५॥
पञ्चवक्त्रः स्तनौ पातु उदरं जगदीश्वरः ।
नाभिं पातु विरूपाक्षः पार्श्वे मे पार्वतीपतिः ॥१६॥
कटिद्वयं गिरीशो मे पृष्ठं मे प्रमथाधिपः ।
गुह्यं महेश्वरः पातु ममोरू पातु भैरवः ॥१७॥
जानुनी मे जगद्धर्ता जङ्घे मे जगदीश्वरः ।
पादौ मे सततं पातु लोकवन्द्यः सदाशिवः ॥१८॥
गिरीशः पातु मे भार्यां भवः पातु सुतान् मम ।
मृत्युञ्जयो ममायुष्यं चित्तं मे गणनायकः ॥१९॥
सर्वाङ्गं मे सदा पातु कालकालः सदाशिवः ।
एतत्ते कवचं पुण्यं देवतानां च दुर्लभम् ॥२०॥
मृतसञ्जीवनं नाम्ना महादेवेन कीर्तितम् ।
सहस्रावर्तनं चास्य पुरश्चरणमीरितम् ॥२१॥
यः पठेच्छृणुयान्नित्यं श्रावयेत् सुसमाहितः ।
सोऽकालमृत्युं निर्जित्य सदायुष्यं समश्नुते ॥२२॥
हस्तेन वा यदा स्पृष्ट्वा मृतं सञ्जीवयत्यसौ ।
आधयो व्याधयस्तस्य न भवन्ति कदाचन ॥२३॥
कालमृत्युमपि प्राप्तमसौ जयति सर्वदा ।
अणिमादिगुणैश्वर्यं लभते मानवोत्तमः ॥२४॥
युद्धारम्भे पठित्वेदमष्टाविंशतिवारकम् ।
युद्धमध्ये स्थितः शत्रुः सद्यः सर्वैर्न दृश्यते ॥२५॥
न ब्रह्मादीनि चास्त्राणि क्षयं कुर्वन्ति तस्य वै ।
विजयं लभते देवयुद्धमध्येऽपि सर्वदा ॥२६॥
प्रातरुत्थाय सततं यः पठेत् कवचं शुभम् ।
अक्षय्यं लभते सौख्यमिह लोके परत्र च ॥२७॥
सर्वव्याधिविनिर्मुक्तः सर्वरोगविवर्जितः ।
अजरामरणो भूत्वा सदा षोडशवार्षिकः ॥२८॥
विचरत्यखिलाँल्लोकान् प्राप्य भोगांश्च दुर्लभान् ।
लभते शिवसायुज्यं महादेवप्रसादतः ॥२९॥
तस्मादिदं महागोप्यं कवचं समुदाहृतम् ।
मृतसञ्जीवनं नाम्ना दैवतैरपि दुर्लभम् ॥३०॥

॥इति श्रीमृतसञ्जीवनकवचं सम्पूर्णम् ॥

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: ...

(ख) श्रीरुद्राष्टकस्तोत्रम् :-

ध्यानम् :- ॐ वन्दे देवमुमापतिं सुरगुरुं वन्दे जगत्कारणं
वन्दे पन्नगभूषणं मृगधरं वन्दे पशूनां पतिम् ।
वन्दे सूर्यशशाङ्कवह्निनयनं वन्दे मुकुन्दप्रियं,
वन्दे भक्तजनाश्रयं च वरदं वन्दे शिवं शङ्करम् ॥

नमामीशमीशान-निर्वाणरूपं, विभुं व्यापकं ब्रह्मवेद-स्वरूपम् ।
निजं निर्गुणं निर्विकल्पं निरीहं, चिदाकाशमाकाशवासं भजेहम् ॥१॥

निराकारमोंकार-मूलं-तुरीयं, गिरा-ज्ञान-गोतीतमीशं गिरीशम् ।
करालं महाकाल-कालं कृपालं, गुणागार-संसार-पारं नतोऽहम् ॥२॥

तुषाराद्रिशंकाश-गौरं-गभीरं, मनोभूत-कोटि-प्रभा-श्री-शरीरम् ।
स्फुरन्मौलिकल्लोलिनी चारु गंगा, लसद्भालबालेन्दु कण्ठे भुजंगा ॥३॥

चलत्कुंडलं-भ्रू-सुनेत्रं विशालं, प्रसन्नाननं नीलकण्ठं दयालम् ।
मृगाधीशचर्माम्बरं मुण्डमालं, प्रियं शंकरं सर्वनाथं भजामि ॥४॥

प्रचण्डं प्रकृष्टं प्रगल्भं परेशं, अखण्डं अजं भानुकोटि-प्रकाशम् ।
त्रयः शूल-निर्मूलनं शूलपाणिं, भजेऽहं भवानीपतिं भावगम्यम् ॥५॥

कलातीत-कल्याण-कल्पान्तकारी, सदा सज्जनानन्ददाता पुरारी ।
चिदानन्द-संदोह-मोहापहारी, प्रसीद प्रसीद प्रभो मन्मथारी ॥६॥

न यावद् उमानाथ पादारविन्दं, भजन्तीह लोके परे वा नराणाम् ।
न तावद् सुखं शान्ति-संतापनाशं, प्रसीद प्रभो सर्वभूताधिवासम् ॥७॥

न जानामि योगं जपं नैव पूजां, नतोऽहं सदा सर्वदा शंभु तुभ्यम् ।
जरा-जन्म-दुःखौघतातप्यमानं, प्रभो पाहि आपन्नमामीश शंभो ॥८॥

रुद्राष्टकमिदं प्रोक्तं, विप्रेण हर-तोषये ।
ये पठन्ति नरा भक्त्या, तेषां शंभुः प्रसीदति ॥९॥

इति श्रीरुद्राष्टकस्तोत्रं सम्पूर्णम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

ॐ श्रीहरिहराभ्यां नमः

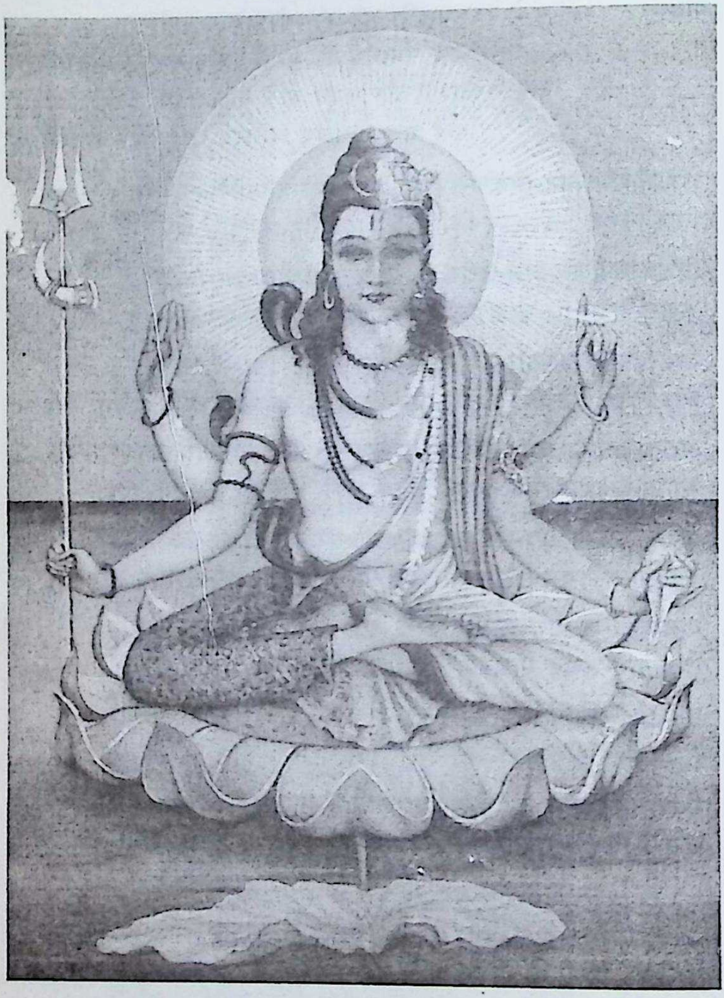

"यौ द्वौ शङ्खकपालभूषितकरौ मालास्थिमालाधरौ,
देवौ द्वारवती श्मशाननिलयौ नागारिगोवाहनौ ।
द्वित्र्यक्षौ बलिदक्षयज्ञमथनौ श्रीशैलजावल्लभौ,
पापं मे हरतां सदा हरिहरौ श्रीवत्सगंगाधरौ ॥"

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

(ग) अथ श्रीहरिहराद्वैतस्तोत्रम् :-

ध्यानम् :- ॐ शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे ।
दक्षयज्ञविनाशाय हरिरुद्राय वै नम : ॥
धर्मार्थकाममोक्षाख्यचतुर्वर्गप्रदायिनौ ।
वन्दे हरिहरौ देवौ त्रैलोक्यपरिपायिनौ ॥१॥
एकमूर्तिद्विधाभिन्नौ संसारार्णवतारकौ ।
वन्देऽहं कामदौ देवौ सततं शिवकेशवौ ॥२॥

दयामयौ दीनदरिद्रतापहौ
महोजसौ मान्यतमौ सदा समौ ।
उदारलीलाललितौ सितासितौ
नमामि नित्यं शिवकेशवावहम् ॥३॥

अनन्तमाहात्म्यनिधी विधिस्तुतौ
श्रिया युतौ लोकविधानकारिणौ ।
सुरासुराधीशनुतौ नु तौ जगत्-
पती विधत्तां शिवकेशवौ शिवम् ॥४॥

जगत्त्रयीपालननाशकारकौ
प्रसन्नहासौ विलसत्सदाननौ ।
महाबली मञ्जुलमूर्तिधारिणौ
शिवं विधत्तां शिवकेशवौ सदा ॥५॥

महस्विनौ मोदकरौ परौ वरौ
मुनीश्वरैः सेवितपादपङ्कजौ ।
अजौ सुजातौ जगदीश्वरौ सदा
शिवं विधत्तां शिवकेशवौ मम ॥६॥

नमोस्तु नित्यं शिवकेशवाभ्यां
स्वभक्तसंरक्षणतत्पराभ्याम् ।
देवेश्वराभ्यां करुणाकराभ्यां
लोकत्रयीनिर्मितिकारणाभ्याम् ॥७॥

सलीलशीलौ महनीयमूर्ती
दयाकरौ मञ्जुलसच्चरित्रौ ।
महोदयौ विश्वविनोदहेतू
नमामि देवौ शिवकेशवौ तौ ॥८॥

त्रिशूलपाणिं वरचक्रपाणिं
पीताम्बरं स्पष्टदिगम्बरं च ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

चतुर्भुजं वा दशबाहुयुक्तं
हरिं हरं वा प्रणमामि नित्यम् ॥९॥
कपालमालाललितं शिवं च
सद् वैजयन्तीस्रगुदारशोभम् ।
विष्णुं च नित्यं प्रणिपत्य याचे
भवत्पदाम्भोरुहयोः स्मृतिः स्यात् ॥१०॥
शिव त्वमेवासि शिवस्वरूपः ।
हरे त्वमेवासि शिवस्वरूपः ।
भ्रान्त्या जनास्त्वां द्विविधस्वरूपं
पश्यन्ति मूढा ननु नाशहेतोः ॥११॥
हरे जना ये शिवरूपिणं त्वां
त्वद्रूपमीशं कलयन्ति नित्यम् ।
ते भाग्यवन्तः पुरुषा कदापि
न यान्ति भास्वत्तनयस्य गेहम् ॥१२॥
शम्भो जना ये हरिरूपिणं त्वां
भवत्स्वरूपं कमलालयेशम् ।
पश्यन्ति भक्त्या खलु ते महान्तो
यमस्य नो यान्ति पुरं कदाचित् ॥१३॥
शिवे हरौ भेदधियाधियुक्ता
मुक्तिं लभन्ते न जना दुरापाम् ।
भुक्तिं च नैवेह परन्तु दुःखं
संसारकूपे पतिताः प्रयान्ति ॥१४॥
हरे हरौ भेददृशो भृशं वै
संसारसिन्धौ पतिताः सतापाः ।
पापाशया मोहमयान्धकारे
भ्रान्ता महादुःखभरं लभन्ते ॥१५॥
सन्तो लसन्तः सुतरां हरौ च
हरे च नित्यं बहुभक्तिमन्तः ।
अन्तर्महान्तौ शिवकेशवौ तौ
ध्यायन्त उच्चैर्मुदमाप्नुवन्ति ॥१६॥
हरौ हरे चैक्यमुदारशीलाः
पश्यन्ति शश्वत्सुखदायिलीलाः ।
ते भुक्तिमुक्ती समवाप्य नूनं
सुखं दुरापं सुतरां लभन्ते ॥१७॥

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

शिवे शिवेशेऽपि च केशवे च
पद्मापतौ देववरे महान्तः ।
भेदं न पश्यन्ति परन्तु सन्त
स्तयोरभेदं कलयन्ति सत्यम् ॥१८॥
रमापतिं वा गिरिजापतिं वा
विश्वेश्वरं वा जगदीश्वरं वा ।
पिनाकपाणिं खलु शार्ङ्गपाणिं
हरिं हरं वा प्रणमामि नित्यम् ॥१९॥
सुरेश्वरं वा परमेश्वरं वा
बैकुण्ठलोकस्थितमच्युतं वा ।
कैलासशैलस्थितमीश्वरं वा
विष्णुं च शम्भुं च नमामि नित्यम् ॥२०॥
हरिर्दयार्द्राशयतां प्रयातो
हरो दयालूत्तमभावमाप्तः ।
अनेकदिव्यास्त्रधरः परेशः
पायादजस्रं कृपया नतं माम् ॥२१॥
शेषोऽस्ति यस्याभरणत्वमाप्तो
यद्वा सुशय्यात्वमितः सदैव ।
देवः स कोऽपीह हरिर्हरो वा
करोतु मे मञ्जुलमङ्गलं द्राक् ॥२२॥
हरिं हरं चापि भजन्ति भक्त्या
विभेदबुद्धिं प्रविहाय नूनम् ।
सिद्धा महान्तो मुनयो महेच्छा
स्वच्छाशया नारदपर्वताद्याः ॥२३॥
सनत्कुमारादय उन्नतेच्छा
मोहेन हीना मुनयो महान्तः ।
स्वान्तस्थितं शङ्करमच्युतं च
भेदं परित्यज्य सदा भजन्ते ॥२४॥
शिष्टा वसिष्ठादय आत्मनिष्ठाः
श्रेष्ठस्वधर्मावनकर्मवित्ताः ।
हृत्तापहारं मलहीनचित्ता
हरिं हरं चैकतया भजन्ते ॥२५॥
अन्ये महात्मान उदारशीला
भृग्वादयो ये परमर्षयस्ते ।
पश्यन्ति चैक्यं हरिशर्वयोः श्री-
संयुक्तयोरत्र न संशयोऽस्ति ॥२६॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

इन्द्रादयो देववरा उदारा-
स्त्रैलोक्यसंरक्षणदत्तचित्ताः ।
हरिं हरं चैकसुरूपमेव
पश्यन्ति भक्त्या च भजन्ति नूनम् ॥२७॥
सर्वेषु वेदेषु खलु प्रसिद्धो
वैकुण्ठकैलासगयोस्तु धाम्नोः ।
मुकुन्दबालेन्दुवतंसयोः स-
च्चरित्रयोरीश्वरयोरभेदः ॥२८॥
सर्वाणि शास्त्राणि वदन्ति नूनं
हरेर्हरस्यैक्यमुदारमूर्ते : ।
नास्त्यत्र सन्देहलवोऽपि सत्यं
नित्यं जना धर्मधना वदन्ति ॥२९॥
सर्वैः पुराणैरिदमेवमुक्तं
यद्विष्णुशम्भ्वोर्महनीयमूर्त्योः ।
ऐक्यं सदैवास्ति न भेदलेशोऽ-
प्यस्तीह चिन्त्यं सुजनैस्तदेवम् ॥३०॥
भेदं प्रपश्यन्ति नराधमा ये
विष्णौ च शम्भौ च दयानिधाने ।
ते यान्ति पापाः परितापयुक्ता
घोरं विशालं निरयस्य वासम् ॥३१॥
भूताधिपं वा विबुधाधिपं वा
रमेश्वरं वा परमेश्वरं वा ।
पीताम्बरं वा हरिदम्बरं वा
हरिं हरं वा पुरुषा भजध्वम् ॥३२॥
महस्विवर्यं कमनीयदेह-
मुदारसारं सुखदायिचेष्टम् ।
सर्वेष्टदेवं दुरितापहारं
विष्णुं शिवं वा सततं भजध्वम् ॥३३॥
शिवस्य विष्णोश्च विभात्यभेदो
व्यासादयोऽपीह महर्षयस्ते ।
सर्वज्ञभावं दधतो नितान्तं
वदन्ति चैवं कलयन्ति सन्तः ॥३४॥
महाशया धर्मविधानदक्षा
रक्षापरा निर्जितमानसा ये ।
तेऽपीह विज्ञाः समदर्शिनो वै
शिवस्य विष्णोः कलयन्त्यभेदम् ॥३५॥

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

हरिरेव हरो हर एव हरि-
नीहि भेदलवोऽपि तयोः प्रथितः ।
इति सिद्धमुनीशयतीशवरा
निगदन्ति सदा विमदाः सुजनाः ॥३६॥
हर एव हरिर्हरिरेव हरो
हरिणा च हरेण च विश्वमिदम् ।
प्रा[illegible]निर्मितमेतदवेहि सदा
विमदो भव तौ भज भावयुतः ॥३७॥
हरिरेव बभूव हरः परमो
हर एव बभूव हरिः सरमः ।
हरिता हरता च तथा मिलिता
रचयत्यखिलं खलु विश्वमिदम् ॥३८॥
वृषध्वजं वा गरुडध्वजं वा
गिरीश्वरं वा भुवनेश्वरं वा ।
पतिं पशूनामथवा यदूनां
कृष्णं शिवं वा विबुधा भजन्ते ॥३९॥
भीमाकृतिं वा रुचिराकृतिं वा
त्रिलोचनं वा समलोचनं वा ।
उमापतिं वाऽथ रमापतिं वा
हरिं हरं वा मुनयो भजन्ते ॥४०॥
हरिः स्वयं वै हरतां प्रयातो
हरस्तु साक्षाद्धरिभावमाप्तः ।
हरिर्हरश्चापि जगज्जनाना-
मुपास्यदेवौ स्त इति प्रसिद्धिः ॥४१॥
हरिर्हि साक्षाद्धर एव सिद्धो
हरो हि साक्षाद्धरिरेव चास्ते ।
हरिर्हरश्च स्वयमेव चैको
द्विरूपतां कार्यवशात् प्रयातः ॥४२॥
हरिर्जगत्पालनकृत्प्रसिद्धो
हरो जगन्नाशकरः परात्मा ।
सुरूपमात्रेण भिदामवाप्तौ
द्वावेकरूपौ स्त इमौ सुरेशौ ॥४३॥
दयानिधानं विलसद्विधानं
देवप्रधानं ननु सावधानम् ।
सानन्दसन्मानसभासमानं
देवं शिवं वा भज केशवं वा ॥४४॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

श्रीकौस्तुभाभरणमिन्दुकलावतंसं
कालीविलासिनमथो कमलाविलासम् ।
देवं मुरारिमथवा त्रिपुरारिमीशं
देवं विहाय भज भो भज भूरिभक्त्या ॥४५॥
विष्णुः साक्षाच्छम्भुरेव प्रसिद्धः
शम्भुः साक्षाद्विष्णुरेवास्ति नूनम् ।
नास्ति स्वल्पोऽपीह भेदावकाशः
सिद्धान्तोऽयं सज्जनानां समुक्तः ॥४६॥
शम्भुर्विष्णुश्चैकरूपो द्विमूर्तिः
सत्यं सत्यं गद्यते निश्चितं सत् ।
अस्मिन् मिथ्या संशयं कुर्वते ये
पापाचारास्ते नरा राक्षसाख्याः ॥४७॥
विष्णौ शम्भौ नास्ति भेदावभासः
संख्यावन्तः सन्त एवं वदन्ति ।
अन्तः किञ्चित् संविचिन्त्य स्वयं द्राक्
भेदं त्यक्त्वा तौ भजस्व प्रकामम् ॥४८॥
विष्णोर्भक्ताः शम्भुविद्वेषसक्ताः
शम्भोर्भक्ता विष्णुविद्वेषिणो ये ।
कामक्रोधान्धाः सुमन्दाः सनिन्दा
विन्दन्ति द्राक् ते नरा दुःखजालम् ॥४९॥
विष्णौ शम्भौ भेदबुद्धिं विहाय
भक्त्या युक्ताः सज्जना ये भजन्ते ।
तेषां भाग्यं वक्तुमीशो गुरुर्नो
सत्यं सत्यं वच्म्यहं विद्धि तत्त्वम् ॥५०॥
हरेर्विरोधी च हरस्य भक्तो
हरस्य वैरी च हरेश्च भक्तः ।
साक्षादसौ राक्षस एव नूनं
नास्त्यत्र सन्देहलवोऽपि नूनम् ॥५१॥
शिवं च विष्णुं च विभिन्नदेहं
पश्यन्ति ये मूढधियोऽतिनीचाः ।
ते किं सुसद्भिः सुतरां महद्भिः
सम्भाषणीया पुरुषा भवन्ति ? ॥५२॥
अनेकरूपं विदितैकरूपं
महान्तमुच्चैरतिशान्तचित्तम् ।
दान्तं नितान्तं शुभदं सुकान्तं
विष्णुं शिवं वा भज भूरिभक्त्या ॥५३॥

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

हरे मुरारे हर हे पुरारे
विष्णो दयालो शिव हे कृपालो ।
दीनं जनं सर्वगुणैर्विहीनं
मां भक्तमार्तं परिपाहि नित्यम् ॥५४॥
हे हे विष्णो शम्भुरूपस्त्वमेव
हे हे शम्भो विष्णुरूपस्त्वमेव ।
सत्यं सर्वे सन्त एवं वदन्तः
संसाराब्धिं ह्यञ्जसा सन्तरन्ति ॥५५॥
विष्णुः शम्भुः शम्भुरेवास्ति विष्णुः
शम्भुर्विष्णुर्विष्णुरेवास्ति शम्भुः ।
शम्भौ विष्णौ चैकरूपत्वमिष्टं
शिष्टा एवं सर्वदा सञ्जपन्ति ॥५६॥
दैवी सम्पद् विद्यते यस्य पुंसः
श्रीमान् सोऽयं सर्वदा भक्तियुक्तः ।
शम्भुं विष्णुं चैकरूपं द्विदेहं
भेदं त्यक्त्वा सम्भजन्मोक्षमेति ॥५७॥
येषां पुंसामासुरीसम्पदास्ते
मृत्योर्ग्रासाः कामलोभाभिभूताः ।
क्रोधेनान्धा बन्धुयुक्ता जनास्ते
शम्भुं विष्णुं भेदबुद्ध्या भजन्ते ॥५८॥
कल्याणकारं सुखदप्रकारं
विनिर्विकारं विहितोपकारम् ।
स्वाकारमीशं नकृतापकारं
शिवं भजध्वं किल केशवं वा ॥५९॥
सच्चित्स्वरूपं करुणासुकूपं
गीर्वाणभूपं वरधर्मयूपम् ।
संसारसारं सुरुचिप्रसारं
देवं हरिं वा भज भो हरं वा ॥६०॥
आनन्दसिन्धुं परदीनबन्धुं
मोहान्धकारस्य निकारहेतुम् ।
सद्धर्मसेतुं रिपुधूमकेतुं
भजस्व विष्णुं शिवमेकबुद्ध्या ॥६१॥
वेदान्तसिद्धान्तमयं दयालुं
सत्याख्यशास्त्रप्रतिपाद्यमानम् ।
न्यायप्रसिद्धं सुतरां समिद्धं
भजस्व विष्णुं शिवमेकबुद्ध्या ॥६२॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

पापापहारं रुचिरप्रचारं
कृतोपकारं विलसद्विहारम् ।
सद्धर्मधारं कमनीयदारं
सारं हरिं वा भज भो हरं वा ॥६३॥
हरौ हरे भेदमवेक्षमाणः
प्राणी नितान्तं खलु भ्रान्तचेताः ।
प्रेताधिपस्यैति पुरं दुरन्तं
दुःखं च तत्र प्रथितं प्रयाति ॥६४॥
भो भो जना ज्ञानधना मनाग-
प्यर्च्ये हरौ चापि हरे च नूनम् ।
भेदं परित्यज्य मनो निरुध्य
सुखं भवन्तः खलु तौ भजन्तु ॥६५॥
आनन्दसन्मन्दिरमिन्दुकान्तं
शान्तं नितान्तं भुवनानि पान्तम् ।
भान्तं सुदान्तं विहितासुरान्तं
देवं शिवं वा भज केशवं वा ॥६६॥
हे हे हरे कृष्ण जनार्दनेश
शम्भो शशाङ्काभरणाधिदेव ।
नारायण श्रीश जगत्स्वरूप
मां पाहि नित्यं शरणं प्रपन्नम् ॥६७
विष्णो दयालोऽच्युत शार्ङ्गपाणे
भूतेश शम्भो शिव शर्व नाथ ।
मुकुन्द गोविन्द रमाधिपेश
मां पाहि नित्यं शरणं प्रपन्नम् ॥६८॥
कल्याणकारिन् कमलापते हे
गौरीपते भीम भवेश शर्व ।
गिरीश गौरीप्रिय शूलपाणे
मां पाहि नित्यं शरणं प्रपन्नम् ॥६९॥
हे शर्व हे शङ्कर हे पुरारे
हे कृष्ण हे केशव हे मुरारे ।
हे दीनबन्धो करुणैकसिन्धो
मां पाहि नित्यं शरणं प्रपन्नम् ॥७०॥
हे चन्द्रमौले हरिरूप शम्भो
हे चक्रपाणे शिवरूप विष्णो ।
हे कामशत्रो खलु कामतात
मां पाहि नित्यं भगवन्नमस्ते ॥७१॥

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

सकललोकपशोकविनाशिनौ
परमरम्यतया प्रविकाशिनौ ।
अघसमूहविदारणकारिणौ
हरिहरौ भज गूढ भिदां त्यज ॥७२
हरिः साक्षाद्धरः प्रोक्तो हरः साक्षाद्धरिः स्मृतः ।
उभयोरन्तरं नास्ति सत्यं सत्यं न संशयः ॥७३॥
यो हरौ च हरे साक्षादेकमूर्तौ द्विधास्थितौ ।
भेदं करोति मूढात्मा स याति नरकं ध्रुवम् ॥७४॥
यस्य बुद्धिर्हरौ चापि हरे भेदं च पश्यति ।
स नरोऽधमतां यातो रोगी भवति मानवः ॥७५॥
यो हरौ च हरे चापि भेदबुद्धिं करोत्यहो ।
तस्मान्मूढतमो लोके नान्यः कश्चन विद्यते ॥७६॥
मुक्तिमिच्छसि चेत्तर्हि भेदं त्यज हरौ हरे ।
अन्यथा जन्मलक्षेषु मुक्तिः खलु सुदुर्लभा ॥७७॥
विष्णोः शिवस्य चाभेदज्ञानान्मुक्तिः प्रजायते ।
इति सद्वेदवाक्यानां सिद्धान्तः प्रतिपादितः ॥७८॥
विष्णुः शिवः शिवो विष्णुरिति ज्ञानं प्रशस्यते ।
एतज्ज्ञानयुतो ज्ञानी नान्यथा ज्ञानमिष्यते ॥७९॥
हरिर्हरो हरश्चापि हरिरस्तीति भावयन् ।
धर्मार्थकाममोक्षाणामधिकारी भवेन्नरः ॥८०॥
हरिं हरं भिन्नरूपं भावयत्यधमो नरः ।
स वर्णसङ्करो नूनं विज्ञेयो भावितात्मभिः ॥८१॥
हरे शम्भो हरे विष्णो शम्भो हर हरे हर ।
इति नित्यं जपञ्जन्तुर्जीवन्मुक्तो हि जायते ॥८२॥
न हरिं च हरं चापि भेदबुद्ध्या विलोकयेत् ।
यदीच्छेदात्मनः क्षेमं बुद्धिमान्कुशलो नरः ॥८३॥
हरे हर दयालो मां पाहि पाहि कृपां कुरु ।
इति सञ्जपनादेव मुक्तिः पाणौ प्रतिष्ठिता ॥८४॥
हरिं हरं द्विधा भिन्नं वस्तुतस्त्वेकरूपकम् ।
प्रणमामि सदा भक्त्या रक्षतां नो महेश्वरौ ॥८५॥

फलश्रुतिः-

इदं हरिहरस्तोत्रं सूक्तं परमदुर्लभम् ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां दायकं दिव्यमुत्तमम् ॥८६॥
शिवकेशवयोरैक्य-प्रतिपादकमीडितम् ।
पठेयुः कृतिनः शान्ता दान्ता मोक्षाभिलाषिणः ॥८७॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

एतस्य पठनात् सर्वाः सिद्धयो वशगास्तथा ।
देवयोर्विष्णुशिवयोर्भक्तिर्भवति भूतिदा ॥८८॥
धर्मार्थी लभते धर्ममर्थार्थी चार्थमश्नुते ।
कामार्थी लभते कामं मोक्षार्थी मोक्षमश्नुते ॥८९॥
दुर्गमे घोरसङ्ग्रामे कानने वधबन्धने ।
कारागारेऽस्य पठनाज्जायते तत्क्षणं सुखी ॥९०॥
वेदे यथा सामवेदो वेदान्तो दर्शने यथा ।
स्मृतौ मनुस्मृतिर्यद्वद् वर्णेषु ब्राह्मणो यथा ॥९१॥
यथाऽऽश्रमेषु संन्यासो यथा देवेषु वासवः ।
यथाश्वत्थः पादपेषु यथा गङ्गा नदीषु च ॥९२॥
पुराणेषु यथा श्रेठं महाभारतमुच्यते ।
यथा सर्वेषु लोकेषु वैकुण्ठः परमोत्तमः ॥९३॥
यथा तीर्थेषु सर्वेषु प्रयागःश्रेष्ठ ईरितः ।
यथा पुरीषु सर्वासु वरा वाराणसी पुरी ॥९४॥
यथा दानेषु सर्वेषु चान्नदानं महत्तमम् ।
यथा सर्वेषु धर्मेषु चाहिंसा परमा स्मृता ॥९५॥
यथा सर्वेषु सौख्येषु भोजनं प्राहुरुत्तमम् ।
तथा स्तोत्रेषु सर्वेषु स्तोत्रमेतत्परात्परम् ॥९६॥
अन्यानि यानि स्तोत्राणि तानि सर्वाणि निश्चितम् ।
अस्य स्तोत्रस्य नो यान्ति षोडशीमपि सत्कलाम् ॥९७॥
भूतप्रेतपिशाचाद्या बालवृद्धग्रहाश्च ये ।
ते सर्वे नाशमायान्ति स्तोत्रस्यास्य प्रभावतः ॥९८॥
यत्रास्य पाठो भवति स्तोत्रस्य महतो ध्रुवम् ।
तत्र साक्षात् सदा लक्ष्मीर्वसत्येव न संशयः ॥९९॥
अस्य स्तोत्रस्य पाठेन विश्वेशौ शिवकेशवौ ।
सर्वान्मनोरथान्पुंसां पूरयेतां न संशयः ॥१००॥
पुण्यं पुण्यं महत्पुण्यं स्तोत्रमेतद्धि दुर्लभम् ।
भो भो मुमुक्षवः सर्वे यूयं पठत सर्वदा ॥१०१॥

इति श्रीहरिहराद्वैतस्तोत्रं सम्पूर्णम् ।

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

ॐ श्रीसरस्वत्यै नमः

शुक्लां ब्रह्मविचार-सारपरमामाद्यां जगद्-व्यापिनीं
वीणा-पुस्तक-धारिणीमभयदां जाड्यान्धकारापहाम् ।
हस्ते स्फाटिक-मालिकां विदधतीं पद्मासने संस्थितां
वन्दे तां परमेश्वरीं भगवतीं बुद्धिप्रदां शारदाम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

(घ) अथ श्रीसरस्वतीस्तोत्रम् :-

रविरुद्र-पितामह विष्णुनुतं, हरिचन्दन-कुंकुमपंकयुतम् ।
मुनिवृन्द-गणेन्द्र-समानयुतं तव नौमि सरस्वति पादयुगम् ॥१॥

शशि-शुद्धसुधा-हिमधामयुतं, शरदम्बरविम्ब-समानकरम् ।
बहुरत्न मनोहर-कान्तियुतं तव नौमि सरस्वति पादयुगम् ॥२॥

कनकाब्ज-विभूषित-भूतिभवं, भवभाव-विभाषित-भिन्नपदम् ।
प्रभुचित्त-समाहित-साधुपदं, तव नौमि सरस्वति पादयुगम् ॥३॥

भवसागर-मज्जन-भीतिनुतं, प्रतिपादित सन्ततिकारमिदम् ।
विमलादिक-शुद्धविशुद्धपदं तव नौमि सरस्वति पादयुगम् ॥४॥

मतिहीन-जनाश्रय-पादमिदं सकलागमभाषितभिन्नपदम् ।
परिपूरित विश्वमनेकभवं तव नौमि सरस्वति पादयुगम् ॥५॥

परिपूर्ण-मनोरथ-धामनिधिं परमार्थ-विचार-विवेकविधिम् ।
सुरयोषित-सेवित-पादतलं तव नौमि सरस्वति पादयुगम् ॥६॥

सुरमौलिमणि-द्युतिशुभ्रकरं विषयादि-महाभयवर्णहरम् ।
निजकान्ति-विलेपिन-चन्द्रशिवं तव नौमि सरस्वति पादयुगम् ॥७॥

गुणनैककुलस्थिति-भीतिपदं गुणगौरव-गर्वितसत्यपदम् ।
कमलोदर-कोमल-पादतलं तव नौमि सरस्वति पादयुगम् ॥८॥

वीणा-पुस्तक-रञ्जितहस्ते । भगवति भारति देवि नमस्ते ।
वीणा-पुस्तक-रञ्जितहस्ते । भगवति भारति देवि नमस्ते ॥९॥

त्रिसन्ध्यं यः पठेत् नित्यं भक्तिभावपरायणः ।
जिह्वाग्रे वसते तस्य ब्रह्मरूपा सरस्वती ॥१०॥

इति श्रीसरस्वतीस्तोत्रं सम्पूर्णम्

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

(ङ) श्रीसरस्वतीस्तोत्रम् :-

ॐ अस्य श्री सरस्वती स्तोत्रमन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिः, गायत्री छन्दः, श्री सरस्वती देवता, ह्रीं ऐं बीजं, ह्रीं शक्तिः स्वाहा कीलकं मम विद्याकामना-सिद्धये जपे विनियोगः ।

श्रीसरस्वत्यै नमः :

ॐ आरुढा श्वेतहंसे भ्रमति च गगने दक्षिणे चाक्षसूत्रं
वामे हस्ते च दिव्याम्बरकनकमयं पुस्तकं ज्ञानगम्या ।
सा वीणां वादयन्ती स्वकरकरजपैः शास्त्र-विज्ञान-शब्दैः
क्रीडन्ती द्विव्दरूपा करकमलधरा भारती सुप्रसन्ना ॥१॥
श्वेतपद्मासनादेवी श्वेतगन्धानुलेपना ।
अर्चिता मुनिभिः सर्वैर्ऋषिभिः स्तूयते सदा ।
एवं ध्यात्वा सदा देवीं वाञ्छितं लभते नरः ॥२॥
शुक्लां ब्रह्मविचार-सारपरमामाद्यां जगद्-व्यापिनीं
वीणा-पुस्तक-धारिणीमभयदां जाड्यान्धकारापहाम् ।
हस्ते स्फाटिक-मालिकां विदधतीं पद्मासने संस्थितां
वन्दे तां परमेश्वरीं भगवतीं बुद्धिप्रदां शारदाम् ॥३॥
या कुन्देन्दुतुषारहार-धवला या शुभ्रवस्त्रावृता
या वीणा वरदण्ड-मण्डितकरा या श्वेतपद्मासना ।
या ब्रह्माच्युतशंकर-प्रभृतिभिर्देवैः सदा वन्दिता
सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाड्यापहा ॥४॥
ह्रीं ह्रीं हृद्यैकबीजे शशिरुचिकमले कल्पविस्पष्टशोभे,
भव्ये भव्यानुकूले कुमतिवनदवे विश्ववन्द्यांघ्रिपद्मे ।
पद्मे पद्मोपविष्टे प्रणतजनमनोमोदसंपादयित्रि
प्रोत्फुल्लज्ञानकूटे हरिनिज-दयिते देवि संसार सारे ॥५॥
ऐं ऐं ऐं दृष्टमन्त्रे कमलभवमुखांभोजभूते स्वरूपे
रूपारूपप्रकाशे सकलगुणमये निर्गुणे निर्विकारे ।
न स्थूले नैव सूक्ष्मेऽप्यविदितविभवे नापि विज्ञानतत्त्वे
विश्वे विश्वान्तरात्मे सुरवरनमिते निष्कले नित्यशुद्धे ॥६॥
ह्रीं ह्रीं ह्रीं जाप्यतुष्टे हिमरुचिमुकुटे वल्लकीव्यग्रहस्ते
मातर्मातर्नमस्ते दह दह जडतां देहि बुद्धिं प्रशस्ताम् ।
विद्ये वेदान्तवेद्ये परिणतपठिते मोक्षदे मुक्तिमार्गे
मार्गातीतस्वरूपे भव मम वरदा शारदे शुभ्रहारे ॥७॥
धीं धीं धीं धारणाख्ये धृतिमति-नतिभिर्नामाभिः कीर्तनीये
नित्येऽनित्ये निमित्ते मुनिगणनमिते नूतने वै पुराणे ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

पुण्ये पुण्यप्रवाहे हरिहरनमिते नित्यशुद्धे सुवर्णे
मातर्मात्रार्धतत्त्वे मतिमति-मतिदे माधव-प्रीतिमोदे ॥८॥
हूँ हूँ हूँ स्व-स्वरूपे दह दह दुरितं पुस्तकव्यग्रहस्ते
सन्तुष्टाकारचित्ते स्मितमुखिशुभगे जृम्भिणि स्तम्भविद्ये ।
मोहे मुग्ध-प्रवाहे कुरु मम विमतिध्वान्त-विध्वंसमीडे
गीर्गौर्वाग्भारति त्वं कविवर-रसना-सिद्धिदे सिद्धिसाध्ये ॥९॥
स्तौमि त्वां त्वां च वन्दे मम खलु रसनां नो कदाचित्त्यजेथा :
मा मे बुद्धिर्विरुद्धा भवतु न च मनो देवि मे यातु पापम् ।
मा मे दुःखं कदाचित् क्वचिदपि विषयेऽप्यस्तु मे नाकुलत्वम्
शास्त्रे वादे कवित्वे प्रसरतु मम-धीर्मास्तु कुण्ठा कदापि ॥१०॥
इत्येतैः श्लोकमुख्यैः प्रतिदिनमुषसि स्तौति यो भक्तिनम्रो,
वाणीं वाचस्पतेरप्यविदितविभवे वाक्पटुर्मृष्टकण्ठः ।
स स्यादिष्टार्थ-लाभैः सुतमिव सततं पाति तं सा च देवी
सौभाग्यं तस्य लोके प्रभवति कविता विघ्नमस्तं प्रयाति ॥११॥
निर्विघ्नं तस्य विद्या प्रभवति सततं चाश्रुतग्रन्थबोधः
कीर्तिस्त्रैलोक्यमध्ये निवसति वदने शारदा तस्य साक्षात् ।
दीर्घायुर्लोकपूज्यः सकलगुणनिधिः सन्ततं राजमान्यो
वाग्देव्याः संप्रसादात् त्रिजगति विजयी जायते सत्सभासु ॥१२॥
ब्रह्मचारी ब्रती मौनी त्रयोदश्यां निरामिषः ।
सारस्वतो जनः पाठात्सकृदिष्टार्थलाभवान् ॥१३॥
पक्षद्वये त्रयोदश्यामेकविंशति-संख्यया ।
अविच्छिन्नं पठेत् धीमान् ध्यात्वा देवीं सरस्वतीम् ॥१४॥
सर्वपाप-विनिर्मुक्तः सुभगो लोकविश्रुतः ।
वाञ्छितं फलमाप्नोति लोकेऽस्मिन्नात्र संशयः ॥१५॥
ब्रह्मणेति स्वयं प्रोक्तं सरस्वत्याः स्तवं शुभम् ।
प्रयत्नेन पठेन्नित्यं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥१६॥

यदक्षरं-पदं-भ्रष्टं मात्राहीनं च यद् भवेत् ।
तत्सर्वं क्षम्यतां देवि प्रसीद परमेश्वरी ॥१७॥

इति सरस्वतीस्तोत्रं सम्पूर्णम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

(च) श्रीशिवापराधक्षमापनस्तोत्रम् :-

ध्यानम् ॐशान्तं पद्मासनस्थं शशिधरमुकुटं पंचवक्त्रं त्रिनेत्रं
शूलं बज्रं च खड्गं परशुमभयदं दक्षिणाङ्गे वहन्तम् ।
नागं पाशं च घण्टां डमरुकसहितं सांकुशं वामभागे
नानालंकारदीप्तं स्फटिकमणिनिभं पार्वतीशं नमामि ॥
आदौ कर्मप्रसंगात् कलयति कलुषं मातृकुक्षौ स्थितं मां
विण्मूत्रामेध्यमध्ये क्कथयति नितरां जाठरो जातवेदाः ।
यद्यद्वै तत्र दुःखं व्यथयति नितरां शक्यते केन वक्तुं
क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भो श्रीमहादेव शंभो ॥१॥
बाल्ये दुःखातिरेकान् मललुलितवपुः स्तन्यपाने पिपासा
नो शक्तश्चेन्द्रियेभ्यो भवगुणजनिता जन्तवो मां तुदन्ति ।
नानारोगादिदुःखाद्रुदन-परवशः शंकरं नः स्मरामि
क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भो श्रीमहादेव शंभो ॥२॥
प्रौढोऽहं यौवनस्थो विषयविषधरैः पंचभिर्मर्मसन्धौ
दष्टो नष्टो विवेकः सुत-धन-युवति-स्वादसौख्ये निषण्णः ।
शैवी-चिन्ता-विहीनं मम हृदयमहो मानगर्वाधिरूढं
क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भो श्रीमहादेव शंभो ॥३॥
वार्धक्ये चेन्द्रियाणां विगत-गतिमतिश्चाधिदैवादितापैः
पापै रोगैर्वियोगैस्त्वनवसितवपुः प्रौढिहीनं च दीनम् ।
मिथ्या-मोहाभिलाषैर्भ्रमति मम मनो धूर्जटेर्ध्यानशून्यं
क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भो श्रीमहादेव शंभो ॥४॥
नो शक्यं स्मार्तकर्म प्रतिपदगहन-प्रत्यवायाकुलाख्यं
श्रौते वार्ता कथं मे द्विजकुलविहिते ब्रह्ममार्गे सुसारे ।
नास्था धर्मे विचारः श्रवणमननयोः किं निदिध्यासितव्यं
क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भो श्रीमहादेव शंभो ॥५॥
स्नात्वा प्रत्यूषकाले स्नपनविधिविधौ नाहृतं गांगतोयं
पूजार्थं वा कदाचित् बहुतरगहनाद् खण्डबिल्वीदलानि ।
नानीता पद्ममाला सरसि विकशिता गन्धपुष्पैः त्वदर्थं
क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भो श्रीमहादेव शंभो ॥६॥
दुग्धैर्मध्वाज्य-युक्तैर्दधिसित-सहितैः स्नापितं नैव लिङ्गं
नो लिप्तं चन्दनाद्यैः कनकविरचितैः पूजितं न प्रसूनैः ।
धूपैः कर्पूरदीपैर्विविध-रसयुतैर्नैव भक्ष्योपहारैः
क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भो श्रीमहादेव शंभो ॥७॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

ध्यात्वा चित्ते शिवाख्यं प्रचुरतरधनं नैव दत्तं द्विजेभ्यो
हव्यं ते लक्षसंख्यैर्हुतवहवदने नार्पितं बीजमन्त्रैः ।
नो तप्तं गांगतीरे व्रत-जप-नियमै रुद्रजाप्यैर्न वेदैः
क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भो श्रीमहादेव शंभो ॥८॥
स्थित्वा स्थाने सरोजे प्रणवमयमरुत्कुण्डले सूक्ष्ममार्गे
शान्ते स्वान्ते प्रलीने प्रकटितविभवे ज्योतिरूपे पराख्ये ।
लिंगज्ञे ब्रह्मवाक्ये सकलतनुगतं शंकरं न स्मरामि
क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भो श्रीमहादेव शंभो ॥९॥
नग्नो निःसंग शुद्धस्त्रिगुणविरहितो ध्वस्तमोहान्धकारो
नासाग्रे न्यस्तदृष्टिर्विदितभवगुणो नैव दृष्टः कदाचित् ।
उन्मन्यावस्थया त्वां विगतकलिमलं शंकरं न स्मरामि
क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भो श्रीमहादेव शंभो ॥१०॥
चद्रोद्भासितशेखरे स्मरहरे गंगाधरे शंकरे
सर्पैर्भूषित-कंठकर्णविवरे नेत्रोत्थ-वैश्वानरे ।
दन्तित्वक्कृत-सुन्दराम्वरधरे त्रैलोक्यसारे हरे
मोक्षार्थं कुरुचित्तवृत्ति-मखिलामन्यैस्तु किं कर्मभिः ॥११॥
किं वानेन धनेन वाजि-करिभिः प्राप्तेन राज्येन किं
किं वा पुत्र-कलत्र-मित्र-पशुभिर्देहेन गेहेन किम् ।
ज्ञात्वैतत् क्षणभंगुरं सपदि रे त्याज्यं मनो दूरतः
स्वात्मार्थं गुरुवाक्यतो भज भज श्री पार्वतीवल्लभम् ॥१२॥
आयुर्नश्यति पश्यतां प्रतिदिनं याति क्षयं यौवनं
प्रत्यायान्ति गताः पुनर्न दिवसाः कालो जगद् भक्षकः ।
लक्ष्मीस्तोयतरंग-भंग-चपला विद्युच्चलं जीवितं
तस्मान्मां शरणागतं शरणद त्वं रक्ष रक्षाधुना ॥१३॥
कर चरण कृतं वाक्कायजं कर्मजं वा
श्रवण-नयनजं वा मानसं वापराधम् ।
विहित-मविहितं वा सर्वमेतत्क्षमस्व
जय जय करुणाब्धे श्रीमहादेव शंभो ॥१४॥
इत्येषा वाङ्मयी पूजा श्रीमच्छंकरपादयोः ।
अर्पिता तेन देवेशः प्रीयतां मे सदा शिवः ॥१५॥

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

परिशिष्ट खण्ड-२

पञ्चदेवस्तुति र श्रीलक्ष्मीनारायणस्तुति :-

"एकामूर्तिर्न संपूज्या गृहीणा स्वेष्टमिच्छता ।
अनेक मूर्तिसम्पन्नः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥"

आगमोक्त वचन र "विघ्नराजं शिवां चैव रुद्रं विष्णुं च भास्करम् । पञ्चदैवतमित्युक्तं सर्वकर्मसु प्रार्थयेत् ॥" अनुसार मानवले ५ देवीदेउताको पूजन र भजन गर्नु पर्दछ । निम्न स्थापनक्रम मध्ये एक पंचायतनलाई आधारमानि पूजन गर्नु पर्दछ। सबै देवदेवताको पूजन गर्न नसकिए पनि कमसेकम एकको भजन-प्रार्थना-स्मरण गर्नु पर्दछ।

वैदिक कालदेखि चल्दै आएको सनातन हिन्दू धर्म अनुसार वेद उपनिषद् पुराण सम्मत गाणपत्य, शाक्त, शैव, वैष्णव र सौर्य गरी पाँच सम्प्रदाय चलेका र त्यसमा प्रत्येक सम्प्रदायका प्रमुख देवी-देवताको आधारमा पांचायतन देवीदेवताको स्थापना र पूजन-भजन गर्ने प्रचलन चल्दै आएको, जो अहिले पनि विद्यमान रहेको अवस्थामा यहाँ उक्त सम्प्रदाय परक गणेश, देवी, शिव, विष्णु र सूर्य गरी ५ देवीदेवताको स्थापनक्रम र अन्तमा श्रीलक्ष्मीनारायणको समेत भजन, स्तुति पाठ राखिएका छन् । जो यसप्रकार छन् ।

पंचदेवीदेवता स्थापनक्रम

गणेश पंचायतन	देवी पंचायतन	शिव पंचायतन	विष्णु पंचायतन	सूर्य पंचायतन
विष्णु शिव	विष्णु शिव	विष्णु सूर्य	शिव गणेश	शिव गणेश
गणेश	देवी	शिव	विष्णु	सूर्य
देवी सूर्य	सूर्य गणेश	देवी गणेश	देवी सूर्य	देवी विष्णु

१: संकटनाशन-श्रीगणेशस्तोत्रम् :-

ध्यानम् : ॐ लम्बोदरं परमसुन्दरमेकदन्तं
पीताम्बरं त्रिनयनं परमं पवित्रम् ।
उद्यद्दिवाकरनिभोज्ज्वल कान्तिकान्तं
विघ्नेश्वरं सकलविघ्नहरं नमामि ॥

नारद उवाच :-

प्रणम्य शिरसा देवं गौरीपुत्रं विनायकम् । भक्तावासं स्मरेन्नित्यमायुःकामार्थ सिद्धये ॥१॥
प्रथमं वक्रतुण्डं च एकादन्तं द्वितीयकम् । तृतीयं कृष्णपिङ्गाक्षं गजवक्त्रं चतुर्थकम् ॥२॥
लम्वोदरं पञ्चमं च षष्ठं विकटमेव च । सप्तमं विघ्नराजं च धूम्रवर्णं तथाऽष्टमम् ॥३॥
नवमं भालचन्द्रं च दशमं तु विनायकम् । एकादशं गणपतिं द्वादशं तु गजाननम् ॥४॥
द्वादशैतानि नामानि त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नरः । न च विघ्नभयं तस्य सर्वसिद्धिकरं परम् ॥५॥
विद्यार्थी लभते विद्यां धनार्थी लभते धनम् । पुत्रार्थी लभते पुत्रान् मोक्षार्थी लभते गतिम् ॥६॥
जपेद् गणपतिस्तोत्रं षड्भिर्मासैःफलं लभेत् । संवत्सरेण सिद्धिं च लभते नात्र संशयः ॥७॥
अष्टाभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च लिखित्वा यः समर्पयेत् । तस्य विद्या भवेत्सर्वा गणेशस्य प्रसादतः ॥८॥

●

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

२: अथ अन्नपूर्णा (देवी-दुर्गा) स्तोत्रम् :-

ध्यानम् : ॐविद्युद्दामसमप्रभां मृगपतिस्कन्धस्थितां भीषणां
कन्याभिःकरवालखेट विलसद्धस्ताभिरासेविताम् ।
हस्तैश्चक्रगदासिखेटविशिखांश्चापं गुणं तर्जनीं
विभ्राणामनलात्मिकां शशिधरां दुर्गां त्रिनेत्रां भजे ॥

नित्यान्दकरी वराभयकरी सौन्दर्यरत्नाकरी निर्धूताखिलघोरपावनकरी प्रत्यक्षमाहेश्वरी ।
प्रालेयाचलवंशपावनकरी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां देहि कृपावलम्वनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥१॥

नानारत्नविचित्रभूषणकरी हेमाम्वराडम्वरी मुक्ताहारविलम्वमानविलसद्वक्षोजकुम्भान्तरी ।
काश्मीरागुरुवासिता रुचिकरी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां देहि कृपावलम्वनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥२॥

योगानन्दकरी रिपुक्षयकरी धर्म्मार्थनिष्ठाकरी चन्द्रार्कानलभासमानलहरी त्रैलोक्यरक्षाकरी ।
सर्वैश्वर्यसमस्तवाञ्छितकरी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां देहि कृपावलम्वनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥३॥

कैलासाचलकन्दरालयकरी गौरी उमा शङ्करी कौमारी निगमार्थगोचरकरी ओंकारवीजाक्षरी ।
मोक्षद्वारकपाटपाटनकरी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां देहि कृपावलम्वनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥४॥

दृश्यादृश्यप्रभूतवाहनकरी व्रह्माण्डभाण्डोदरी लीलानाटकसूत्रभेदनकारी विज्ञानदीपाङ्कुरी ।
श्रीविश्वेशमनःप्रसादनकरी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां देहि कृपावलम्वनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥५॥

उर्वी सर्वजनेश्वरी भगवती मातान्नपूर्णेश्वरी वेणीनीलसमानकुन्तलहरी नित्यान्नदानेश्वरी ।
सर्वानन्दकरी दृशां शुभकारी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां देहि कृपावलम्वनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥६॥

आदिक्षान्तसमस्तवर्णनकरी शम्भोस्त्रिभावाकरी काश्मीरा त्रिजलेश्वरी त्रिलहरी नित्याङ्कुरा सर्वरी ।
कामाकांक्षकरी जनोदयकरी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां देहि कृपावलम्वनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥७॥

देवी सर्वविचित्ररत्नरचिता दाक्षायणी सुन्दरी वामं स्वादुपयोधरप्रियकरी सौभाग्यमाहेश्वरी ।
भक्ताभीष्टकरी सदा शुभकरी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां देहि कृपावलम्वनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥८॥

चन्द्रार्कानलकोटिकोटिसदृशा चन्द्रांशुविम्वाधरी चन्द्रार्काग्निसमानकुन्तलधरी चन्द्रार्कवर्णेश्वरी ।
माला पुस्तकपाशसांकुशधरी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां देहि कृपावलम्वनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥९॥

क्षत्रत्राणकरी महाभयहरी माता कृपासागरी साक्षान्मोक्षकरी सदा शिवकरी विश्वेश्वरी श्रीधरी ।
दक्षाक्रन्दकरी निरामयकरी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां देहि कृपावलम्वनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥१०॥

अन्नपूर्णे सदापूर्णे शङ्करप्राणवल्लभे । ज्ञान-वैराग्यसिद्धयर्थं भिक्षां देहि च पार्वती ॥११॥
माता च पार्वती देवी पिता देवो महेश्वरः । बान्धवाः शिवभक्ताश्च स्वदेशो भुवनत्रयम् ॥१२॥

इति अन्नपूर्णा (देवी-दुर्गा) स्तोत्रं सम्पूर्णम् ।

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

३: दारिद्र्यदु:खदहनशिवस्तोत्रम् :-

ध्यानम् : ॐमहेशं सुरेशं सुरारार्तिनाशं
विभुं विश्वनाथं विभूत्यङ्गभूषम् ।
दिरूपाक्षमिन्द्वर्कवह्नि-त्रिनेत्रं
सदानन्दमीडे प्रभुं पञ्चवक्त्रम् ॥

विश्वेश्वराय नरकार्णवतारणाय कर्णामृताय शशिशेखरधारणाय ।
कर्पूरकान्तिधवलाय जटाधराय दारिद्र्यदु:खदहनाय नमः शिवाय ॥१॥

गौरीप्रियाय रजनीशकलाधराय कालान्तकाय भुजगाधिपकङ्कणाय ।
गङ्गाधराय गजराजविमर्दनाय दारिद्र्यदु:खदहनाय नमः शिवाय ॥२॥

भक्तिप्रियाय भवरोगभयापहाय उग्राय दुर्गभवसागरतारणाय ।
ज्योतिर्मयाय गुणनामसुनृत्यकाय दारिद्र्यदु:खदहनाय नमः शिवाय ॥३॥

चर्माम्बराय शवभस्मविलेपनाय भालेक्षणाय मणिकुण्डलमण्डिताय ।
मञ्जीरपादयुगलाय जटाधराय दारिद्र्यदु:खदहनाय नमः शिवाय ॥४॥

पञ्चाननाय फणिराजविभूषणाय हेमांशुकाय भुवनत्रयमण्डिताय ।
आनन्दभूमिवरदाय तमोमयाय दारिद्र्यदु:खदहनाय नमः शिवाय ॥५॥

भानुप्रियाय भवसागरतारणाय कालान्तकाय कमलासनपूजिताय ।
नेत्रत्रयाय शुभलक्षणलक्षिताय दारिद्र्यदु:खदहनाय नमः शिवाय ॥६॥

रामप्रियाय रघुनाथवरप्रदाय नागप्रियाय नरकार्णवतारणाय ।
पुण्येषु पुण्यभरिताय सुरार्चिताय दारिद्र्यदु:खदहनाय नमः शिवाय ॥७॥

मुक्तेश्वराय फलदाय गणेश्वराय गीतप्रियाय वृषभेश्वरवाहनाय ।
मातङ्गचर्मवसनाय महेश्वराय दारिद्र्यदु:खदहनाय नमः शिवाय ॥८॥

वसिष्ठेन कृतं स्तोत्रं सर्वरोगनिवारणम् ।
सर्वसम्पत्करं शीघ्रं पुत्रपौत्रादिवर्धनम् ।
त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नित्यं स हि स्वर्गमवाप्नुयात् ॥९॥

इति दारिद्र्यदु:खदहनशिवस्तोत्रं सम्पूर्णम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

४: ॐ अच्युताष्टकम् :-

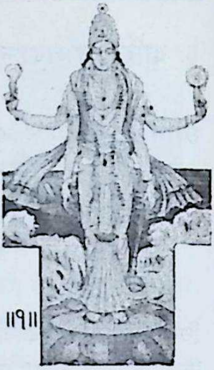

ध्यानम् : सशङ्खचक्रं सकिरीटकुण्डलं
सपीतवस्त्रं सरसीरुहेक्षणम् ।
सहारवक्षस्थल-कौस्तुभश्रियं
नमामि विष्णुं शिरसा चतुर्भुजम् ॥

अच्युतं केशवं रामनारायणं कृष्णदामोदरं वासुदेवं हरिम् ।
श्रीधरं माधवं गोपिकावल्लभं जानकीनायकं रामचन्द्र भजे ॥१॥

अच्युतं केशवं सत्याभामाधवं माधवं श्रीधरं राधिकाराधितम् ।
इन्दिरामन्दिरं चेतसा सुन्दरं देवकीनन्दनं नन्दजं संदधे ॥२॥

विष्णवे जिष्णवे शंखिने चक्रिणे रुक्मिणीरागिणे जानकीजानये ।
वल्लभीवल्लभायार्चितायात्मने कंसविध्वंसिने वंशिने ते नमः ॥३॥

कृष्ण गोविन्द हे रामनारायण श्रीपते वासुदेवाजित श्रीनिधे ।
अच्युतानन्त हे माधवाधोक्षज द्वारकानायक द्रौपदीरक्षक ॥४॥

राक्षसक्षोभितः सीतया शोभितो दण्डकारण्यभूपुण्यताकारणम् ।
लक्ष्मणेनान्वितो वानरैःसेवितोऽस्त्यसंपूजितो राघवःपातुमाम् ॥५॥

धेनुकारिष्टकोऽनिष्टकृद्द्वेषिणां केशिहा कंशहृद्वंशिकावादकः ।
पूतनाकोपकः सूरजाखेलनो बालगोपालकः पातु मां सर्वदा ॥६॥

विद्युदुद्योतवान्प्रस्फुरद्वाससं प्रावृडम्भोदवत्प्रोल्लसद्विग्रहम् ।
वन्यया मालया शोभितोरःस्थलं लोहितांघ्रिद्वयं वारिजाक्षं भजे ॥७॥

कुञ्चितैः कुन्तलैर्भ्राज मानाननं रत्नमौलिं लसत्कुण्डलं गण्डयोः ।
हारकेयूरिकं कङ्कणप्रोज्ज्वलं किङ्किणीमञ्जुलं श्यामलं तं भजे ॥८॥

अच्युतस्याष्टकं यः पठेदिष्टदं प्रेमतः प्रत्यहं पूरुषः सस्पृहम् ।
वृत्ततः सुन्दरं कर्तृ विश्वम्भरं तस्य वश्यो हरिर्जायते सत्वरम् ॥९॥

इति अच्युताष्टकं सम्पूर्णम्

●

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

ॐ श्रीसूर्यनारायणाय नमः

ध्येयः सदा सवितृ-मण्डलमध्यवर्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्ट : ।
केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृत-शङ्खचक्र : ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

५: अथ श्रीसूर्य कवचम् :-

ध्यानम् : ॐ प्रातः स्मरामि खलु तत्सवितुर्वरेण्यं
रूपं हि मण्डलमृचोऽथ तनुर्यजूंषि ।
सामानि यस्य किरणाः प्रभवादिहेतुं
बह्माहरात्मकमलक्ष्यमचिन्त्यरूपम् ॥

श्रीसूर्य उवाच : साम्ब-साम्ब महावाहो श्रृणु मे कवचं शुभम् ।
त्रैलोक्यमङ्गलं नाम कवचं परमद्भुतम् ॥१॥
यज्ज्ञात्वा मन्त्रवित्सम्यक् फलं प्राप्नोति निश्चितम् ।
यद् धृत्वा च महादेवो गणानामधिपोऽभवत् ॥२॥
पठनाद्धारणाद्विष्णुः सर्वेषां पालकः सदा ।
एवमिन्द्रादयः सर्वे सर्वैश्वर्यमवाप्नुयुः ॥३॥
कवचस्य ऋषिर्ब्रह्मा छन्दोऽनुष्टुबुदाहृतः ।
श्रीसूर्यो देवता चात्र सर्वदेवनमस्कृतः ॥४॥
यशआरोग्यमोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ।
प्रणवो मे शिरः पातु घृणिर्मे पातु भालकम् ॥५॥
सूर्योऽव्यान्नयनद्वन्द्वमादित्यः कर्णयुग्मकम् ।
अष्टाक्षरो महामन्त्रः सर्वाभीष्टफलप्रदः ॥६॥
ह्रीं बीजं मे मुखं पातु हृदयं भुवनेश्वरी ।
चन्द्रविम्बंविंशदाद्यं पातु मे गुह्यदेशकम् ॥७॥
अक्षरोऽसौ महामन्त्रः सर्वतन्त्रेषु गोपितः ।
शिवोवह्निसमायुक्तो वामाक्षी विन्दुभूषितः ॥८॥
एकाक्षरो महामन्त्रः श्रीसूर्यस्य प्रकीर्तितः ।
गुह्याद् गुह्यतरोमन्त्रो वाञ्छाचिन्तामणिःस्मृतः ॥९॥
शिर्षादिपादपर्यन्तं सदा पातु मनूत्तमः ।
इति ते कथितं दिव्यं त्रिषु लोकेषु दुर्लभम् ॥१०॥
श्रीपदं कान्तिदं नित्यं धनारोग्यविवर्धनम् ।
कृष्ठादिरोगशमनं महाव्याधिविनाशनम् ॥११॥
त्रिसंध्यं यः पठेन्नित्यं स रोगी बलवान्भवेत् ।
वहुना किमिहोक्तेन यद्यन्मनसि वर्तते ॥१२॥
तत्तत्सर्वं भवेत्तस्य कवचस्यास्य धारणात् ।
भूतप्रेतपिशाचाश्च यक्षगन्धर्वराक्षसाः ॥१३॥
ब्रह्मराक्षसवेताला न द्रष्टुमपि तं क्षमाः ।
दूरादेव पलायन्ते तस्य संकीर्तनादपि ॥१४॥

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

भूर्जपत्रे समालिख्य रौचनागुरुकुंकुमैः ।
रविवारे च संक्रान्त्यां सप्तम्यां च विशेषः ।१५॥
धारयेत्साधकश्रेष्ठः श्रीसूर्यस्य प्रियो भवेत् ।
त्रिलोहमध्यगं कृत्वा धारयेद्दक्षिणे करे ॥१६॥
शिखायामथवा कण्ठे सोपि सूर्यो न संशयः ।
इति ते कथितं साम्व त्रैलोक्यमङ्गलाभिधम् ॥१७॥
कवचं दुर्लभं लोके तव स्नेहात्प्रकाशितम् ।
अज्ञात्वा कवचं दिव्यं यो जपेत्सूर्यमुत्तमम् ॥१८॥
सिद्धिर्न जायते तस्य कल्पकोटिशतैरपि ॥१९॥

श्री सूर्यस्तवराज

ध्यानम्: ॐ नमः सवित्रे जगदेक चक्षुषे जगत्प्रसूतिः -स्थिति-नाशहेतवे ।
त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे विरिञ्चि-नारायण-शङ्करात्मने ॥

वशिष्ठ उवाच

स्तुवंस्तत्र ततः साम्बः कृशो धमनि संततः ।
राजन् नामसहस्रेण सहस्रांशुं दिवाकरम् ॥१॥
विद्यमानं तु तं दृष्ट्वा सूर्यः कृष्णात्मजं तदा ।
स्वप्ने तु दर्शन दत्वा पुनर्वचनमब्रवीत् ॥२॥

श्रीसूर्य उवाच

साम्व साम्व महाबाहो श्रृणु जाम्बवतीसुत । अलं नाम सहस्रेण पठंस्त्वेवं स्तवं शुभम् ॥३॥
यानि नामानि गुह्यानि पवित्राणि शुभानि च । तानि ते कीर्तय्यामि श्रुत्वा तमवधारय ॥४॥
ॐविकर्तनो विवस्वांश्च मार्तण्डो भास्करो रविः । लोकप्रकाशकः श्रीमाँल्लोकचक्षुर्महेश्वरः ॥५॥
लोकसाक्षी त्रिलोकेशः कर्ता हर्ता तमिस्रहा । तपनस्तापनश्चैव शुचिः सप्ताश्ववाहनः॥६॥
गभस्तिहस्तो ब्रह्मा च सर्वदेवनमस्कृतः । एकविंशतिरित्येष स्तवं इष्टः सदा मम ॥७॥
शरीरारोग्यदश्चैव धनवृद्धियशस्करः । स्तवराज इति ख्यातस्त्रिषु लोकेषु विश्रुत : ॥८॥
य एतेन महाबाहो द्वे संध्ये्ऽस्तमनोदये । स्तौति मां प्रणतो भूत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥९॥
कायिकं वाचिकं चापि मानसं यच्च दुष्कृतम् । तत् सर्वमेकजाप्येन प्रणश्यति ममाग्रतः ॥१०॥
एष जप्यश्च होमश्च सन्ध्योपासनमेव च । बलिमंत्रोऽर्घ्यमन्त्रश्च धूपमन्त्रस्तथैव च ॥११॥
अन्नप्रदाने स्नाने च प्रणिपाते प्रदक्षिणे । पूजितोऽयं महामन्त्रः सर्वव्याधिहरः शुभः ॥१२॥
एवमुक्त्वा तु भगवान् भास्करो जगदीश्वरः । आमन्त्र्य कृष्णतनयं तत्रैवान्तरधीयत ॥१३॥
साम्वोऽपि स्तवराजेन स्तुत्वा सप्ताश्ववाहनम् ।
पूतात्मा नीरुजः श्रीमांस्तमाद् रोगाद् विमुक्तवान् ॥१४॥

साम्ब अ.२५, १-१४

इति साम्वपुराणोक्त-श्रीसूर्यस्तवराजः समाप्त :

●

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

६: श्रीलक्ष्मीनारायण स्तोत्रम् :-

अथ श्रीलक्ष्मीस्तोत्रम् :

ध्यानम् :

या सा पद्मासनस्था विपुलकटितटी-पद्मपत्रायताक्षी
गम्भीरावर्तनाभि-स्तनभरनमिता शुभ्रवस्त्रोत्तरीया ।
या लक्ष्मीर्दिव्यरूपैर्मणिगणखचितैः स्नापिता हेमकुम्भै :
सा नित्या पद्महस्ता मम वसतु गृहे सर्वमाङ्गल्ययुक्ता ॥

नमस्तेऽस्तु महामाये श्रीपीठे सुरपूजिते ।
शङ्खचक्रगदाहस्ते महालक्ष्मि नमोऽस्तु ते ॥१॥
नमस्ते गरुडारूढे कोलासुरभयङ्करि ।
सर्वपापहरे देवि महालक्ष्मि नमोऽस्तु ते ॥२॥
सर्वज्ञे सर्ववरदे सर्वदुष्टभयङ्करि ।
सर्वदुःखहरे देवि महालक्ष्मि नमोऽस्तु ते ॥३॥
सिद्धिबुद्धिप्रदे देवि भुक्तिमुक्तिप्रदायिनि ।
मन्त्रमूर्ते महादेवि महालक्ष्मि नमोऽस्तु ते ॥४॥
आद्यन्तरहिते देवि आद्यशक्ति महेश्वरि ।
योगजे योगसम्भूते महालक्ष्मि नमोऽस्तु ते ॥५॥
स्थूलसूक्ष्ममहारौद्रे महाशक्ति महोदरे ।
महापापहरे देवि महालक्ष्मि नमोऽस्तु ते ॥६॥
पद्मासनस्थिते देवि परब्रह्मस्वरूपिणि ।
परमेशि जगन्मातर्महालक्ष्मि नमोऽस्तु ते ॥७॥
श्वेताम्बरधरे देवि नानालङ्कारभूषिते ।
जगत्स्थिते जगन्मातर्महालक्ष्मि नमोऽस्तु ते ॥८॥
नमस्ते सर्वलोकेशि नमो भक्तजनप्रिये ।
नमस्तेऽस्तु महालक्ष्मि त्राहि मां शरणागतम् ॥९॥
भगवति मम चित्तं पादयोस्तेऽस्तु नित्यं
रमतु नयनयुग्मं दर्शने ते च मूर्त्याः ।
प्रतिभवमभया मे केवला तेऽस्तु भक्तिः
चरण-कमलमध्ये मेऽस्तु नित्यं निवासः ॥१०॥
इमां मया कृतां पूजां यथाशक्त्युपहारकैः ।
त्वमेव पूर्णां तां कर्तुं समर्था देवि मातृवत् ॥११॥

इति श्रीलक्ष्मीस्तोत्रं सम्पूर्णम्

●

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

अथ श्रीनारायण स्तोत्रम् :- ॐ नमो नारायणाय

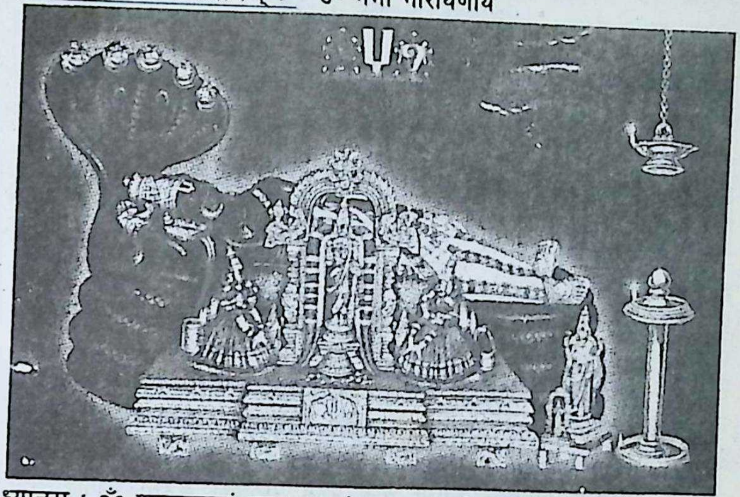

ध्यानम् : ॐ शान्ताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशं
विश्वाधारं गगनसदृशं मेघवर्णं शुभाङ्गम् ।
लक्ष्मीकान्तं कमलनयनं योगिभिर्ध्यानगम्यं
वन्दे विष्णुं भवभयहरं सर्वलोकैकनाथम् ॥

श्री केशवाच्युत मुकुन्द रथाङ्गपाणे गोविन्द माधव जनार्दन दानवारे ।
नारायणामरपते त्रिजगन्निवास जिह्वे जपेति सततं मधुराक्षराणि ॥१॥
श्री देवदेव मधुसूदन शार्ङ्गपाणे दामोदरार्णवनिकेतन कैटभारे ।
विश्वम्भराभरण भूषितभूमिपाल जिह्वे जपेति सततं मधुराक्षराणि ॥२॥
श्री पद्मलोचन गदाधर पद्मनाभ पद्मेश पद्मपदपावन पद्मपाणे ।
पीताम्वराम्वररुचे रुचिरावतार जिह्वे जपेति सततं मधुराक्षराणि ॥३॥
श्रीकान्त कौस्तुभधराऽर्तिहराव्जपाणे विष्णो त्रिविक्रम महीधर धर्मसेतो ।
वैकुण्ठवास वसुधाधिप वासुदेव जिह्वे जपेति सततं मधुराक्षराणि ॥४॥
श्री नारसिंह नरकान्तक कान्तमूर्ते लक्ष्मीपते गरुडवाहन शेषशायिन् ।
केशिप्रणाशन सुकेश किरीटमौले जिह्वे जपेति सततं मधुराक्षराणि ॥५॥
श्रीवत्सलाञ्छन सुरर्षभ शङ्खपाणे कल्पान्तवारिधिविहार हरे मुरारे ।
यज्ञेश यज्ञमय यज्ञभुगादिदेव जिह्वे जपेति सततं मधुराक्षराणि ॥६॥
श्रीराम रावणरिपो रघुवंशकेतो सीतापते दशरथात्मज राजसिंह ।
सुग्रीवमित्र मृगवेधनचापपाणे जिह्वे जपेति सततं मधुराक्षराणि ॥७॥
श्रीकृष्ण वृष्णिवर यादव राधिकेश गोवर्द्धनोद्धरण कंसविनाश शौरे ।
गोपाल वेणुधर पाण्डुसुतैकवन्धो जिह्वे जपेति सततं मधुराक्षराणि ॥८॥
अनेकजन्मजनितं पापराशिविनाशनम् । नमामि विष्णुं विश्वेशं लक्ष्म्या सह सुरोत्तमम् ॥९॥

इति श्रीलक्ष्मीनारायणस्तोत्रं सम्पूर्णम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

परिशिष्ट खण्ड-३

श्री पिण्डेश्वर-संस्कृताध्ययनकेन्द्र-परिचय :-

पठने पाठने वार्तालापे प्रश्ने तथोत्तरे ।
वदन्तु संस्कृतं सर्वे गुरुशिष्या निरन्तरम् ॥

(क) संस्कृत-विद्या-संबर्द्धिनी-समितिको आंशिक परिचय :-

संस्कृत अध्ययन क्षेत्रलाई प्रारम्भदेखि व्यवस्थित गर्ने उद्देश्यले म.सं.वि.का पूर्व शिक्षाध्यक्ष पं. श्री पुरुषोत्तम भट्टराईज्यूको अथक प्रयासमा धरान न.पा. १४ स्थित विजयपुर शीतशैलको उत्तर दिशामा, नारायणपुर नामक स्थानको सिरानमा, पञ्चकन्या भगवती मन्दिरको सान्निध्यमा एक संस्कृत विद्यासंवद्धिनी समिति नामक संस्था २०४१ साल वैशाख २२ गते स्थापित भयो । जसको मान्यता (स्वीकृति) तत्कालीन श्री ५ को सरकारले २०४३ साल श्रावण ३० गते प्रदान गऱ्यो । तब देखि यस संस्था अन्तरगतका शिक्षण संस्थाहरु विधिवत् रूपमा चल्दै पठन पाठनको क्षेत्रमा अगाडि बढी रहेका छन् । यस संस्था अन्तर्गत तीन अध्ययन केन्द्र संचालित छन् ।

१) ऋषिकुल विद्यापीठ नामक गुरुकुल । २) पिण्डेश्वर मा.वि. । र ३) संस्कृत विद्यापीठ ।

१) ऋषिकुल विद्यापीठ नामक गुरुकुल :- यो शिक्षा ऋषिकुलीय प्रणालीमा आधारित शिक्षा हो । यसमा सदाचारी एवं नम्र स्वभावभएका ८ वर्ष भन्दा माथिका साक्षर विद्यार्थीहरुको प्रवेश लिइने गरेको छ । यसमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीको अध्ययन अवधि जम्मा १० वर्षको हुन्छ । तर त्यसको अध्ययन व्यवस्था अहिले प्रचलित व्यवस्था भन्दा भिन्न रहेको छ । १० वर्षे अध्ययन अवधिलाई पनि जम्मा दुई भागमा बाँडिएको छ । पहिलो ४ वर्षे अवधि, दोस्रो ६ वर्षे अवधि । चार वर्षे कोर्षमा- १-अष्टाध्यायी पुस्तक (सम्पूर्ण), २-धातु पाठ, ३-गणपाठ, ४-अमरकोष संम्पूर्ण, ५-तर्क संग्रह, ६-न्यायवोधिनी (सपदकृत्य) मुख्य ग्रन्थको रूपमा रहेका छन्, भने सहायक ग्रन्थमा- १-लघुकौमुदी सम्पूर्ण, २-बेतालपच्चीसि (द्वात्रिंशत् पुत्तलिका) ३-पंचतन्त्र, ४-हितोपदेश आदि ग्रथ रहेका छन् । यसमा अंग्रेजी, तिव्वती र पालीको पनि प्रशिक्षण दिइने गरिन्छ भने संस्कृत तर्फ न्याय, व्याकरण, ज्योतिष, मीमांसाको समेत पठनपाठन हुने गर्दछ । यहाँ उल्लेखनीय कुरो के छ भने उक्त चार वर्षे कोर्षमा पनि प्रतिवर्षको कोर्ष अलग २ निर्धारण गरिएको छ र प्रत्येक वर्ष हुने विद्यालयीय परीक्षामा उक्त प्रणाली अन्तर्गत अध्ययन गर्ने विद्यार्थी उत्तीर्ण हुनै पर्छ । तत् पश्चात् उक्त प्रणालीको दोस्रो वर्षमा प्रवेश दिइने गरेको छ । अनि दोस्रो वर्षको पनि परीक्षा हुन्छ तर त्यसमा पहिलो वर्षको कोर्ष समेत समावेश गरिएको हुन्छ । यसरी नै तेस्रो, चौथो वर्षको परीक्षा समेत हुन्छ र चौथो

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

वर्षको परीक्षामा समेत प्रथम, द्वितीय, तृतीय वर्षमा अध्ययन गरी उत्तीर्ण गरिएका पाठ्य-पुस्तकबाट पनि प्रश्न सोधिने गरिन्छ। यसरी चौथो वर्षको परीक्षा दिंदा समेत आफूले अध्ययन गरी पास गरी सकेमा ३ वर्षका पाठ्य-पुस्तकको समेत अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ।

एवं रीतले उक्त चौथो वर्षको परीक्षामा सम्मिलित १० छात्र मध्ये सर्वोत्कृष्ट नम्बर ल्याई प्रतिवर्ष उत्तीर्ण हुने १ छात्रलाई ऋषिकुल प्रणालीको ६ वर्षे कोर्षमा अध्ययन गराउने गरिन्छ। अन्य नौ छात्रलाई तत्कालीन श्री ५ को सरकार, अहिलेको नेपाल सरकारको मा.वि. तर्फ परीक्षा दिलाउन, संस्थाले पूर्ण सहयोग गर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

यसरी उक्त ४ वर्षे कोर्ष अध्ययन गरी सर्वोकृष्ट हुने छात्रको ६ वर्षको अध्ययन कार्य सुचारु रूपले पूरा गराउने र त्यसमा पनि उत्तीर्ण हुने छात्रलाई यस समितिले प्रमाण पत्र दिई त्यसलाई यसै संस्थामा अध्यापनार्थ नियुक्ति दिने तथा त्यसको आजीवन कम्तीमा वर्षको एक लाख सम्मको वेतन संस्थाले दिने योजना गरिएको छ। तर देश काल परिस्थितिको आधारमा त्यसमा केही थपघट हुन सक्ने छ। ऋषिकुल प्रणालीको मूल उद्देश्य-बूँदागत रूपमा निम्न लिखित छन्-

१) अहिलेको प्रचलित प्रणालीमा दोष देखिएकाले आचार, शिष्टता एवं विद्यार्थी कर्तव्यको पालनामा विशेष जोड दिने।
२) विभिन्न प्राच्य विद्यामा रहेका ज्ञान विज्ञानका ग्रन्थ एवं विशिष्ट विद्वान् तैयार पार्ने।
३) प्राच्य विद्यामा आधारित ऋषिकुलीय पद्धतिको विकास गर्ने।

विद्यार्थी प्रवेशार्हता :-

१) यस ऋषिकुलमा पढ्न चाहने छात्रका अभिभावकले यस समितिको सदस्यता अनिवार्य रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ। सदस्यता शुल्क १,५१५।- एक हजार पाँच सय पन्द्रह रुपियाँ रहेको छ। जो विद्यार्थीले बीचमा पढ्न छाडेको अवस्थामा पनि फिर्ता हुनेछैन।
२) यसमा पढ्ने विद्यार्थीका अभिभावकको संस्कृतविद्या तर्फ रुचि एवं आस्था हुनुपर्ने हुन्छ। यस विद्या तर्फ रुचि नहुने या नराख्ने अभिभावकका छोराछोरी यस संस्थामा प्रवेशका लागि अयोग्य मानिने छन्।

विद्यार्थी सुविधा :- १-निःशुल्क आवासीय व्यवस्था। २-प्रतिमहिना १५ के.जी. चामल पाउने। ३-निःशुल्क अध्ययन व्यवस्था। ४-बेलाबेलामा विभिन्न धार्मिक, नैतिक सदुपदेशको शिक्षा एवं सनातन धर्मको शिक्षा पाउने व्यवस्था।

विद्यार्थी भर्ना लक्ष्य :- अहिले विद्यार्थी भर्ना लक्ष्य १० ऋषि कुलीय प्रणालीमा रहेका छन्, तर यो संख्या घटबढ हुन सक्तछ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

समितिको स्रोत :- १-विभिन्न स्थानवाट प्राप्त मुष्टिदान एवं प्राप्त सहयोग/रकम। २-सदस्यता शुल्क। ३-बैंकमा रहेको मूलधनको व्याज। ४-समाज सेवी/विद्याप्रेमी समाजद्वारा प्रदत्त चामल सहयोग आदि।

२) पिण्डेश्वर मा.वि.को परिचय :-

२००८ साल मंसिर २७ गते श्री ५ त्रिभुवनवाट पिण्डेश्वर संस्कृत महाविद्यालयको समुद्घाटन गरिसकेपछि श्रीराम संस्कृत पाठशालाको विलय उक्त महाविद्यालयमा नै भएको थियो। तत् पश्चात् पिण्डेश्वर सं. महाविद्यालयमा आन्तरिक रूपमा शिक्षकहरुबीच २ स्तरीय तहगत कार्य विभाजन गरिएको थियो। १-पिण्डेश्वर मा.वि. स्तरीय शिक्षक र २-पिण्डेश्वर महाविद्यालय स्तरीय शिक्षक। पिण्डश्वर मा.वि. स्तरीय शिक्षकले प्रारम्भ देखि कक्षा ८ सम्म पढाउने गर्दथे भने महाविद्यालयीय शिक्षकले प्रारम्भदेखि शास्त्री तहसम्म नै अध्यापन गराउनु पर्ने हुन्थ्यो। दुवै प्रकारका शिक्षकहरुको तलबमा पनि केही भिन्नता थियो। यो क्रम २०२८/२०२९ साल सम्म रह्यो। २०३० सालमा त्रि.वि.को-संस्कृत-अध्ययन-संस्थान अन्तर्गत रहेको संस्कृत महाविद्यालयमा तत्कालीन श्री ५ को सरकारको निर्णय वमोजिम प्रारम्भदेखि शास्त्री तहसम्म अध्यापन गराउने आचार्य या एम.ए. उत्तीर्ण शिक्षकको पिण्डेश्वर संस्कृत विद्यापीठमा नै यथावत् दरवन्दी कायम राखी, अरु केही शास्त्री/आचार्य उत्तीर्ण गरेका भएपनि कक्षा-८ तहसम्म मात्र पढाउने या पढाउन मनपराउने सबै शिक्षकहरुलाई २०२१ साल माघशुक्ल वसन्त पञ्चमीका दिन स्थापित श्री चन्द्र-संस्कृत-विद्यालय, धरानमा समाहित गरियो र पिण्डेश्वर संस्कृत माध्यमिक विद्यालयको त्यसमा विलय भयो। तर उक्त विद्यालयले साङ्गवेदको लक्ष्य अनुरूप कार्य गर्न सकेन र त्यही उद्देश्य पूरा गर्न केही समय पश्चात् उक्त मा.वि.को स्थापना एक अलग रूपमा उक्त संस्कृत विद्या संवर्धिनी समितिको अन्तर्गत रहने गरी २०४३ सालमा पंचकन्या मन्दिर, धरान-१४ को निकटमा भएको हो।

यो मा.वि. राज्यद्वारा अनुमति प्राप्त संस्कृत मा.वि. प्रणाली अन्तर्गत संचालित छ। ऋषिकुल प्रणाली र पिण्डेश्वर मा.वि. दुवै संस्था एउटै स्थानमा संचालित छन्। यहाँ कक्षा ६ देखि १० सम्म पढाउने गरिन्छ। यसमा अनिवार्य विषय लगायत क वर्ग-मूल विषयमा न्याय, व्याकरण, ज्योतिष विषय र व्यावसायिक विषयमा-कर्मकाण्ड या गणित विषय (व्यक्तिगत आयस्रोतको आधारमा) पढाउने गरिन्छ। यसमा पढाउने शिक्षक-संख्या हाल १० जना रहेका छन् जो आंशिक शिक्षकका रूपमा रहेका छन् भने विद्यार्थी संख्या कक्षा ६ देखि १० सम्म ५० रहेका छन्। यो संस्था आफ्नै भवनमा रहेको छ। सामान्यतः कोठा संख्या-२१ छन् भने अन्य भौतिक सुविधामा पानी टंकी-३, शौचालय संख्या-३ वत्ती, टेलिफोन तथा लाइब्रेरी सुविधा समेत अहिले रहेको देखिन्छ। यसका अतिरिक्त विद्यार्थी सुविधा र शर्त उपर्युक्त सबै ऋषिकुलीय शिक्षा प्रणाली अनुसार रहेका देखिन्छन्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

३) संस्कृत विद्यापीठको परिचय :- तत्कालीन श्री ५ को सरकारले संस्कृत तर्फ पनि शिक्षा क्षेत्रमा उच्च मा.वि. को विकास गर्दै लैजाने नीति लिएकोले तदनुरूप कार्य गर्दै अगाडी बढ्ने क्रममा २०६२ साल मंसिर महिनादेखि म.सं.वि.एवं २०६२ चैत्रको १९ दिने ऐतिहासिक जनआन्दोलन २ पछिको ने.सं.वि. बाट अहिले उत्तरमध्यमा प्रथमखण्डमा विद्यार्थी भर्ना हेतु संबन्धन प्राप्त गरी दक्ष र शिष्ट विद्यार्थी उत्पादन गर्ने हेतुले यस विद्यापीठको स्थापना यसै विजयपुर स्थित नारायणपुर, धरान १४ मा गरिएको देखिन्छ । यसमा ने.सं.वि.को अध्ययन निर्देशिका अनुसार शिक्षण विषय राखिएका छन् । उक्त निर्देशिकामा उल्लेखित अनिवार्य विषय लगायत कवर्ग- मूल विषयको रूपमा १-न्याय, २-व्याकरण, ३-ज्योतिष, ४-बौद्धदर्शन राखिएको छ भने ऐ.खवर्गमा- गणित विषय राखिएको छ । हाल यो विद्यापीठ आफ्नो भवन नभएकाले उक्त पिण्डेश्वर मा.वि.को भवनमा नै संचालित छ । यसमा २०६३ देखि २०६४ सम्म दुई आर्थिक वर्षका लागि विद्यार्थी भर्ना लक्ष्य क्रमशः २०+२०=४० राखिएको छ । शिक्षक आंशिकरूपमा राखिएका छन् । अन्य सबै शर्त र सुविधा पिण्डेश्वर मा.वि. सरह नै छन् । निकट भविष्यमा नै यस विद्यापीठको आफ्नै अलग भवन हुनेछ र अन्य सबै भौतिक सुविधा पनि हुनेछ भन्ने कुरोमा विश्वास गर्ने अनेक आधारस्रोतहरु देखिएका छन् ।

विद्यार्थी नियम :- यस समिति अन्तर्गतको विद्यापीठमा अध्ययन गर्ने छात्रहरुले पालन गर्नुपर्ने नियम यस प्रकार रहेका छन् । १-सन्ध्योपासना, २-अग्निपरिचर्या, ३-ऋषिकुलीय भेषभूषा, ४-नम्रता, शिष्टता र सद्व्यवहारको पालना र ५-विद्यालयीय नियमको समेत पालना गर्दै अध्ययनमा निरन्तता दिनु पर्ने हुन्छ ।

कलियुगको प्रभाव :-

धर्म : संकुचित : तपो विचलितं सत्यं च दूरं गतं
क्षौणीमन्दफला नृपाश्चकुटिलाः शास्त्रेतरा ब्राह्मणा : ।
लौकास्त्रीवशगा : स्त्रियोतिचपलाऽलोकानुरक्ता जना :
साधु सीदति दुर्जन : प्रभवति प्राय : प्रवृत्ते कलौ ॥ (गृहस्थधर्म)

अर्थात् छलकपट युक्त कलियुगको आगमनको कारण धर्मको मर्यादा संकुचित भयो । तप मार्गबाट व्यक्तिहरुको आस्था हराउँदै गयो । सत्यको अभाव भयो । भूमिमा अन्न कम फल्न थाल्यो । राजाहरु पनि कुटिल हुँदा भए । ब्राह्मणहरु पनि शास्त्रबाट भ्रष्ट (पतित) हुन पुगे । संसारिक प्राणी स्त्रीहरुमा आसक्त हुन थाले । स्त्रीहरु पनि स्वच्छन्द विचरण गर्ने भए । सबै प्राणीले आ-आफ्नो मर्यादाको उल्लङ्घन गर्न थाले । साधु सज्जन व्यक्तिले दुःख पाउँन थाले । दुष्ट (कुटिल) व्यक्तिहरु आनन्दित हुन थाले । यी सबै विषयहरु सत्यको प्रभाव कम भएको र कलिको प्रभाव बढेको कारण मर्यादा विहीन (पथभ्रष्ट) हुन पुगे ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

(ख) पिण्डेश्वर विद्यापीठको-संक्षिप्त परिचय :-

भगवान् रुद्रद्वारा संरक्षित, रुद्राक्षारण्य नामले विभूषित यस शीतशैल विजयपुर, धरान-१४ मा संस्कृततर्फको अध्ययन अध्यापनको क्षेत्रमा प्रशंसित पिण्डेश्वर बाबाधामको अति सन्निकटमा रहेको पिण्डेश्वर विद्यापीठ नामक स्नातकोत्तर तहसम्म पढाई हुने महाविद्यालय रहेको छ।

यस विद्यापीठको आफ्नै ऐतिहासिक पृष्ठभूमि रहेको छ। वि.सं. २ हजार सालतिर नेपालमा राणा शासन थियो। राज्यको संचालन उनीहरुद्वारा नै गरिएको थियो। उनीहरु निर्दलीय शासनका पक्षपाती थिए र आफूले भनेअनुसार जनता चलुन् र कुनै प्रकारको विरोध नगरुन् भन्ने उनीहरुको मान्यता रहेको थियो। आफूलाई कुनै कार्यमा व्यस्त राख्न उनीहरुले देवदेवताको मन्दिरको निर्माण गरे, त्यसको संरक्षण एवं संवर्द्धनका निम्ति पनि केही योगदान गरे। त्यतिबेला धार्मिक कट्टरताको धेरै बोलवाला भएकाले अधिकांश सन्त, महन्त एवं बावाहरु धार्मिक भावना तिर ढल्किएका थिए भने कोही सुधारवादी दृष्टिकोण अनुसार चल्न थालेका थिए।

यस्तै धार्मिक भावना अनुरूप धर्मतिर ढल्केका केही आर्थिक दृष्टिकोणले सम्पन्न सन्त, महन्त एवं स्थानीय जनताले मठ मन्दिरको संरक्षणमा ध्यान दिई सेन राजाका पालामा नै गठित विभिन्न गुठीको व्यवस्थित संचालनका निम्ति विभिन्न हण्डि-खानपानको व्यवस्था संवन्धी कार्यको थालनी गरे। यसै परिप्रेक्ष्यमा उनीहरुले देव-देवता, साधु, महात्मा, सन्यासीआदिको संरक्षण, पूजन एवं भोजनादिको व्यवस्था मिलाउन् पर्दछ। यसले पुण्यको भागीदार वनिन्छ भन्ने अभिप्रायले पूर्वाञ्चलको यस धार्मिक क्षेत्र चतरा, रामधुनी पिण्डेश्वरमहादेवको क्षेत्रआदि स्थानहरुमा हण्डी (साधु सन्त तर्फ दिइने भोजन अथवा नगद रकम) को व्यवस्था मिलाये। यसरी पिण्डेश्वर, चतरा र रामधुनीमा गरी दैनिक २७ हण्डीको व्यवस्था र साधुसन्तहरुको निमित्त २७ हण्डीको व्यवस्था तथा अन्य गरीव-गुरुवा आदिको निमित्त पनि २७ गरी कुल १६२ हण्डीको व्यवस्था मिलाए। केही समयसम्म माल कार्यालयबाट गुठीको कार्य सुचारु भयो अनि उक्त गुठीको व्यवस्थापन, केही समय पश्चात् तत्कालीन श्री ५ को सरकारले लियो र सर्वप्रथम २०२१ सालमा "गुठी संस्थान" नामक एक संस्थान स्थापित गऱ्यो र २०३३ सालमा गुठी संस्थान ऐन समेत वन्यो जो क्रमशः २०४१ एवं २०४९ मा संशोधित हुदै अगाडि वढ्दै गयो। अनि त्यसै संस्थानका माध्यमले श्री ५ को सरकारको तर्फबाट गुठीका महन्तमार्फत उक्त हण्डीको व्यवस्था सवैका लागि मिलाइयो। तर यसमा विकृति आउन थाल्यो र यसको दुरूपयोग हुने क्रम वढ्न थाल्यो।

यसै क्रममा २००४ साल भाद्र कृष्णजन्माष्टमीकादिन पं. श्री छविलाल पोखरेलज्यूको सक्रियतामा संस्कृतानुरागी विद्वत्वर्गको सहयोग र उपस्थितिमा धरानस्थित दुई धारेमा श्रीराम संस्कृत पाठशालाको स्थापना भयो। केही समयपछि उक्त पाठशालालाई समेत समावेश गरी (गाभी) २००८ साल मंसिर २७ गते मार्गशीर्ष पूर्णिमा, वुधवारका दिन मध्यान्हको समयमा श्री ५ त्रिभुवन

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

वीरविक्रम शाहदेवको बाहुलीबाट पिण्डेश्वर सं. महाविद्यालयको समुद्घाटन भयो । तत् पश्चात् उक्त श्रीराम सं. पाठशालामा पढ्दै गरेका लगभग ५० जना विद्यार्थीलाई पिण्डेश्वर महाविद्यालयमा नै पढाउने व्यवस्था मिलाइयो । यसरी २००८ सालमा समुद्घाटित उक्त विद्यालयको व्यवस्थापनका निम्ति उक्त गुठीका १६२ हण्डी मध्ये ७५- हण्डी ७५-विद्यार्थीका निम्ति दैनिक व्यवस्था गरियो र उक्त विद्यालयको संचालन गर्न तत्कालिन मोरंगका बडाहाकिम श्री भूपालमान सिंह कार्कीज्यूको अध्यक्षतामा २१ सदस्यीय संचालक समितिको गठन गरियो । तत्कालीन संस्थापक प्राचार्य पं. श्री छविलाल पोखेलज्यू हुनुहुन्थ्यो । हाल उक्त समितिका सवै सदस्यहरु दिवंगत भई सक्नु भएको छ ।

प्रारम्भमा यस विद्यालयमा छात्र संख्या केही कम भएता पनि क्रमश: यो संख्या वढ्दै गयो । यहाँका विद्यार्थीहरु परीक्षा दिन २००९ सालमा वनारसको गभर्नमेन्ट कालेज (क्वीन्स कालेज) मा जाने गर्दथे भने आयुर्वेदको परीक्षा विहार सं. वोर्डमा गई व्यक्तिगत रूपमा दिने गर्दथे । तर त्यसको मान्यता २०१० सालमा मात्र पाए । आयुर्वेदका गुरु "वलभद्र वरालज्यूले" अध्यापन गराउन छाडेपछि आयुर्वेदको पढाई समेत यस महाविद्यालयमा वि.सं.२०१० सालवाट बन्द भयो । तर अन्य पढाई यथावत् रह्यो । प्रारम्भमा साहित्य, व्याकरण मूलविषयका विद्यार्थीहरुको वनारसमा परीक्षा दिन जाने क्रम वि.सं. २०१५ या १६ साल सम्म जारी रह्यो । २०१६ सालमा त्रि.वि.को स्थापना भयो । २०१७ सालमा यस विद्यापीठका छात्रहरुको परीक्षा केन्द्र यसै विद्यापीठमा स्थापना गरिएता पनि उक्त सवै परीक्षा सम्वन्धि व्यवस्था वनारस स्थित गभर्नमेन्ट कालेजले नै हेर्ने गर्दथ्यो । तर २०१८ सालमा त्रि.वि.बाट संवन्धन प्राप्त गरी सकेपछि यहाँका विद्यार्थीको परीक्षा नेपालमा नैं हुन थाल्यो र सम्पूर्ण व्यवस्था त्रि.वि.ले हेर्ने भयो । क्रमश: मूल क वर्गीय विषयहरु पनि थपिदै गए । यसरी नै क्रमश: विभिन्न वि.वि. र विद्यापीठमा २०१९ सालमा ने.प्रा.संघ/संस्था आदिको गठन हुदै गयो र उनीहरुको गतिविधि पनि वढ्दै गयो ।

यहाँ उल्लेखनीय कुरा के छ भने वि.सं. २००८ सालमा श्रीराम संस्कृत पाठशालाको विलय पिण्डेश्वर संस्कृत महाविद्यालयमा भएको र यहाँ क्रमश: प्रारम्भदेखि शास्त्री कक्षासम्म पठनपाठन चल्दै आएको थियो । त्यसमा पढाउने केही अध्यापकहरु प्रारम्भदेखि कक्षा ८ या १० सम्म मात्र पढाउने गर्दथे भने केही प्रारम्भदेखि शास्त्री कक्षासम्म पढाउने गर्दथे । त्यतिवेला अहिलेको जस्तो अधिकतम साप्ताहिक कार्यभार १५ या १२ घण्टी मात्र थिएन । अपितु दिनको ६, ७ घण्टी अहिलेका मा.वि. सरह पढाउनु पर्ने हुन्थ्यो । यसको अतिरिक्त त्यतिवेलाका शास्त्री/आचार्य या वि.ए. पास शिक्षकहरुले ८ या १० कक्षासम्म पढाउने शिक्षकलाई पिण्डेश्वर मा.वि.का शिक्षक र आचार्य कक्षा उत्तीर्ण गरेका तथा शास्त्री सम्म पढाउने शिक्षकलाई पिण्डेश्वर महाविद्यालयका शिक्षकका रूपमा हेर्ने र एक-आपसमा वर्गीकरण समेत गर्ने गरेका थिए । प्रारम्भमा सवै तहका शिक्षकहरुको तलव समान थियो तर उनीहरुमा एक-आपसमा क्रमश: केही असन्तुष्टि वढेकाले केही समयपछि मा.वि. तहसम्म पढाउने शिक्षकको तलव प्रतिमहिना २२५।- रु. दिने गरियो भने स्नातक तहसम्म पढाउने शिक्षकको तलव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

३७५।- रु. बनाइयो । उक्त समयमा उक्त तलबमानले शिक्षकहरुका आ-आफ्नो परिवारको भरण-पोषण केही मात्रामा यथेष्ट हुने गर्दथ्यो । अहिलेको जस्तो महँगी थिएन । २०३० सालदेखि "नयाँशिक्षाप्रणाली" लागू भयो र संस्कृतलाई त्रिभुवन विश्वविद्यालयको संस्कृत-अध्ययन-संस्थान अन्तर्गत राखियो । अनि २०३० सालमा प्रारम्भदेखि कक्षा १० (पूर्वमध्यमा) पर्यन्तका सबै कक्षा २०२१ सालमा स्थापित धरानस्थित- श्री चन्द्र संस्कृत (सांगवेद) विद्यालयमा चल्न थाले भने उ.म. र शास्त्री सम्मका सबै कक्षाहरु पिण्डेश्वर विद्यापीठमा पूर्ववत् नै संचालित हुदै गए । विद्यालयको वर्गीकरण पश्चात् महाविद्यालयीय शिक्षकको तलबमा पनि केही वृद्धि भयो । यो क्रम २०४२ सालसम्म चल्यो । त्यसपछि २०४३ सालमा म.सं.वि.को स्थापना भयो र मूलविषय संस्कृतका अधिकांश सबै विषयका (उ.म. १ देखि आचार्य पर्यन्तका) कक्षा महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय हेर्न थाल्यो । प्रत्येक क्याम्पसमा शिक्षण विभागको पनि वृद्धि क्रमशः हुदै गयो । त्रि.वि. संस्कृत-अध्ययन-संस्थान अन्तर्गत लिइने संस्कृत महाविद्यालयका परीक्षा पनि म.सं.वि. ले लिन थाल्यो र यो विद्यापीठ पनि महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालयको आंगिक क्याम्पसको रूपमा संचालित हुन पुग्यो । यो क्रम २०५१ सालसम्म यथावत् रह्यो । २०५२ सालदेखि साहित्य र नव्य-व्याकरण विषयमा यस विद्यापीठमा थप स्नातकोत्तर कक्षा (आचार्यको) संचालन भयो । यसै क्रममा २०६२ साल चैत्र २४ गते रामनवमीदेखि २०६३ साल वैशाख १० गते १९ दिनसम्म चलेको ऐतिहासिक जनआन्दोलन २ को बलमा यस नेपाल अधिराज्यको सार्वभौमसत्ता नेपाली जनतामा स्थापित भयो र यस विश्वविद्यालयको नाम नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय भयो । एवं अधिकांश सबै विश्वविद्यालयका कुलपति पनि प्रधानमन्त्री हुने व्यवस्था भयो । अहिले उ.म. प्रथम खण्डदेखि आचार्य पर्यन्तको अध्ययन-अध्यापन यस विद्यापीठमा भई रहेको छ ।

यसरी यस विद्यापीठमा ने.सं.वि. निर्देशिकामा उल्लेखित अनिवार्य विषय सहित मूल 'क' वर्गीय विषयहरुमा- शु.यजुर्वेद, ज्योतिष (फलित), धर्मशास्त्र, साहित्य, नव्य-व्याकरण, प्राचीन-न्याय रहेका छन् भने 'ख' वर्गीय ऐच्छिक विषयहरुमा-नेपाली, अंग्रेजी, राजनीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र विषयहरु शास्त्री तहसम्म रहेका छन् । आचार्य तहमा साहित्य र नव्य-व्याकरण विषयहरु रहेका छन् ।

म.सं.वि., अहिलेको नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय (नेपाल सरकार) बाट पूर्ण आर्थिक रूपले व्यहोरिएको यस विद्यापीठमा पढ्ने विद्यार्थीहरुले २००८ सालदेखि सुविधाको रूपमा पाउदै आएको, वि.सं. २०३१ साल पश्चात् गुठीबाट प्राप्त हण्डीको व्यवस्थापनमा केही असन्तुष्टि बढेको र अव्यवस्था समेत उत्पन्न भएकोले छात्रहरुलाई भोजन वृत्तिको स्थानमा छात्रवृत्ति दिइयो । क्रमशः छात्रवृत्ति पनि बढ्दै गयो । यस्तै केही दशक पश्चात्, तत्कालीन म.सं.वि.बाट उत्तरमध्यमा देखि शास्त्रीतहसम्म अध्ययन गरे बापत प्रतिमहिना विश्वविद्यालयीय नियमानुसार छात्रले ४५०।- रु. छात्रवृत्ति प्राप्त गर्न थाले भने आचार्य तहका विद्यार्थीले प्रतिमहिना प्रत्येक खण्डका लागि ५००।- रु. छात्रवृत्ति प्राप्त गर्ने भए । यसको अतिरिक्त महिला विद्यार्थीले उ.म.देखि आचार्य तहसम्म साविक भन्दा १००।- रु. प्रतिमहिना थपछात्रवृत्ति पाउदै आएका छन् । अनुसूचितजाति, जनजातिका

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

छात्रछात्राले प्रोत्साहन स्वरूप उ.म. देखि आचार्य तहसम्म कुनै पनि तहमा नियमानुसार अध्ययनगरे वापत प्रति विद्यार्थी १०००।- एक हजार रु. छात्रवृत्ति पाउने गरेका छन् । यो छात्रवृत्ति प्रत्येक खण्डमा, एक वर्षका लागि बढीमा १० महिनाको दिइने गरेको छ । यो क्रम अहिले पनि चालू छ ।

यसै क्रममा यस विद्यापीठमा क-साहित्य एवं अनिवार्य संस्कृत विभाग, ख-राजनीति एवं अर्थशास्त्र विभाग, ग-व्याकरण एवं धर्मशास्त्र विभाग, घ-नेपाली एवं अंग्रेजी विभाग, ङ -वेद ज्योतिष एवं न्याय विभाग गरी जम्मा ५ शिक्षण विभाग क्रियाशील छन् । कहिलेकाँही शिक्षण विभागको सक्रियतामा यस विद्यापीठमा कार्यपत्रहरु समेत प्रस्तुत हुने गर्दछन् । जसमा साहित्य एवं अनिवार्य संस्कृत विभागबाट २०६१ साल वैशाख ३१ गते प्रस्तुत- "विद्यार्थीजीवन र केही विसंगतिहरु" र २०६३ साल जेठ ११ गते प्रस्तुत- "रुद्राक्षमाहात्म्य एवं उपचारविधि" तथा "अलंकार शिक्षणविधि" नामक कार्यपत्र उल्लेख्य छन् ।

विद्यापीठको भौतिक संपत्तिको रूपमा २ तले पक्की छुटै शिक्षण भवन, प्रशासकीय २ तले भवन, पुरानो छात्रावास, नयाँ छात्रावास, अध्यापक-कर्मचारी-आवास, प्रशासकीय भवनको दक्षिणतर्फ तत्कालीन म.सं.वि.बाट प्राप्त विकास बजेटबाट खर्च गर्ने गरी २ तले शिक्षण भवनको निर्माणका लागि ५७ लाख रु. को योजना यस विद्यापीठबाट प्रस्तुत भएको र उक्त विश्वविद्यालयबाट क्रमशः प्राप्त केही रकम मध्ये २०६० देखि २०६२ सालसम्मको निर्माणमा अहिले सम्म लगभग १८ लाख रु. खर्च भईसकेको छ भने प्रस्तुत योजना रकमको निरन्तरता भएमा उक्त भवन निर्माणको लक्ष्य पूरा हुने देखिन्छ । यसै क्रममा नेपाल भारत मैत्रीको रूपमा २०६३ सालमा नेपालस्थित भारतीय राजदूतावास मार्फत भारत सरकारको कुल सहयोग रकम ५७,५७,८६५।- रु. मध्ये ३८,५०,३९१।- रु. मा जि.वि.स. सुनसरीको र यस विद्यापीठको समेत सक्रिय रेखदेखमा २ तले पक्की महाकवि कालिदास पुस्तकालय भवन यसै विद्यापीठको परिसरमा निर्माण भई समुद्घाटन हुने अवस्थामा पुगी सकेको छ भने पुरानो शिक्षण भवनमा अहिलेपनि एक बृहद् पुस्तकालय रहेको छ । अन्य आधारभूत सुविधा सबै यहाँ प्राप्त छन् । यसमा अध्ययन गर्ने छात्र-छात्राहरुको संख्या लगभग २ सय रहेको छ भने प्राध्यापकहरुको संख्या ३३ र कर्मचारी संख्या २१ रहेको छ । विभिन्न आँप, कटहर, सिसौं, टिक एवं रुद्राक्षका वृक्षले सुशोभित यस विद्यापीठको जग्गा लगभग १८,१३,८ विगाहा रहेको छ ।

यसको अतिरिक्त साधारण मा.वि. बाट एस.एंल.सी. परीक्षा उत्तीर्ण गरेका तथा संस्कृततर्फ पढ्न चाहने विद्यार्थीहरुलाई यस विश्वविद्यालयमा अध्ययनार्थ प्रवेश दिलाउनका निमित्त यस विद्यापीठमा ६ महिने संस्कृत भाषा प्रशिक्षण, वेलावेलामा कर्मकाण्ड प्रशिक्षण, योग प्रशिक्षण आदि विषयहरुको अध्यापन/प्रशिक्षण कार्य समेत हुने गरेको छ । अन्य संभावनाहरुमा कम्प्यूटर, आयुर्वेद, गणित एवं पुराण-इतिहासआदि विषयहरु हुनसक्तछन् । जसको विस्तृत विवरण यस विद्यापीठको प्रशासन र परीक्षाशाखाबाट प्राप्त गर्न सकिने छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

ॐ रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे। रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः ॥

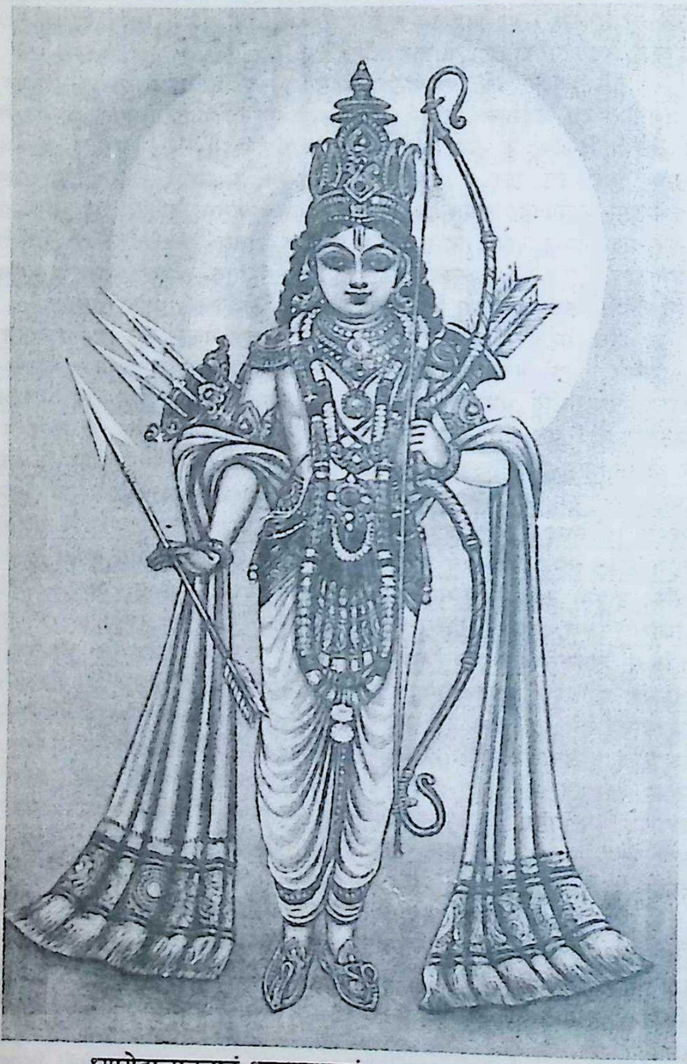

ध्यायेदाजानुबाहुं धृतशरधनुषं बद्धपद्मासनस्थं
पीतं वासो वसानं नवकमलदल-स्पर्धिनेत्रं प्रसन्नम्।
वामाङ्कारूढसीता-मुखकमलमिलल्लोचनं नीरदाभं
नानालङ्कारदीप्तं दधतमुरुजटामण्डलं रामचन्द्रम् ॥

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding. M

(ग) श्री रामचन्द्रस्तुति :-

ध्यानम् :- ॐ रामो राजमणिः सदा विजयते रामं रमेशं भजे
रामेणाभिहता निशाचरचमू रामाय तस्मै नमः ।
रामान्नास्ति परायणं परतरं रामस्य दासोऽस्म्यहम्
रामे चित्तलयः सदा भवतु मे भो राम मामुद्धर ॥

श्री रामचन्द्र कृपाल भजुमन हरण भव भय दारुणम् ।
नवकंज लोचन कञ्ज मुख कर कञ्ज पद कंजारुणम् ॥
कंदर्प अगनित अमित छवि नव नील नीरद सुन्दरम् ।
पटपीत मानहु तडित रुचि शुचि नौमि जनक सुतावरम् ॥
भजु दीनबन्धु दिनेश दानव दैत्यवंश निकंदनम् ।
रघुनन्द आनन्द कन्द कोशल चन्द दशरथ नन्दनम् ॥
सिर मुकुट कुण्डल तिलक चारु उदार अङ्ग विभूषणम् ।
आजानु भुज शर-चाप धर संग्रामजित खर दूषणम् ॥
इति वदति तुलसीदास शंकर शेष मुनिमन रञ्जनम् ।
मम हृदयकञ्ज निवास करु कामादि खलदल गञ्जनम् ॥
मन जाहि राच्यो मिलहिं सो वर सहज सुन्दर साँवरो ।
करुणा निधान सुजान शील सनेह जानत रावरो ॥
इहि भांति गौरी अशीश सुनि सिय सहित हिय हर्षित अली ।
तुलसी भवानी पूजि पुनि पुनि मुदित मन मन्दिर चली ॥
जानि गौरी अनुकूल, सिय हिय हर्ष न जात कही ।
मंजुल मंगल मूल, बाम अङ्ग फरकन लगे ॥

सियावर रामचन्द्रकी जय ।

●

श्रीरामोक्ति :- "शिवद्रोही मम भगत कहावा । सो नर सपनेहु मोहि न पावा ॥"
रामचरितमानस अनुसार-जुन व्यक्तिले शिवसँग द्रोह-वैरभाव राख्दछ त्यसले सपनामा पनि मलाई पाउँन सक्दैन ।

गृहस्थाश्रमको विशेषता :-

सानन्दं सदनं सुताश्च सुधियः कान्ता न दुर्भाषिणी
सन्मित्रं सुधनं स्वयोषितरति-श्चाज्ञापराः सेवकाः ।
आतिथ्यं शिवपूजनं प्रतिदिनं मिष्टान्नपानं गृहे
साधोः सङ्गमुपासते हि सततं धन्यो गृहस्थाश्रमः ॥

●

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

(घ) मननयोग्य केही कुराहरु :-

सूर्यं सम्पूजयेन्नित्यं सावित्रीं च जपेत् तथा ।
सूर्यार्घ्यं सन्ध्ययोर्दद्यात् नमस्कुर्याच्च भास्करम् ॥
गणनाथ-सरस्वती-रवि-शुक्र-वृहस्पतीन् ।
पञ्चैतान् संस्मरेन्नित्यं वेदवाणीं प्रवर्तते ॥
प्रणवं प्राक् प्रयुञ्जीत व्याहृतीस्तदनन्तरम् ।
सावित्रीं चानुपूर्व्येण ततो वेदान् समारभेत् ॥
ब्राह्मणः प्रणवं कुर्याद् आदावन्ते च सर्वदा ।
स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यति ॥
वेदे रामायणे चैव पुराणेषु च भारते ।
आदि-मध्यावसानेषु हरिः सर्वत्र गीयते ॥
अभ्यसेद् प्रयतो वेदं महायज्ञांश्च भावयेत् ।
कुर्याद् गृह्याणि कर्माणि संध्योपासनमेव च ॥
येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यातात् सतां मार्गं तेन गच्छन्नरिष्यति ॥
धर्मस्थायतनं यत्नाच्छरीरं प्रतिपालयेत् ।
न च देहं विना रुद्रो शिद्यते पुरुषैः परः ॥
न देवगुरुविप्राणां दीयमानन्तु वारयेत् ।
न चात्मानं प्रशंसेद्वा परिनिन्दां च वर्जयेत् ॥
इदमेव हि पाण्डित्यं चातुर्यमिदमेव हि ।
इदमेव सुबुद्धित्वमायादल्पतरो व्ययः ॥
उद्योगे नास्ति दारिद्र्यं जपतो नास्ति पातकम् ।
मौनेन कलहो नास्ति नास्ति जागरतो भयम् ॥
को हि भारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।
को विदेशः सुविद्यानां कः परः प्रियबादिनाम् ॥
मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा नो विविक्तासनो भवेत् ।
बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥
विद्या विवादाय धनं मदाय शक्तिः परेषां परपीडनाय ।
खलस्य साधो विपरीतमेतद् ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ॥
रे रे चातक सावधानमनसा मित्रं क्षणं श्रूयताम्
अम्भोदा वहवो वसन्ति गगने सर्वेऽपि नैतादृशा : ।
केचिद् वृष्टिभिरार्द्रयन्ति वसुधां गर्जन्ति केचिद् वृथा
यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः ॥

संकलन- सूर्याङ्क र गृहस्थधर्मबाट

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

अन्तिम खण्ड

सन्दर्भ-ग्रन्थ-सूची

१. शिव महापुराण (रुद्र संहिता)
२. लिगाचन[illegible]त्र पटल
३. स्वच्छन्दतन्त्र
४. वृहद्पुरश्चर्यार्णव
५. शिव पुराण
६. स्कन्द पुराण
७. लिंग पुराण
८. मातृकाभेदतन्त्र
९. वामन पुराण
१०. निर्णय सिन्धु
११. धर्म सिन्धु
१२. आन्हिक सूत्रावली
१३. शिव महापुराण (विश्वेश्वर संहिता)
१४. शिव महापुराण (ईशान संहिता)
१५. श्री शिवमहिम्नस्तोत्रम्
१६. मेरुतन्त्र
१७. शाक्त प्रमोद
१८. रुद्र पद्धति
१९. कैवल्योपनिषद्
२०. वायु पुराण
२१. सत्कर्मरत्नावली
२२. पाणिनीय शिक्षा
२३. याज्ञवल्क्य शिक्षा
२४. रुद्र-नमक-भाष्य
२५. श्रीमद् भागवत महापुराण
२६. आचारग्रन्थ
२७. रुद्राक्षारण्य माहात्म्य-योगी नरहरिनाथ
२८. रुद्राक्षजावालोपनिषद्
२९. श्रीमद् देवी भागवत महापुराण
३०. चमत्कारी तन्त्र साधना
३१. नेपाली वृहत् शब्दकोष-ने.प्र.प्र. काठमाडौं
३२. संस्कृत नेपाली वृहत् शब्दकोष (म.सं.वि. दाङ)
३३. चरक संहिता
३४. सुश्रुत संहिता
३५. धन्वन्तरी राजनिघण्टु
३६. द्रव्य गुणविज्ञान
३७. शिवस्तोत्ररत्नाकर
३८. श्री अतिहरिहरयागमाहात्म्यम्
३९. औषधपूर्ण चन्द्रोदय
४०. देशको माटो देशको ढुंगा (भाग २)
४१. वृहद् रुद्राक्ष माहात्म्य
४२. रुद्राक्षमाहात्म्य एवं धारणविधि
४३. रुद्राक्ष शक्तिके रहस्य
४४. रुद्राक्ष शक्तिके चमत्कार
४५. रुद्राष्टाध्यायी
४६. ऋतम्भरा पत्रिका-म.स.वि.दाङ
४७. शुक्ल यजुर्वेद संहिता
४८. नित्यकर्म पूजा प्रकाश
४९ रुद्राक्षारण्य माहात्म्यम्-पथिक कवि
५०. अभिज्ञानशाकुन्तलम्
५१. विष्णु पुराण
५२. रघुवंशमहाकाव्यम्
५३. कल्याण का विभिन्न अंक/ विशेषांक आदि
५४. गुठी संस्थान विवरणिका-२०५६
५५. पद्मपुराण-माघमाहात्म्य
५६. प्रभा-पिण्डेश्वर स्वर्णमहोत्सव अंक
५७. विभिन्न विद्वान्‌हरुका सम-सामयिक लेख एवं पत्र-पत्रिकामा प्रकाशित रचनाहरु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

फोटो नं.१

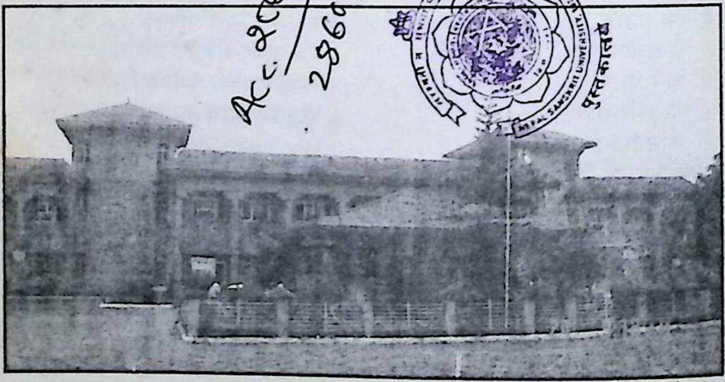

फोटो नं.२

१) वि.पी.कोइराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान घोपा, धरानको वहिरङ्ग विभाग ।
२) वि.पी.कोइराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान घोपा, धरानको कार्यालय भवन ।

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: ...

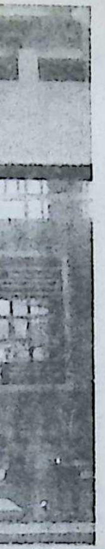

फोटो नं.१

फोटो नं.२

ग ।
वन ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

परिचय :

लेखक

नाम : डा. भरतप्रसाद भट्टराई

पद : सह प्राध्यापक, ने.सं.वि. नेपाल

कार्यरत : पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान-१४

जन्मतिथि : १०/१०/१९५९ ई.सं.

शिक्षा : आचार्य (साहित्य), एम.ए. (मनोविज्ञान) विद्यावारिधि: (पीएच. डी.), योग डिप्लोमा एवं वेदसेतु

अध्ययन संस्था :

i. सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी

ii. काशी हिन्दू विश्वविद्यालय (B.H.U.), वाराणसी

अध्यापन अनुभव : २३ वर्षदेखि निरन्तर

पुरस्कार/पदक :

i. उत्तर प्रदेश संस्कृत अकादमी, लखनऊ (भारत) बाट वेद पण्डित पुरस्कारद्वारा पुरस्कृत

ii. महेन्द्र विद्याभूषण 'क' पदकद्वारा सम्मानित

प्रकाशित लेख : प्रभा, मर्यादा, ऋतम्भरा, उन्नयन र नेपाल-लगायत विभिन्न पत्र पत्रिकामा प्रकाशित अनेक अनुसन्धानमूलक लेख एवं रचनाहरु

प्रकाशित कृति : श्रीपिण्डेश्वर-पूजनपद्धति

प्रकाशोन्मुख कृतिहरु :

सनातनका केही कोपिलाहरु

स्वप्न दर्शन

संस्कृतसाहित्य परिचय :

रसस्वरूप विमर्श :

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu